MANNEN EN VROUWEN

VAN

BETEEKENIS

IN ONZE DAGEN.

LEVENSSCHETSEN EN PORTRETTEN

BIJEENGEBRACHT DOOR

MR. J. KALFF JR.

Universitatis Groningensis Bibliotheca

XXXVIII

HAARLEM.
H. D. TJEENK WILLINK & ZOON.
1908.

INHOUD.

H. J. SCHIMMEL door Herman Robbers..... Blz. 1

ADOLPH MENZEL door Cornelis Veth..... „ 55

WILHELM WUNDT door Dr. A. H. de Hartog..... „ 97

GEORGE BERNARD SHAW door C. J. A. van Bruggen..... „ 149

GERARDUS JOHANNES PETRUS JOSEPHUS BOLLAND door Dr. G. A. van den Bergh van Eysinga „ 195

MAURICE MAETERLINCK door Julius de Boer..... „ 261

GIOSUE CARDUCCI door Dr. H. J. Boeken..... „ 313

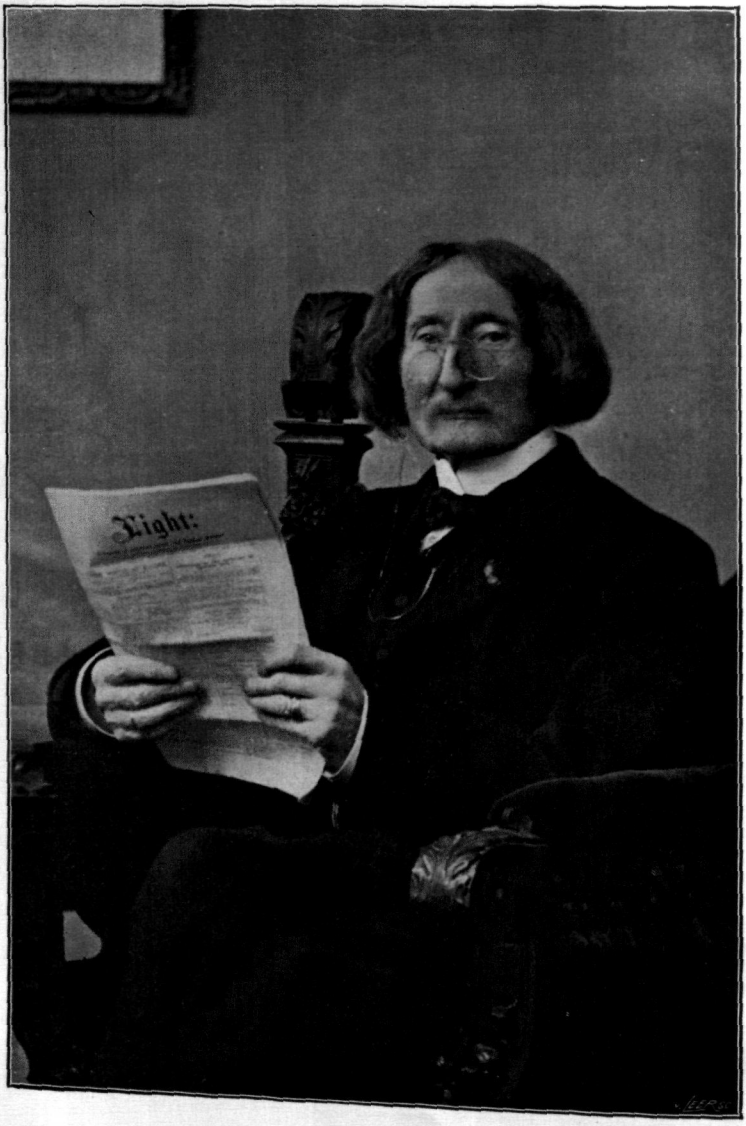

J. W. Jackman

H. J. SCHIMMEL.

30 Juni 1823—14 Nov. 1906.

Hendrik Jan Schimmel — een man van beteekenis!....

Zou het eigenlijk wel gelooven, wie, onbekend met Schimmel's leven en werken, zijn ter-aarde-bestelling — te Bussum, 17 Nov. 1906 — bijgewoond heeft en daar, opmerkzaam rondblikkend in den gezichten-kring rond den grafkuil — o! wél véle persoonlijke vrienden en dankbare vereerders, doch schier geen enkelen kunstbroeder — roman- of dramaschrijver — herkende, noch nauwelijks één officieelen vertegenwoordiger der vele en belangrijke besturen, redacties, vereenigingen, waarvan de overledene te zijner tijd een zoo werkzaam deel had uitgemaakt?... Geen „Maatschappij der Ned. Letterkunde" — waarvan Schimmel dan ook eerst sedert 1851 lid was! — geen Gids-redactie, schoon hij er van '51 tot '67 aan deelnam, slechts één enkel lid van den Raad van Beheer der vereeniging „Het Nederlandsch Tooneel", door hem opgericht en achttien jaren lang in den meest eigenlijken zin bestuurd! —; dat ook 's Rijks regeering zich niet deed vertegenwoordigen, men kan er zich in Nederland, maar misschien ook alléén in

Nederland, ternauwernood meer over verbazen; en toch, niet elken dag, waarachtig, wordt een man begraven, door wien de populariteit van ons vorstenhuis zóózeer van harte en met zooveel sukses werd bevorderd!....

Een man van beteekenis!....

Zoo er al aan twijfelen kon wie aan de begrafenis deelnam, hoe zou hij er dan wel over moeten denken, die van Schimmel's daden en persoon niet anders vernam dan door de enkele, meerendeels korte, krantenartikels hem na zijn dood gewijd, en wien het niet ontging dat in de tijdschriften enkel een vijf-en-veertig-jaar-jongere — ook belletrist, doch van gansch andere kunstbeginselen doordrongen — zich tot taak stelde het recht des ouden romanciers op ons aller dankbare vereering te bewijzen?.... Of hij, die, den Gids lezend, daarin het bericht van Schimmel's dood slechts in enkele regelen vond „aangeteekend" en die werkelijk meenen mocht, dat er meer niet was te zeggen over den man wien de eer te beurt viel door Potgieter tot deelneming aan de redactie van zijn tijdschrift uitgenoodigd te worden?....

Gelukkig, niet zeer velen zullen er gevonden worden in Nederland, zóó onwetend en zóó ongeletterd. De eigenlijke bloeitijd van den schrijver Schimmel valt vóór 1865 — het is meer dan veertig jaar geleden! — en toch, het wil mij voorkomen, dat de eenigszins ontwikkelde landgenooten, die niet althans één of twee van zijn voornaamste werken, die Sinjeur Semeyns niet gelezen hebben, of Mary Hollis, of Mylady Carlisle, nog altijd wel te tellen zijn. En ook noopt mij geen enkele overweging aan te nemen, dat dit niet nog geruimen tijd zoo blijven zal. De kunstrichtingen wisselen, dikwijls snel — maar het lezende volk blijft zich zelven somtijds eeuwenlang vrijwel gelijk. Wie eenmaal de duizenden en tienduizenden gevonden heeft — en Schimmel bereikte ze niet één, maar ten minste twaalf malen! — wie meer dan een halve eeuw lang een der populairste schrijvers van zijn land is geweest, wie een naam draagt zoo bekend als de woorden onzer dagelijksche spreek-

taal — als een „household word", zeggen de Engelschen — die wordt zoo spoedig niet vergeten, diens naam verdwijnt nooit voor goed!

Moge dan ook aan Schimmel en zijn nagedachtenis de openbare hulde op voor ons gevoel eenigszins pijnlijke wijze zijn onthouden, in de niet openbare, in de schijnbaar sprakelooze dankbaarheid en bewondering die zich voortplant onder de menigten, van geslacht tot geslacht, ligt daarvoor een, inderdaad zeer afdoende, vergoeding!....

Evenwel — ge zult het mij willen doen opmerken — niet in den lof der menigte, die iemands vermaardheid uitmaakt, die zijn naam doet leven en voortleven, niet in het aantal zijner bewonderaars, ligt zijn eigenlijke beteekenis, zijn waarde, niet dat is het althans wat hem belangwekkend maken kan voor dieper schouwenden en denkenden. Schimmel was een schrijver, een litterair kunstenaar; welnu, wat beduidde hij, innerlijk, als zoodanig, over welke gaven van geest en gemoed kon hij beschikken, en hoe heeft hij van die gaven partij getrokken? Wie wás hij — een werkelijk dichter? Wat deed hij — bracht hij iets waarlijk schoons voort?....

Inderdaad, het woord „beteekenis" heeft in ons spraakgebruik een dubbele... beteekenis. De woordenboeken geven als synoniemen: gewicht, gezag, belang, maar ook (en in de eerste plaats) zin, beduidenis, wezen, innerlijke kracht. Spreekt men van de beteekenis eens schrijvers, dan kan men daarmede bedoelen wat hij was en is voor zijn volk en zijn tijd, zijn invloed, de uitwerking zijner daden, maar ook zijn innerlijk wezen zooals dat zich onderscheidde van anderen, ook de zuivere, artistieke waarde van zijn persoonlijkheid zooals die zich afspiegelde in zijn werk. Nu zal wel ieder willen toegeven, dat iemands beteekenis-naar-buiten — voor zijn volk, voor de wereld — zeer dikwijls, misschien wel in den regel, ten nauwste samenhangt met, onmiddellijk voortspruit uit zijn wezenlijke begaafdheden, zooals die hem aangeboren zijn, en zich, onder

invloed van zijn omgeving, ontwikkeld hebben. Misschien wel in den regel — maar lång niet altijd! Vele menschen waren en zijn er ook, wier gewicht, gezag, belang, in 't geheel niet in overeenstemming is met hun innerlijke beteekenis. Hun gewicht is dan een schijn-gewicht, hun belang zeer tijdelijk, maar hun gezag en invloed kunnen positief zijn, hun roem wijdverbreid. Vooral in de kunst en misschien wel het allermeest in de letteren vindt men zulke figuren. Populaire, ja beroemde schrijvers en schrijfsters, die blijken, na verloop van tijd, of door diepere beschouwing der kunstkenners, der critici, al heel weinig „bizonders" in zich, en al heel weinig schoons voortgebracht, ja die niet zelden blijken veel verwarring gesticht en den eeuwigdurenden strijd om het schoone der werkelijke kunstenaars in niet geringe mate bemoeilijkt te hebben. De menigte — men kan er over filosofeeren zooveel men wil, doch de feiten zijn er om het te bewijzen! — de menigte is lang niet de rechtvaardigste kunstrechter, en menigeen is gestorven zonder het door zijn kunst tot eenige glorie gebracht te hebben, menigeen, die meer schoonheid had in zijn ziel dan eenige tientallen populaire auteurs.

Zóó gezien hebben roem en populariteit dus al heel weinig met „beteekenis" te maken!....

Dat verband (of gebrek aan verband) tusschen populariteit en werkelijk talent, het is al een oude kwestie, er is al heel wat over gestreden; doch gaan wij de oorzaak van dezen strijd zorgvuldig in ons bewustzijn na, dan blijkt toch dat er een misverstand in schuilt. Het begrip populariteit is een gaaf en eenvoudig begrip, doch het woord talent wordt voor vele en zeer verscheiden gaven en eigenschappen gebruikt. Ik zeg gaven en niet krachten, omdat wie spreekt over schoonheidsbesef en over kracht, van welken aard ook, al niet meer spreekt over één, maar over verschillende bestanddeelen van 's menschen wezen. Waar nu populariteit aanwezig is, ook de meest banale, triviale, de ordinairste populariteit, daar is een krácht aanwezig. De populaire weet met zijn persoonlijkheid

indruk te maken op anderen, hij weet er mee te heerschen. Dat is kracht. Slechts waar deze kracht verbonden is met de gave der schoonheids-onderscheiding, de fijnheid, de gevoeligheid der ziel, daar is groote artistieke beteekenis. Doch nóch het bestaan, nóch het ontbreken van populariteit bewijst het ontbreken der dichterlijke visie. Kracht uit zich door handeling, het is een actieve eigenschap, schoonheids-besef is passief, is beschouwing, behoeft zich ten slotte in 't geheel niet te uiten. Dit was het wat Multatuli zeggen deed dat er zooveel dichters rondloopen, die nooit een gedicht gemaakt hebben. Doch hij vergiste zich, want een dichter is een máker, een schepper; wie uit zijn schoone ziel geen schoonheid projecteeren kan, is geen dichter.

Zoo zien wij dat populariteit, indien ook al zoo goed als niets vóór, dan toch zeker absoluut niets tegen iemands beteekenis-als-artiest bewijst. Want dat — zooals men óók wel eens hoort beweren — de diepzinnigste of zonderlingste, door slechts eenige weinigen begrepen kunst de schoonste, ja zelfs de éénige ware zijn zou, dit lijkt mij volstrekt onverdedigbaar. Hoe men ook over de schoonheid denken moge, dat haar wezen door dat der diepzinnigheid of der individueele eigenheid te dekken zijn zou, niemand die 't in ernst zal willen volhouden.

Schimmel's werk, althans een groot deel ervan, was en is nóg populair. Vindt deze populariteit haar oorzaak enkel in de werkelijke, innerlijke waarde van zijn geest en gemoed, óf in louter andere, óf gedeeltelijk in bij-oorzaken? Dit na te gaan, ook door het oordeel van bevoegde critici aan te halen, zal het voornaamste doel dezer bladzijden zijn. Doch nu reeds zij hier gewezen op het wijde, ruime, naar vele zijden opene en werkzame van zijn persoonlijkheid, hetwelk duidt op een vatbaarheid voor zeer verschillende menschelijke aandoeningen en op een groote actieve kracht van belang-stelling. Hij zelf scheen een sterk geprononceerd karakter, niet toeschietelijk, een

weinig stug-hoog en nurksch somtijds zelfs, zeer scherp in zijn oordeel en allesbehalve wéék van gevoel — doch in zijn werk vindt men wel bijkans alle menschelijke hartstochten en gevoelens, krachten en zwakheden begrepen en beschreven. Hij gevoelde zich letterkundige, stilist in de eerste plaats, hij deed niets liever dan schrijven, fraai gevormde zinnen tot stevige perioden en die weer tot grootere geheelen tezamenvoegen — toch was hij jarenlang, en met lust en sukses, man van zaken, cijferaar, bankier, — toch wist hij een tooneelvereeniging met kracht te besturen, een tijdschriftredactie, ja zelfs twee tijdschriftredacties tegelijk, waar te nemen, wist hij om te gaan met allerlei menschen, ook met die lastigste soort van menschen die men artiesten heet — dit duidt op groote innerlijke gaven en krachten, op eerzucht, werkzaamheid, maar ook op de kracht der onzelfzuchtige toewijding aan roemloozen arbeid, op ernst wel in de eerste plaats, op menschenliefde in de tweede. Zou hiermede de grootste oorzaak van zijn populariteit al niet zijn aangeduid? Doch zou er tevens niet gemakkelijk een gewichtige bij-oorzaak zijn te vinden in Schimmel's bijzonder sterke vaderlandsliefde — op de verklaring waarvan ik hoop terug te komen — die hem tot verheerlijking van populaire historische persoonlijkheden bracht, en waarmede hij dus zijn volk, zijn tijdgenooten — hoe weinig dat ook zijn bedoeling geweest moge zijn — in 't gevlei kwam? Men juichte bij de vertooning van Joan Wouters, vooral wanneer „de prins" opkwam; men stelde Sinjeur Semeyns, den grooten roman uit de vaderlandsche geschiedenis, boven Mary Hollis en Mylady Carlisle — niet enkel het publiek, ook vele critici, Jan ten Brink b. v. en Frans Netscher gaven blijk van die voorkeur — zou dat gejuich wel louter of voornamelijk uit kunstgenot, zou ook die voorkeur niet vooral zijn ontstaan uit trots op nederlanderschap, uit sympathie voor den warmen vaderlander? In Schimmel's idealiseering van ons voorgeslacht, onze helden — een kracht, zeer zeker, door de inspiratie die hij er uit putte — schijnt mij tevens zijn grootste zwakheid gelegen te zijn. Hij

wond zich op, hij exalteerde zich, en dit bracht hem tot pathos en rhetoriek, niet tot innigheid van betrachting. Exaltatie vindt men in bijna al zijn werken — de oorzaak, ook daarvan, hoop ik u verderop te doen raden, — doch waar die opwinding onze eigen helden gold sleepte zij mee, waar zij daarentegen een buitenlandsche of geheel onbekende grootheid tot voorwerp had liet zij het publiek koud. Zoo verklaren wij ons het groote sukses van stukken als „Joan Wouters" en „Oranje en Nederland", den val van „Giovanni da Procida" — een veel beter drama, zooals Potgieter overtuigend wist aan te toonen. Maar niet Schimmel's gansche populariteit is op die wijze te verklaren. Want ook Mary Hollis en Mylady Carlisle zijn en worden door duizenden gelezen en de groote aantrekkelijkheid dier werken steunt op solieder basis. Waar geen patriotisme hem helpen kon, was de schrijver genoodzaakt zich veel meer in te spannen om zijn figuren belangwekkend te maken. Hij moest zich ernstiger in hun karakters verdiepen, hen inniger bestudeeren, hun geschiedenis levendiger, dramatischer, maar ook natuurlijker en begrijpelijker voorstellen. Hij moest geestiger zijn en meer gevarieerd, strenger ook van stijl, kortom hij was wel verplicht al zijn krachten aan te wenden om het te brengen tot de meesterlijke vertelkunst, waardoor zijn beide hoofdwerken uitmunten en waardoor hij een hoogen rang in de rijen onzer nederlandsche romanciers heeft verdiend.

Doch trachten wij, voor wij verder gaan — en al is dat ook vroeger al beproefd, o. a. door Dr. Jan ten Brink in zijn „Geschiedenis der Noord-Nederlandsche Letteren in de 19e eeuw", en door den schrijver dezer regelen in Elsevier's Geïllustreerd Maandschrift van Januari 1907 — trachten wij allereerst ook hier een beknopt verslag te geven van het drie-en-tachtigjarig leven des mans, wiens beteekenis wij willen pogen te bepalen. Dat toch is noodig, zullen wij begrijpelijk maken hoe, naar onze meening, deze persoonlijkheid en dit talent zich hebben

gevormd, waaraan Schimmel's zwakheden te wijten, de ontwikkeling zijner krachten te danken zijn. Ieder is een kind van zijn ouders en van zijn tijd — niemand die zich geheel vermag te onttrekken aan den invloed zijner omgeving, zijner „om-standigheden". Ja, meer en meer dringt het besef door, dat men tot zelfs waar het de grootste persoonlijkheden geldt, toch altijd meer in de menschen hun tijd — de toen heerschende ideeën en opvattingen — weerspiegeld ziet, dan omgekeerd die menschen in hun periode, terwijl de natuurwetenschappen sinds lang hebben aangetoond in welk een groote mate wij allen, juist voor het allerinnerlijkste in ons, afhankelijk zijn van onze geboorte, onze physieke wording.

Schimmel dan zag het levenslicht op 30 Juni 1823 te 's Graveland, waar zijn vader burgemeester en notaris was. Hendrik Poeraat Schimmel heette deze vader; de naam Poeraat, zoo verhaalt ons Ten Brink, was die van een uitgestorven, oud Amsterdamsch geslacht, welke aan den anderen naam (Schimmel) verbonden zou zijn gebleven, indien de daartoe vereischte formaliteiten tijdig in acht genomen waren. Deze feiten al dadelijk, de geboorte te 's Graveland, de patricische afkomst, worden door Ten Brink en anderen als van beteekenis beschouwd ter verklaring van Schimmel's voorkeur voor historische „stoffen". Schimmel zelf schreef daarover in het voorwoord tot een zijner werken: „Mijn geboorteplaats 's Graveland dankt haar ontstaan aan de macht der Amsterdamsche patricische geslachten van voor twee eeuwen. Forsche eiken en beuken beschaduwden de lanen, waarin Cornelis Tromp, en wat misschien nog meer beteekende, gantsche reeksen van Amsterdamsche Burgemeesters hadden gewandeld, die dikwijls vreemde Potentaten als gasten naar hunne buitenverblijven meevoerden en daar met hun schatten omringden. Geen wonder, dat de knaap de groote vaderen liefkreeg, en in de nietigheid van de hem omringende nazaten dier vaderen een aanleiding te meer vond, om de oude stamhouders nog hooger en forscher gestalten dan ze werkelijk hadden toe te kennen".

Deze zelfkritiek van Schimmel gold echter in meer of minder mate ook voor bijna al zijn tijdgenooten, voor Oltmans, Potgieter, Bakhuizen van den Brink, Van Lennep, Hofdijk, mejuffrouw Toussaint, die te 's Gravenhage, te Zwol, te Amsterdam en te Alkmaar geboren waren. Ik geloof dus wel te mogen vaststellen dat de invloed dier 's Gravelandsche eiken en beuken een weinig door hem overschat werd en dat hij te Overschie uit ouders van plebejische afkomst geboren zich waarschijnlijk evenzeer aan den „nietigen nazaat" geërgerd en niet minder historisch-romantische werken zou geschreven hebben. De tijd, de groote voorbeelden, Schiller en Hugo, de letterkundige strooming, ze hadden zeer zeker meer invloed op Schimmel's kunstrichting en zijn keus van onderwerpen dan het ontstaan zijner geboorteplaats, dan de patricische voorouders van zijn vader, die toch eigenlijk een doodgewone burgerman geweest schijnt te zijn, gebukt onder de zorgen van zijn groot gezin — er werden hem tien kinderen geboren; vijf daarvan stierven echter in de eerste levensjaren — en practisch-afkeerig van alle beoefening van kunst of letterkunde, waar toch immers nooit iets van belang mee te verdienen viel in Nederland. Het eenige on-zakelijke, buiten-sporige, waarvoor papa Schimmel iets te voelen bleek — en in dit opzicht mag men stellig aan eenig atavisme bij den schrijver denken — het was, merkwaardig genoeg, de tooneelspeelkunst. Hij had in zijn jeugd te Amsterdam „den bloeitijd der Hollandsche tooneelspeelkunst beleefd" — zoo meldt ons Ten Brink — „hij sprak met geestdrift over de Wattiers, de Snoeks, de Rombachs." Voor die kunst en voor de beroemde tooneelschrijvers koesterde deze burgemeester grooten eerbied, zijn zoon vertelde er in een brief een aardig staaltje van — ook ik meen het mijn lezers niet te mogen onthouden. Schimmel schreef: „In mijne herinnering leeft nog het feit, dat mijn vader eens op Vrijdagavond van de dorpssociëteit in zeer opgewonden toestand thuis kwam. Hij had den auteur van „De Neven" gesproken; hij had zelfs met hem gehomberd en omgegaan als met een gewoon mensch.

Het blijspel „De Neven" maakte juist [1] een buitengewonen opgang, en ieder giste naar den schrijver, die zijn naam had geheim gehouden. Mijn vader wist ons echter dien avond te vertellen, dat hij La Rive Box heette en de mijnheer was, die kort te voren in het dorp was komen wonen. De beroemde auteur had voor hem en andere medeleden der sociëteit den sluier van het geheim opgelicht. Weinige weken later evenwel kwam zekere heer Kip of Kips, chef van de Haagsche drukkerij, waar het beroemde blijspel gedrukt was, bij een lid der sociëteit logeeren. Hij werd geïntroduceerd en, ten aanhoore en aanschouwe van de talrijke aanwezenden, waartoe ook mijn vader behoorde, werd de ezel van de omgehangen leeuwenhuid vrij ruw ontdaan. De ergernis van mijn goeden vader was groot. Hij heeft nooit meer, zoo ver mij heugt, naar de kennismaking met groote vernuften gestaan."

Dat ook in zijn eigen zoon dergelijk „vernuft" zou kunnen steken, dat ook hij eenmaal een „beroemd auteur" worden zou, de bewonderaar van Helvetius van den Bergh schijnt er niet het minste vermoeden van gehad te hebben; Ten Brink vermeldt zelfs dat „de brave notaris tranen stortte over de schadelijke neigingen van zijn zoon" — het is mogelijk, doch in Jan Willems Levensboek, de „losse bladen" door Schimmel in 1896 verzameld — en die wij op goede gronden als autobiografisch meenen te mogen aanmerken — in dat frissche, suggestieve boek, een zijner geestigste en onderhoudendste, is, als ik mij wel herinner, meer sprake van papa's „geweldige boosheid" dan van zijn weeke droefenis.... Hoe dit zij, aanmoediging in wat toen trouwens nog maar een liefhebberij was, ondervond Hendrik Jan van den kant zijns mannelijken „urhebers" zeer zeker niet; had hij die ook bij zijn lieve moeder vergeefs moeten zoeken, het zou den zwakken en fijngevoeligen jongen in 't ouderlijk huis dikwijls bang te moede geworden zijn. Doch zij, Sara Meyse, „overtrof" — zoo vertelt

1) 1837.

Ten Brink, en het was zeker niet moeilijk die gevolgtrekking te maken uit Jan Willems Levensboek, — zij „overtrof haar man in oordeel en schranderheid. Zij begreep den jongen, die zoowel naar het uiterlijk als naar den geest haar evenbeeld scheen te zullen worden". Zij luisterde „met stille goedkeuring naar zijn verzen, al scheen zij ook in den afkeer van haar echtgenoot tegen broodschrijvers te deelen". En niet zij alleen leefde mede met den jongen enthousiast, sympathie en steun vond hij ook bij zijn jongste zuster en bij zijn eenigen kameraad, zijn boezemvriend, „den zoon van den dorpsgeneeskundige, Rutger-Jan", gelijk hij in de reeds vermelde „losse bladen" genoemd wordt. „Ochtend, middag en avond" — zoo lezen wij in een der bladzijden aan dien vriend gewijd — „als we maar vrij konden krijgen, waren we met elkaâr, zwervend in de bosschen en over 't water of liggend op een heuvelkling, de onafzienbare heide vóor ons, pratende, redekavelend, betoogend en soms ook elkaâr overtuigend. 't Gold meestal, „de letterconste". Uit zijns vaders boekenkast, een exquise verzameling bevattende in vergelijking met het schamel hoopje dat ik in die van mijn papa vond, bracht hij telkens schatten aan, meest behoorende tot de tooneel-letterkunde van het laatst der vorige en het begin dezer eeuw.

„Het had toen Jocrissens, Chrispijns geregend; burger-tooneelspelen gehageld; treurspelen gesneeuwd!

„Bij de lezing van „Aron en Titus", des glazenmakers Vos' meesterstuk, hoorden we werkelijk donderen, zagen we bliksemflitsen; bij die van „Pamela of de vermoorde onnoozelheid" was onzer tranen bron veeltijds niet te stelpen. Onze lievelingsspijs was en bleef echter „De Hollandsche Natie" van Helmers, welke dichter met algemeene stemmen door ons tot den eersten, ja eenigen, verheven werd. Wij zagen werkelijk met vreezen en beven Admiraal Evertsen geheel onverwacht „opdonderen uit de plassen", en vervloekten, met al de kracht die in ons was, „den aterling", onwaardig geboren te zijn, die het waagde,

„in 't heilig koor", op het altaar des vaderlands niet de geurigste reukofferen te plengen".

Een leerzamer „document humain", de litteraire opvoeding van onzen romanticus betreffend, zouden wij ons niet kunnen wenschen, en men merkt al wel, dat het lang niet enkel de geschiedenis van 's Graveland, noch zijn eigen patricische afkomst was, die Schimmel's geestes- en kunstrichting beïnvloedden; melodrama's en de paradeverzen van Helmers, die nu nog slechts een lachsukses zouden kunnen teweegbrengen, maakten 's jonkmans „lievelingsspijs" uit; wel verre van de onzinnigheden in al dien rhetorischen bombast op te merken, leefde hij er geestdriftig in mee; de bibliotheek waaruit zulke prachtstukken hem verschaft werden achtte hij een „exquise verzameling".

De inrichting voor onderwijs door den Gooischen knaap bezocht, schijnt niet slecht geweest te zijn. Het was die van Monsieur Baudet, een soort aristocratische kostschool, niet te zeer bevolkt — er waren maar een twintigtal jongens; men leerde er wat van moderne talen, Latijn en wiskunde („arithmétique" en „mathématique" zei men in die dagen). Doch al te kort mocht onze leergierige Hendrik Jan van dat onderwijs profiteeren. In 1836, eerst dertien jaar oud dus, inplaats van hem, zooals hij zoo vurig gehoopt had, toe te staan zijn boezemvriend naar Amsterdam te vergezellen en daar te studeeren, nam zijn vader hem bij zich op het notariskantoor, waar hij zes van zijn mooiste jeugdjaren verkniesde en verknoeide.... De financieele positie der deftige familie maakte elk ander plan onmogelijk....

Mogen wij er dus met alle recht aan twijfelen of Schimmel's jeugdomstandigheden bevorderlijk waren aan de ontwikkeling van een kunstenaarstemperament, zekerheid hebben wij hieromtrent dat zijn karakter in die jaren werd gestaald, al te zeer misschien, door strijd en genotsontbering. Een neiging tot scherpte, bitterheid en sarcasme verkreeg toen reeds zijn

geest; „scherp Heintje" werd hij door zijn jongenskameraden genoemd; en zijn latere kunstbroeders zouden de juistheid van dien bijnaam dikwijls genoeg ondervinden — als criticus was Schimmel nooit malsch, voor zichzelf noch voor anderen —; de in zijn jeugd ontvangen indrukken, de teleurstellingen hem toen al door het leven en de menschen bereid, bleven hem bij tot in den ouderdom. Hij had geleerd op zichzelf te staan, en hij schroomde nooit te laten merken dat hij het kon.

Inderdaad, al héél jong maakte deze teergevoelige kennis met de minachting die in onze liefelijke maatschappij de minder met fortuin bedeelde van zijn rijkeren medemensch te verdragen krijgt! Op school moest hij op plompe manier vernemen en door onrecht bevestigd zien, dat hij daar eigenlijk enkel „geduld" werd. Hoe pijnlijk die mededeeling hem trof, het blijkt uit de bladzijden van Jan Willems Levensboek waarin zij, zestig jaar later, werd genoteerd; deze bladzijden, sober geschreven, en met die stille, ietwat conventioneele en stijve voornaamheid, die den besten uit Schimmel's tijdperk eigen was, zij schrijnen niettemin nog den huidigen lezer, aan hartstochtelijker tonen, aan inniger realisme gewend. Ik veroorloof mij ze hier over te schrijven; mogen ze tevens dienen als een staaltje van Schimmel's schrijfwijze in het later deel zijns langen levens, en bewijzen dat de met werk haast óvervulde jaren zijn geest en geestigheid niet hadden afgestompt:

„Straks zou de uitslag bekend worden gemaakt van den grooten kampstrijd in de eerste latijnsche klasse. Den overwinnaar was als prijs een kostbaar boek toegelegd met een vleiende inscriptie, welke gelden kon voor een altoos van kracht blijvend testimonium. En mijn hoop den prijs te verkrijgen was verlevendigd, toen Dr. Rahne, nog in de morgenles, mij veelbeteekenend aanziende, had meegedeeld, dat 's namiddags de toewijzing zou volgen.

„De school nabijgekomen hoorde ik het vroolijk gejoel der jongens. Eenige der oudsten, die niet tot mijn klasse behoorden en mij, misschien daarom wel, menigmaal van eenige sym-

pathie deden blijken, kwamen naar me toe rennen, met de tijding dat ik de overwinnaar was. Onder mijn opstel toch stond „O fout". Ze hadden de cahiers van de verschillende mededingers weten te vinden en dus ontijdig het verborgene ontdekt.

„Het wonder van Delft" was ook op de speelplaats, maar ontweek mij, zooals meestal, ook nu. Zijn hoogmoed had mij al lang verdroten; na de ontvangen tijding voelde ik in mij de kracht om hem nu eens te trotseeren en dien mededinger den trotschen kop te doen buigen. Hij had een nog nerveuzer temperament dan ik. In oogenblikken van drift, en die waren er dikwijls, meed ieder hem, want dan joeg hij den meesten vrees aan. Tegenover mij was hij altijd stug en hoog. Was hij in kalme stemming, dan had hij voor mij een blik van ontferming en scheen hij deernis te hebben met mijn kleeding en met den „mageren scharminkel" die er in stak. Baron Straatman, de domste van al de jongens, fungeerde meest als zijn schildknaap.

„„En de kast, waarin de cahiers lagen, was niet gesloten, zeggen jelui!" zoo hoorde ik hem zeggen, terwijl hij mij strak aankeek en er een schamper lachje over zijn mooi en schrander gezicht speelde.

„„Wat bedoel je daarmeê?" vroeg ik, mij vlak voor hem plaatsend.

„„Dat heb ik maar alleen te weten," klonk het hoog, dus sarrend.

„Baron Straatman had zich naast hem geplaatst; de andere jongens in een kring om ons heen, nieuwsgierig wat er volgen zou, nu de twee kribbebijters tegenover elkaar stonden, allebei met giftige angels in den bek.

„„Dat klinkt erg hoog, maar is alleen erg laf!" hernam ik gesmoord, maar met gebalde vuist.

„Er was een gemompel dat wel iets van bijval had. Zelfs riep een der oudste jongens achter mij halfluid: „Sla het wonder op zijn snoet!"

„„Laf? Durf jij iemand laf noemen, jij, die geen moed mag hebben!" klonk het sarrend.

„„Wat bedoel je? Spreek 't uit, als je durft! Denk je mis-

schien dat ik, lang nog vóór die jongens, het ingeleverd werk van mijn klasse heb gezocht en gevonden om het te vergelijken met het mijne?"

„„Met jouw karakter is alles mogelijk!"

„„Daar zou jij toe in staat zijn, die 't denkt van een ander. Was 'k er ook al gluiperig genoeg toe, toch niet dom genoeg, want van hun werk heb ik niet te leeren!"

„„Jasses. hoe grof pedant! 't Wordt walgelijk! Maar er valt met jou niet op de gewone manier af te rekenen. Heb jij 't nooit gemerkt, dat jij hier maar geduld wordt?"

„„Geduld? Geduld? Wat bedoelt hij?" en ik keek de jongens om mij heen vragend aan, maar niet één antwoordde.

„De schildknaap troonde zijn ridder zachtkens uit den kring en Adolf Versluijs greep mijn arm en fluisterde: „Ga mee! Ik weet, dat je den prijs verdiend hebt, maar krijgen doe je 'm niet. Daar komt Monsieur aan.... 't is hollandsche letterkunde; zou hij zelf in de klas komen?"

„Ja, Mr. Filibert[1] verwaardigde zich eindelijk eens zelf les te komen geven. In de eerste jaren scheen 't wel een groot genoegen voor hem te zijn, maar langzamerhand werden de vakken, door hem onderwezen, minder en minder, totdat ten laatste zijn afwezigheid regel werd. Zijn lidmaatschap van den Gemeenteraad, zijn secretariaat van het Nutsdepartement in H., waarvan de heer Versluijs voorzitter was, en in de laatste maanden de nachtelijke uitstapjes naar de hoofdstad, waar de oudste jongens altijd zoo vreemd om lachten, — dat alles maakte zijn optreden onder ons onmogelijk.

„Wat deed hem dan nú komen? Misschien wel dat deze buitengewone prijskamp, waaraan een buitengewone belooning verbonden was, ook een buitengewone handelwijze vorderde. En ik zou overwinnaar wezen! Hij kwam dus eigenlijk om mijnentwil! Al wat die jaloersche jongen me had toegeduwd was dus onzin! Had mijn groote eerbied voor den oppergebieder mij niet weerhouden, ik zou naar hem toe zijn gevlogen,

1) Baudet, het hoofd van het instituut.

om hem reeds bij voorbaat te danken voor de mij toegedachte eer.

„Vreemd was 't me evenwel, dat Dr. Rahne, onder wiens leiding de wedstrijd gehouden was, niet verscheen.

„Een doodsche stilte in de school! Toen allen gezeten waren stond Mr. Filibert met zekere plechtigheid op. Hij kondigde aan, dat er zich zulke zeer bijzondere en onaangename omstandigheden bij den latijnschen wedstrijd hadden voorgedaan, dat een toewijzing van den prijs onmogelijk was geworden. Zelfs moest 't zijn goedertierenheid gedankt worden, dat hij het gebeurde met den mantel der vergetelheid bedekken wilde, en met den meesten nadruk verzocht, zoo noodig gebood, dat door niemand daarnaar gevraagd of daarop maar gezinspeeld wierd. — 't Was of alles om mij draaide: al de jongens en in aller midden Mr. Filibert; allen mij aankijkend en in hun blikken mij beschuldigend van een eerlooze daad! Ik boog mij voorover op mijn lessenaar en voelde alles in mij beven. Ik wilde niet losbarsten in tranen, en hoe ontzettend zwaar 't mij ook viel, ik overwon ditmaal. Maar ik had niets gehoord en Mr. Filibert moest toch iets gezegd hebben, want de jongens hadden hun cahiers vóór zich en een pen in de hand.

„Adolf Versluijs, die naast me zat, een beste maar niet erg snuggere jongen, fluisterde mij in, dat er een dictée in aantocht was. Ja waarlijk, Mr. Filibert had een open boek in de hand. Alle pennen waren reeds gewapend. Maar de oppermachtige, naar wien allen eerbiedig opzagen, vroeg nóg van de vingers geen arbeid. Hij vertelde van dat boek, waardig in dit uur de bouwstoffen te leveren voor onze taalstudie. Het had zoo juist de pers verlaten en was nog niet publiek verkrijgbaar, maar toch reeds in zijn bezit. Dat dankte hij aan de hoogvereerende vriendschap van den beroemden schrijver, dien hij het een groot voorrecht achtte zijn vriend en in vele opzichten zijn leermeester te noemen: den Heer Theodorus Versluijs. In een streek, die zich onderscheidde door armoede van geest, door totaal gebrek van zin voor de Historie en de Schoone

Letteren, mocht het bezit van zulk een buitengewoon begaafd man wel een schat heeten, waarvan de waarde niet te hoog kon worden aangeslagen. 't Was voor zijn school een eer, dat de zoon van zulk een man er toe behoorde, en 't was voor hem een groot genoegen, dat die zoon juist nu in de klasse zat en dus vernemen kon, hoe Mr. Filibert dacht over den vader, den auteur, en over diens werk. Mr. Filibert besloot eindelijk zijn lange plechtige voorafspraak met tot den zoon het beleefd verzoek te richten, zijn hoogvereerden vader te doen kennis dragen van de openlijk gebrachte hulde.

„„Dat het den zoon levenslang een prikkel zij tot navolging van zulk een voorbeeld!" dus eindigde hij.

„„Dubbele Judas!" prevelde ik, mij zijn oordeel herinnerend eens tegenover Papa over dien nu bijna heilig verklaarde geuit. Mijn vereering van straks was eensklaps verkeerd in minachting.

„Aller oogen vestigden zich op den zoon van den beroemden vader en op mij, die naast hem zat. 't Moet, dunkt me, wel een zonderling schouwspel hebben opgeleverd, — die zoon schaamrood over zijn cahier gebogen, en ik spottend glimlachend hem en allen, ja, ook Mr. Filibert, beurtelings aanziend. Ik zag in de kleine, maar nu wijd opengesperde en op mij gerichte oogen des laatsten een onheilspellenden blik. Ik stond dien niet alleen door, maar bleef glimlachen. Het beleedigd rechtsgevoel, de niet te toonen minachting had het gebeel van de droefheid gewonnen.

„Het dictée begon nu met het aangekondigd meesterwerk, dat, hoe voortreffelijk ook geheeten door een, die 't weten moest en daarom ook wel weten zou, langdradig was door de vele citaten — het aantal aanhalingsteekenen, door mij gezet was legio — die daarbij dikwijls moeilijk te begrijpen waren. „De inktmop", die achter mij zat, scheen 't verschrikkelijk zwaar te hebben. Ik hoorde aan zijn kant eerst gesmoord en toen luid gelach, keek toen even om en zag dat hij, ten einde raad, allen arbeid gestaakt had. Mr. Filibert riep hem in het fransch

tot zich met zijn cahier. De geheele klasse was plotseling áan 't gonzen. Dat zou een pretje geven, en zoo'n afleiding was al zeer gewenscht.

„Daar stond de schuldige voor den opperrechter, in 't geheel niet verlegen, zelfs met een lachje op het aristocratisch gelaat, dat even bleek was als ik 't, vier jaar geleden, voor 't eerst zag, maar in de laatste maanden boller en boller geworden. Mr. Filibert glimlachte ook en zei hem, goedhartig en vriendelijk zelfs, dat hij uit de klas moest gaan om rechter duim en vinger schoon te wasschen en het cahier meê te nemen, om dat in de zon, die juist zoo helder scheen, te doen drogen.

„Algemeene teleurstelling! Mij deed het kluchtige van 't geval goed. De teleurstelling der anderen beurde me bijna over de mijne, de straks zoo diep gevoelde, heen.

„Maar de bui, die in aantocht was, naderde ras, toen ik er niet meer op verdacht was. Na eenige zeer moeilijke ineengedrongen zinsneden gedicteerd te hebben, riep Mr. Filibert met forsche stem mijn naam. Ik moest tot hem komen met mijn cahier. Hij nam het haastig van mij aan, keek het in en wierp het, met toornigen blik, voor mijn voeten op den grond. „Al de fouten weer gemaakt, waar ik je al zoo dikwijls op wees! Hier, hier, hier!" — hij had me 't cahier weer doen oprapen en 't me toen uit de hand gerukt — „overal ch waar g behoort. 't Is b.r.a.g.t en niet b.r.a.c.h.t." Ik had kunnen zeggen dat Bilderdijk door mij gevolgd was en dat ik dien meer vertrouwde dan hem, die 't met Siegenbeek hield, maar ik hield mijn wijsheid wijselijk binnen. „Ik heb je uit grootmoedigheid op mijn school genomen, omdat ik dacht iets van je te kunnen maken. Maar 't gaat niet.... Tot in je moedertaal een prul....! die me oneer aandoet.... Ik geloof dat het maar beter is je naar je vader terug te zenden.... die kan je misschien nog gebruiken.... Ga naar je plaats!"

„Een diepe stilte! De blikken van allen brandden op mij, maar de overmaat van den mij aangedanen smaad leidde tot saam-

trekking van 't weerstandsvermogen. Ik voelde mij een soort van martelaar — verre boven dien folterknecht verheven!

„Ik bleef verder ongemoeid. Toen de les eindelijk was afgeloopen brak voor mij een zwaar oogenblik aan. Ik schuwde allen die mij omgaven, want het merk der schande scheen mij ingebrand. Tot eer zelfs van mijn grootste vijanden zij getuigd, dat niet een mij staande hield of door eenige opmerking mij tot staan blijven en van mij afbijten dwong. Ik was gauw in den tuin.... alleen met mijn smart. Ja, diepe smart beet in hoofd en hart. Fijn bewerktuigd van nature, had ik dikwijls kwetsuren gevoeld waar anderen 't niet deden, maar ze waren, evenals alle physieke pijnen, betrekkelijk spoedig verdwenen zonder sporen na te laten, daar mijn nogal ontwikkeld gevoel van eigenwaarde den noodige balsem aanbracht. Nu evenwel scheen ik een wonde te voelen, die nooit weer heelen kon, want juist het gevoel van eigenwaarde scheen in mij vernietigd; ik schaamde me er diep over, dat ik minder was dan zelfs de domste jongen — dat ik alleen maar geduld werd."

Mijn citaat was wat lang, maar — anders dan „de Heer Theodorus Versluijs" — geloof ik er dit opstel geenszins langdradiger door gemaakt te hebben, en ik ben zeker dat vele mijner lezers er een blik door kregen in de vorming van wat men gewoonlijk een „gesloten" karakter noemt. Nog nauwkeuriger dan op school leerde Schimmel de „koude wereld" kennen toen zijn vader gestorven was (29 Nov. 1842) en hij, negentien jaar oud dus, er op uit moest om een betrekking te zoeken waarmee hij niet alleen in 't eigen onderhoud maar ook in dat van moeder en zusters zou kunnen voorzien. Hij „wou geen meêlij en had 't ook niet noodig" (Jan Willems Levensboek, bl. 219), maar de taak viel hem zwaar. Door vrienden van zijn vader ten slotte aan een baantje bij het Agentschap der Schatkist te Amsterdam geholpen, trok hij naar de hoofdstad. »De familie Schimmel ging te Amsterdam wonen« — zoo verhaalt Ten Brink —; »uit de prachtige bosschen en eindelooze heidevelden bij 's Graveland werd de jonge dichter nu plotseling

overgeplaatst in een officieel kantoor met lessenaars en daarbij behoorende officieele heeren, terwijl het gewoel der Amsterdamsche straten en pleinen hem voortdurend in de ooren klonk. De verandering was hem niet onaangenaam, zelfs niet het eentonig en langdurig kantoorwerk, toen men in de eerste maanden na de aanneming van Van Hall's financieele wetten (de conversie van 1844) des nachts en des Zondags doorwerkte". Neen, inderdaad, de verandering was hem verre van onaangenaam; niet iederen avond, niet elken Zondag werd er op kantoor doorgewerkt; Schimmel leerde het groote-stadsleven kennen, hij ging naar den schouwburg, — hij ontwaakte tot een nieuw bestaan. „Het afmattend broeden in de eenzaamheid werd er verkeerd in krachtig-stalend handelen" (Jan Willems Levensboek).

Intusschen zag Schimmel's eerste litteraire werk het licht; hij had het nog uit 's Graveland aan Robidé van der Aa gezonden voor diens „Almanak van het Schoone en Goede;" het was een gedicht, „'s Menschen Geest" betiteld; zijn geheele leven door heeft de keurige prozaschrijver ook nu en dan zulke meer of min lyrische, min of meer beschouwende of didactische gedichten gewrocht. Ik vermeld het feit hier, doch veroorloof mij, er niet verder op terug te komen. De heer Frans Netscher (in de Holl. Revue van Juli 1898: Karakterschets) heeft al opgemerkt dat in deze verzen Schimmel's beteekenis zeer zeker niet gelegen is. „Er komt eigenlijk niets in voor", zoo schreef N., „dat niet even goed in proza had gezegd kunnen worden. Bij geen enkel gedicht domineert het sentiment in den vorm zóó, dat men gedwongen is toe te geven, dat hij het zoo moest en niet anders kon weergeven". Dit komt geheel met mijn indrukken overeen. Schimmel was geen zanger. Schrijven was voor hem een hoog spel van vernuft, ernstig en belangrijk om den invloed op anderen, niet als eigen gevoels- of temperamentsuiting; daaraan had hij geen behoefte — althans hij had er zich aan gewend er geen behoefte aan te hebben, hij beheerschte zich altijd en haast onwillekeurig met zijn krachtig intellect; ook was hij te scherp

gaan zien en had zijn geest een te ironische plooi aangenomen, ook bezat hij niet genoeg naïveteit meer om het in lyrische ontboezemingen tot iets waarlijk schoons te brengen. De exaltaties in zijn verzen zijn zuiver cerebraal. Nogmaals, Schimmel was een epicus, een levendig dramatisch en geestig verteller — geen zanger.

De lezer vergeve mij deze korte afdwaling — zij diende om met het door Schimmel's leven verspreid lyrisch dicht-werk in weinig woorden af te doen, een nuttige vereenvoudiging, daar het verder verhaal van zijn loopbaan vooral zal zijn dat van zijn overige werk: zijn drama's en zijn romans. Doch vermelden wij allereerst de feiten; laat ons den mensch nog eenig licht gunnen voor wij ons geheel in den schrijver verdiepen. Twee-en-twintig jaren lang, van 1842 tot 1864, bleef Schimmel te Amsterdam werken als kostwinner voor zijn moeder en zusters. Aan trouwen viel niet te denken. Den ganschen dag „op kantoor" — eerst dat van 't Agentschap der Schatkist, daarna veertien jaar de klerken-bureaux der Nederl. Handelmaatschappij, eindelijk, van 1863 af, de directeurskamer der „Credietvereeniging" — 's avonds en 's Zondags aan zijn schrijftafel...., vond hij in de Zaterdagavonden in den schouwburg doorgebracht jarenlang zijn eenig amusement — een ontspanning die tevens inspanning geweest moet zijn, want hij zat er wel om te genieten, maar ook om te leeren hoe hij 't zelf, hoe hij 't beter, en vooral hoe hij 't niet moest doen. Die eerste twee-en-twintig jaren van zijn Amsterdamsch bestaan, jaren, die menige zwakkere met al dat kantoorwerk al rijkelijk gevuld zou achten, ze waren de vruchtbaarste zijns levens. Hij schreef — behalve twee eerstelingen die nooit werden opgevoerd — niet minder dan negen drama's, t.w.: 1846 Twee Tudors, 1847 Joan Wouters, 1848 Gondebald, 1848 Giovanni da Procida, 1849 Oranje en Nederland, 1851 Napoleon Bonaparte, 1852 Schuld en Boete, 1857 Juffrouw Serklaas, 1859 Het Kind van Staat. In 1853 — dertig jaar oud dus — begon hij verhalen te schrijven, verhalen in proza; ik zal er u het aantal

niet van noemen, de omvang is zoo verschillend dat het getal geen maatstaf is ter beoordeeling van het kwantum arbeids. Schimmel gaf uit, in 1856: Bonaparte en zijn tijd, in 1855: Sproken en Vertellingen, en: De Eerste Dag eens Nieuwen Levens (zijn eerste groote historische roman), in 1856: Een Haagsche Joffer, in 1858: Twee Vrienden, in 1860: Mary Hollis en in 1864: Mylady Carlisle.

Om mijne lezers eerbied in te boezemen voor deze werkkracht, zal het wel onnoodig zijn, hierbij veel commentaren te voegen. Men neme de vele dikke, compres-gedrukte boeken maar eéns in handen; men vergete de historische studie niet tot het schrijven ervan vereischt; en dan stelle men zich dien jongen man voor, avond-aan-avond gebukt onder zijn studeerlamp — wier gloed hem zóó vroeg allen haardos ontnam dat misschien wel niemand van de tegenwoordig levenden Schimmel anders dan met een pruik heeft gekend — men trachte er zich in te denken, in die twee-en-twintig jaren van onafgebroken arbeid en men zal zich eenige moeite moeten aandoen om uiting te geven aan kritiek. — waarvan de rechtmatigheid toch door niemand gereeder dan door den schrijver zelf zou worden toegegeven!

En nog zou men ongelijk hebben indien men meende dat Schimmel's litteraire werkzaamheid zich tot het schrijven van al deze drama's en romans — en nu en dan een gedicht — bepaalde. In 1851 was hij, op uitnoodiging van den 15 jaar ouderen Potgieter, in de Gids-redactie opgenomen en hij kweet zich van die taak niet enkel door het afstaan van episch en dramatisch werk, maar ook door kritische bijdragen, liet zich intusschen niet beletten, in 1853, ook de leiding van het een paar jaar vroeger opgerichte maandschrift Nederland op zich te nemen, en te blijven voeren tot 1866 toe (later opnieuw, van '81 tot '86). Is u, lezer, een tweede voorbeeld van zoo groote en aanhoudende arbeidskracht bekend?[1]

1) Ik denk alleen aan Honoré de Balzac, Schimmel's ouderen en grooteren tijdgenoot, die, toevallig, ook in zijn jonge jaren op een notariskantoor had gewerkt.

In 1863 stierven Schimmel's beide zusters — de jongste was zijn lieveling — stierf ook zijn eenig overgebleven broer; en ten slotte kwam in Januari 1864 zijn goede moeder te overlijden. Nog kort tevoren door liefde, maar ook door zorgen omringd, stond hij nu, bijna plotseling, alleen. Hij mocht aan zichzelven, aan eigen levensgeluk gaan denken; ook zijn eindelijk verkregen lucratieve betrekking stelde hem daartoe in staat, en hij trouwde, 1 Juni 1865.

Wat dit nieuwe, dit huwelijksleven van Schimmel betreft, zij het mij veroorloofd mijzelven te citeeren. In December 1906 n.l. een in-memoriam-artikel voor Elsevier's Maandschrift voorbereidend [1], ontving ik van de familie des overledenen eenige mededeelingen, die mij mogelijk maakten het volgende te publiceeren.

„In Juni 1865 dan trouwde Hendrik Jan met Anna Maria Kalff. Een tijd van groot en rustig geluk scheen voor hem aangebroken. Zijn huwelijk bleef, althans aanvankelijk, kinderloos, doch Anna Maria, mooie, levendige vrouw, van even pétillanten geest en even vol vernuft als hij zelf, boeide Schimmel uitermate. Haar liefde was een zelfzuchtige — althans men heet dat zoo — zij wilde haar man liefst voor zichzelf alleen hebben, gunde hem geenszins van harte aan de letteren. Het gevolg, een belangrijke vermindering van productie, kon moeilijk uitblijven. Tusschen '65 en '72 (Schimmels rampjaar!) niets dan: „Het Gezin van Baas van Ommeren", een zijner m. i. minst geslaagde romans, de drama's Struensee en Het Slot van Abcou, zijn geestige kritiek op Klaasje Zevenster, misschien nog eenige gedichten en kritieken. Op 20 Nov. 1871 zijn hoogst geluk, de geboorte van zijn, eeniggebleven, kind — helaas zoo spoedig gevolgd door een ontzettende ramp. Drie maanden later, 15 Februari 1872, stierf Schimmel's vrouw.

1) Ook van dit maandschrift was Schimmel eenige jaren de ijverige en conscientieuse redacteur, in aangename samenwerking o. a. met den, bijna een halve eeuw jongeren, Mr. L. J. Plemp van Duiveland.

„Zij die hem toen gekend hebben, den geestkrachtigen, mannelijken man, wien de zelfbeheersching nooit scheen te ontglippen, zij bevestigen het allen: Schimmel was als vernietigd. Men vreesde voor zijn denkvermogen. Zijn werkkracht scheen verlamd, de notities voor Sinjeur Semeyns lagen gereed, hij was niet in staat ze ter hand te nemen. Toch wist hij te overwinnen. Het bezit van een kind, een dochtertje, in wie de zoozeer geliefde vrouw scheen voort te leven, was zijn grootste troost. Doch niet de eenige. Een trouwe steun bleef hem, sinds den dood harer zuster, zij die toen dadelijk de zorg voor 't kindje op zich genomen had: Louise Maria Antonia Kalff. Een andere persoonlijkheid dan Anna Maria. Teeder en zacht, een en al offerende liefde, wist zij Schimmel terug te brengen tot het eenige wat altijd blijvenden troost kon geven, zijn werk. Zij wist hem weer aan den arbeid te krijgen en, nadat zij met hem getrouwd was (30 October '73), ook te doen blijven. Zij bleek een „femme d'artiste" bij uitnemendheid te zijn. Hoe dikwijls moet zij den, nu weer altijd werkzamen, man tot steun en troost zijn geweest, tot steun bij het dragen zijner, in 't klimmend sukses, aldoor groeiend gevoel van verantwoordelijkheid, tot troost bij zijn teleurstellingen — zijn nederlagen, zooals hij zelf ze noemde — tot steun en troost bij bitterheid en leed, hem ook in zijn nieuwen handelswerkkring allerminst bespaard. Schimmel heeft veel van «de zaken" gehouden — toch kreeg hij er ten slotte genoeg van. In '78 trok hij zich terug, verhuisde hij voor goed naar Bussum, naar zijn oude Gooiland, naar datzelfde Anna's Hoeve, waar hij, 28 jaar later, sterven zou. Wijs geworden, maar niet verbitterd was hij. Zijn opgewekte kijk op 't leven, zijn goed humeur, ja zelfs zijn frisschen, krachtigen, altijd jeugdigen geest — hij behield ze.... bijna tot het einde!"

Ter voltooiing van dit „kort verslag" moet ik mij thans bepalen, en ik hoop er mee te kunnen volstaan, tot de opsomming van Schimmel's werken, na 1872 verschenen, en de ver-

melding — ook al niet anders dan in summiere termen mogelijk — van wat de onvermoeibare in die latere levensperiode voor de opheffing van ons tooneel gedaan heeft.

Hier is de opsomming. Voor de eerste maal opgevoerd en uitgegeven werden de drama's: Zege na Strijd ('73), Juffrouw Bos ('78) en De Kat van den Tower ('80). In 1888 vereenigde de schrijver nog vier dramatische werken in een band; het waren: „Een Deugniet", „Nacht en Morgenrood", „Het Boek Job" en „In de Directiekamer". Verder deed hij verschijnen (behalve de bundels zijner verzamelde gedichten) de volgende romans en novellen: Sinjeur Semeyns ('75), Herinneringen ('78), Verzoend ('82), De Vooravond der Revolutie ('86), De Kapitein van de Lijfgarde ('88), Jan Willems Levensboek ('96) en Het Zonde-kind ('98).

Schimmel's pogingen tot verbetering van ons tooneel zouden een afzonderlijke historische studie en zeer grondige behandeling verdienen. Doch daarvan kan hier natuurlijk geen kwestie zijn. Toch meen ik dat de vermelding van dezen zijn arbeid in een opstel als dit niet mag ontbreken, al was het maar alleen wijl Schimmel, ook al had hij verder niets bijzonders gepresteerd, om zijn ijveren voor het tooneel een „man van beteekenis" zou mogen heeten. En het schijnt mij dringend noodig — wil men ook deze „beteekenis" althans eenigszins begrijpen — hier, voor zoover dat mogelijk is, na te gaan welke de tooneeltoestanden waren, waarin onze bankier-letterkundige en zijn vrienden verandering wenschten te brengen, m.a.w. hoe het er op onze „planken" uitzag vóór Schimmel's bemoeienis. Hij zelf heeft ons daaromtrent het een en ander meegedeeld in sommige zijne voorreden en ook bij Potgieter vinden wij kostbare gegevens. Schimmel schreef o.a. in 1856: „Het tooneel is ten onzent dan ook nooit nationaal geweest in den echten zin des woords. Er bestond immer een wijde klove tusschen de Letterkunde — de uiting van het volksgenie — en de instelling die aan de reproductie dier letterkunde had behooren gewijd te zijn. Hoe er ook getwist moge

worden over de vermoedelijke oorzaken daarvan, ik zoû het voor een groot deel durven toeschrijven aan het rampzalige flegma, waarvan Nederlands bestuurderen overal, waar het de Kunst en Letterkunde betreft, blijk geven. Hoewel zij in oogenblikken, waarin de volksgeest geprikkeld moet worden de kracht van het tooneel niet loochenen, beschouwen zij den schouwburg gewoonlijk als een lastpost voor het budget en zijn zij reeds blijde het directorium aan den een of ander te hebben kunnen aanbesteden.

„Zelfs waar een stedelijk subsidie, en alzoo een stedelijk toezicht bestaat, vertrouwt men dit meest toe aan onbevoegden, aan personen, die in de stad hunner inwoning misschien als goede en voorname burgers bekend en geacht zijn, maar van het tooneel, van het doel dier inrichting, van de gebreken en de middelen tot herstel even zoo weinig weten als een echte koopman van aesthetica of metaphysica. Terwijl in andere landen het onmiddellijk bestuur eens schouwburgs aan geletterden is toevertrouwd, wordt het hier te lande aan ondernemers gegund, die uit den aard der zaak en om des levens brood willen spekuleeren, en wel met de minst mogelijke kosten spekuleeren op de luimen en de hartstochten van het groote kind, publiek genoemd. Verwonder u daarom niet als gij van het tooneel, waar de volkstaal in al hare zuiverheid moest worden gehoord, een mengelmoes verneemt van alle platte dialekten; als gij den tooneelspeler, die den naam van kunstenaar wil dragen, de eerste wetten der samenleving overtreden en door lomp- en plompheid van manieren, eene parodie ziet geven op de waereld die hij moet voorstellen”.... Iets verderop lezen wij: „De beschaafde en geletterde trekt zich met walging terug en spreekt het doodvonnis uit over eene instelling die, het is waar, zich zelve doodt. Men zij echter billijk. Waar bestaat er een oefenschool voor den tooneelspeler, eene oefenschool, die hij zoo zeer behoeft, nu hij den beschaafden toehoorder mist, die hem nog een heilzame prikkel zoude kunnen zijn? De tooneelspeelkunst ligt ten onzent onder een voor-

oordeel gebukt. Hij, die er zich aan wijdt, ziet nog vaak den slagboom achter zich vallen, die hem den toegang tot vele kringen, en juist de beschaafdste, verspert; terwijl er voor hem geen waarborg bestaat, dat hij, afgeleefd, en uitgeput, niet van honger, of voor het minst in de uiterste ellende zal omkomen! Kan men alzoo verwachten, dat uit edeler beginsel dan uit nooddwang de beoefening van dat kunstvak gekozen zal worden; dat men het werkelijk talent, en dit ontwikkeld en beschaafd, in de rijen der tooneelspelers menigvuldig zal aantreffen? Bestaat er eenige aanmoediging voor schrijver of dichter om de vruchten zijns geestes aan het tooneel te wijden? Heeft niet juist het tegendeel plaats overal waar hij zich boven het gewone niveau der melo-dramaas wil verheffen, voor welker voorstelling de tegenwoordige Nederlandsche tooneelspelers op hoogst zeldzame uitzonderingen na alleen geschikt zijn geworden?"

Potgieter, aan Schimmel's werk onder den titel: „Hollandsche Dramatische Poëzy" een uitgebreid en belangrijk opstel wijdend, hief aan met de woorden: „Als er geen tooverkracht school in de gedachte, de scheppingen van zijn geest veraanschouwelijkt te zien, wat zou den jeugdigen dichter, aan het hoofd dezer bladen genoemd, ten onzent hebben opgewekt voor het tooneel te schrijven?" De hoofdman der litteraire beweging van '30 gaat dan na, op zijn gewone, rustig-voorname, fijn-zwierig gestijlde wijze, op hoeveel en op wat voor publiek de nederlandsche dramatist hopen mag; hij komt tot troostelooze conclusies en vervolgt dan: „Het is afschrikkends genoeg, dunkt u, en toch nog heel de jammer niet; op een gehoor, hoe klein dan ook, mag onze dramatist ten minste staat maken, maar zal hij voor zijne schepping tolken vinden der muze waardig? Voor hem bestaat het Hollandsch, als voor ons allen helaas! — niet slechts uit twee talen: de spreektaal en de schrijftaal, de een te plat om te worden gedrukt, de andere te stijf om te worden gesproken, — voor hem is er nog een derde Hollandsch, het Hollandsch des hedendaagschen tooneels, dat zelfs

de verzen van Vondel onuitstaanbaar maakt. Het is beurtelings een gedreun, een gebrom, een gekrol of een gebrul, dat de hoorder er van walgt eer de spreker er heesch van wordt, hoe spoedig dit ook het geval zij; — het valt der overlevering dank te weten, dat verzen moeten worden uitgegalmd, „alexandrijnen om palen meê in den grond te heijen", zeggen de liefhebbers; — het is zich aanstellen of men geen bezielde taal spreken kon zonder bezeten te zijn."

Op een andere plaats van hetzelfde opstel herdenkt Potgieter de oprichting van zijn „Gids", nu „vier of drie malen vijf jaren geleden" — hij schrijft in 1850 — ,herdenkt hij het onweder dat toen „onzen dichterlijken dampkring zuiverde", waardoor „de brekebeenen van de baan werden gejaagd en de proppen in de pruiken vlogen", en gaat hij voort: „Wij hebben de gedachtenis van die onverbiddelijke bent, van dien blauwen beul, zoo ge wilt, slechts vernieuwd, om te doen opmerken, dat maar een enkel genre der kunst, vergelijkenderwijs gesproken, van zijne slagen verschoond bleef; het was dat des tooneels; — dat dit niet uit vreeze, — kende hij die? — dat het louter uit wanhoop geschiedde; hij had er noch blijk van belangstelling, noch goeden raad, hij had er slechts van tijd tot tijd een woord van schimp of spot voor over. Was de criticus in zijn regt, toen hij dus den schouwburg den rug toekeerde; mogt de hoop gezegd worden lang genoeg te hebben gewacht, op het oogenblik dat hij er zuchtende afscheid van nam? Om de vraag te beantwoorden, dient gij met ons een blik te werpen op de tooneelspelers van dien tijd, — op het bestuur, dat het belang der kunst heette te behartigen, — op de bibliotheek, die het repertorium bevatte — en op de dichters, wier voortbrengselen beloofden den kring te zullen verruimen, waarin men zich bewegen kon." Potgieter gaat er „ijlings toe over", en geeft u een beeld van den toestand; de jeugdige acteurs besprekend getuigt hij — en het is zijn eenige lof —: „Wie loochent, dat er enkele loffelijke uitzonderingen

scholen onder die jeugd, welke Alfred de Musset lampopstekers zou gescholden hebben, die acteurs wilden heeten, wij niet". Wat de bibliotheek betreft, ik wenschte dat ik u de bladzijden vol kostelijken spot hier overschrijven kon, waarmee „de fijnste lettré van zijn tijd" zich verbeeldt er in rond te snuffelen. En de dichters? — Jan van Walré, Hendrik Harmen Klyn, Arent van Halmael, en, last not least (zegt P.), Samuel Iperuszoon Wiselius (een „schat van studie" betitelt hij, met bijna onmerkbaar spot-accent in zijn toon het werk van dien man, wiens naam nog in '48 door Schimmel met dien van Vondel in één adem was genoemd), waarlijk men benijdt die heeren niet wanneer Potgieter — hopende „geen sterren van de eerste grootte uit het oog te verliezen" — „aanstipt" dat het treurspel in ons land, omstreeks de dertiger-jaren, door hen werd „vertegenwoordigd"; terwijl de hoop voor klucht- en blijspel zich tot den toén nog jeugdigen Jacob van Lennep bepaalde. Men benijdt zelfs Van Lennep niet, van wien in 1850 (toen Potgieter's opstel geschreven werd) al gebleken was dat de hoop voor klucht- en blijspel zich ten onrechte op hem gevestigd had, en men aarzelt geen oogenblik Potgieter vertrouwen te schenken als hij zijn „schetswijze beproefde voorstelling van den toestand des tooneels voor ongeveer twintig jaren" eindigt met de zinsneden: „Wij schroomen niet voor onze overtuiging uit te komen, dat er in geen van allen een dier leading spirits school tegelijk vast en vurig genoeg van hoofd en van harte, om eene hervorming te beproeven, — om er in te volharden, hoe duur de eerste pogingen den moedige mogten staan. Aan hare noodzakelijkheid was geen twijfel, ook bij hen niet, die de overdrijving laakten, waaraan een jeugdig vernuft van dien tijd zich heette schuldig te maken in den wensch, den schouwburg op het Leydsche Plein in vlammen te zien opgaan, opdat men ten minste zijn ondergang mogt kunnen bezingen; opdat de Hollandsche tooneelspeelkunst niet verscheiden mogt

zoo als Barbaz stierf[1], in den schoot des gebreks, maar met een heugenis van weelde, — een schotel taartjes en een flesch anisette onder het leger van stroo; — opdat zij niet ten grave mogt gaan, van alle vroegere glorie vervallen, en toch met Wattier's sluier om de slapen gestrikt".

En de jaren na 1830? „Het was nacht en het bleef nacht", zegt Potgieter, en hij noemt de verschijning van „De Neven" niets dan „een flikkering aan de kimmen", plaagt Schimmel — die in '48 zijn Gondebald had geschreven voor Van Lennep's Rederijkerskamer Achilles — plaagt Schimmel met diens „hooggestemde lofspraak" op de Rederijkers (in de voorrede van dat stuk), maar uit vervolgens meermalen zijn groote verwachting van den jongen dramatist, wien hij ten slotte vooral om zijn „Giovanni da Procida" zijn lof niet onthoudt en van wien hij scheidt met een hartelijk „tot weerziens".... Doch, om nog even bij de tooneeltoestanden omstreeks 1850 te blijven, men kan zich daarvan, dunkt me, uit de aangehaalde fragmenten eenigszins een voorstelling maken. Zóó dus ging het toe op onze planken toen Schimmel er voor te arbeiden begon, aanvankelijk alleen door het zelf dichten van drama's, maar reeds in 1851 door, met Van Lennep, Burlage en De Bull, „middelen te beramen tot ophefting van ons nationaal tooneel" een poging toen helaas mislukt; het eerst benoodigde geld, slechts 100.000 gulden, was niet te vinden, en nog niet veel verbetering was er gekomen, toen, op aanstichting van Mr. J. N. van Hall in 1869 op het Letterkundig Congres te Leuven het Nederl. Tooneelverbond in 't leven geroepen werd — lééfde het werkelijk ooit, zou Potgieter gevraagd hebben — later gevolgd door de stichting van de Tooneelschool — en toen eindelijk in 1875 door H. J. Schimmel met A. C. Wertheim en eenige anderen Het Nederlandsch Tooneel werd opgericht, waarvan Schimmel het voorzitterschap niet alleen, maar ook de daadwerkelijke leiding, het geheele artis-

1) 14 Juli 1833. Hij werkte 40 jaar voor de pers en schreef of vertaalde minstens evenveel tooneelstukjes.

tieke beheer op zich nam. Wanneer men nu leest wat hij zelf, eerst vier jaar later, schreef — men vindt het in de aanteekeningen bij de nieuwe uitgaaf van zijn dramatische werken — over de opvoering in 1879 van zijn „Oranje en Nederland", dan begrijpt men hoe er in dien korten tijd onder de leiding van den energieken man gewerkt moet zijn. „Toen ik", getuigde Schimmel, „gedurende de voorstelling in 1879 mijn tolken vergeleek bij die van 1849, toen ik de beschaafde manieren, de zuiverheid der diktie, de eenvoud der aktie, de degelijkheid der charakterstudie en het streven naar typizeeren van genen, vergeleek hij hetgeen deze mij, naar ik mij herinnerde, hadden doen hooren en aanschouwen, kon ik niet anders als mij verblijden over den grooten vooruitgang onzer Nederlandsche tooneel-artisten, van welke velen de evenknie geworden waren van de besten uit den vreemde".

Dit „zich verblijden" zal wel niet geheel zonder een zeer begrijpelijk „zich verhoovaardigen" zijn gebleven, want Schimmel wist zich de kracht, de ziel van zijn stichting. Altijd bescheiden en zich gaarne op den achtergrond houdend — om in tooneeltaal te spreken — waar dit zonder schade voor de goede zaak der kunst geschieden kon, wist hij op te treden en te heerschen waar hij meende daarmede goed te kunnen doen. Hij spaarde den spelenden zijn kritiek niet, maar de leerlingen erkenden hun meester, zij voelden dat zij inderdaad geleid werden, dat er een werkelijk hoofd, een bekwaam en zelfbewust, een streng en mannelijk man boven hen gesteld was; vol ijver werkend streefden zij naar zijnen zeer zeldzamen lof. „Dat een man als hij", zoo schreef ik in Elsevier's „met zoo vaste overtuiging, en de kracht haar te doen zegevieren, veel tegenstand wekken moest, dat in de latere jaren van zijn beheer, toen nieuw opgekomen kunsttheorieën de zijne regelrecht te weerspreken schenen, die tegenstand vaak scherpe vormen aannam, het is begrijpelijk, doch niet minder, dat een instelling als het Ned. Tooneel zulk een man, vooral in haar eerste levensjaren, broodnoodig had"... Vooral in haar eerste levens-

jaren? Is dat wel juist? Zou een instelling als het N. T. zulk een man eigenlijk niet altijd noodig hebben; is het niet zonde en jammer dat zij sedert Schimmels bedanken een karakter van zijn kracht ten eenenmale ontberen moest, en dat zelfs de tijden teruggekomen schijnen, waarover Sch. in 1850 klaagde, toen „tooneelinstellingen bestuurd werden door personen, die in de stad hunner inwoning misschien als goede en voorname burgers bekend en geacht zijn, maar van het tooneel even zoo weinig weten als een echte koopman van aesthetica of metaphysica"? Wie geeft aan het Ned. Tooneel een man als Schimmel terug, een energiek en tevens deskundig leider, een artistiek hoogstaand man die de kracht bezit zijn inzichten te doen zegevieren, zijn wil door te drijven?"

Potgieter citeerend hebben wij eenige sprankels licht laten vallen op de periode in onze letteren, die aan Schimmel en zijn tijdgenooten voorafging; het zou interessant zijn dien tijd dieper te onderzoeken, het laatst van de 18e en het begin der 19e eeuw, de periode der rhetorische welsprekendheid, die voor dichterlijkheid werd aangezien, der opgeschroefde frasemakerij, der on-natuur. Den invloed van de schrijvers dier dagen op Schimmel nagaande — een deels negatieve of liever contrast gevende, deels positieve, tot navolging wekkende invloed was het — zouden wij menige belangwekkende ontdekking doen —; onze opgaaf gedoogt het niet, wij moeten verder, en nu allereerst tot de beschouwing komen van de litteraire groep zelf, waartoe de mannen van '50 als „nieuwe generatie" van die van '30 behoorden. Welke was hun kunstrichting, wat waren de gezamenlijke idealen, die hen verbonden?.... Zoo naderen wij, op de snelle wijze helaas noodzakelijk, ons einddoel, de karakteriseering van Schimmel's eigen productie en de bepaling van zijn beteekenis daardoor.

Wanneer het er op aankomt de schrijversgroep waartoe Schimmel behoorde, met name te noemen, zal iedere schooljongen u kunnen helpen; zijn tijd is die der romantiek, hij en

zijne vrienden zijn onze nederlandsche romantici. Evenwel, er zijn bijna geen woorden, geen benamingen in de litteratuurgeschiedenis waarmee men voorzichtiger moet omgaan dan met deze. Men spreekt van de duitsche, de fransche, de engelsche romantiek en denkt dan aan Hoffmann en Tieck, de Schlegels, Brentano en Novalis, aan Hugo en Delavigne, aan Scott en Byron. Maar toonen ons al die schrijvers werkelijk zulk een groote overeenkomst, hadden zij één ideaal, van de kunst en van den kunstenaar? Ik geloof er niets van! Het woord romantiek is, als zoovele dergelijke woorden, een strijdleuze, geen juiste, karakteriseerende benaming. Het begrip verschilt in beteekenis, al naar mate men het stelt tegenover het klassieke, dan wel tegenover het moderne realisme. Neemt men met de Duitschers aan, dat de romantiek zich kenmerkte door een sterk-persoonlijk lyrisme, door een vergoddelijking van den artiest in vergelijking met den ordinairen mensch, den „philister", door een desnoods geheel fragmentarisch doch individueel zich uitspreken en niet in de eerste plaats trachten naar het tot stand brengen van een schoon geheel — ja, dan kan men Potgieter en Beets, dan kan men ook Multatuli romanticus noemen, dan kan men zelfs de geheele beweging van '80, onze Nieuwe-Gids-school, een jongere hollandsche romantiek heeten, doch niet Schimmel, niet mevrouw Bosboom, noch Oltmans, Drost, Alberdingk Thijm, schrijvers die wel degelijk trachtten naar het „schoone geheel", die zich volstrekt niet hemelhoog boven „het publiek" verheven achtten en hun kunst geen middel, tot het bereiken van schoone levensmomenten, maar doel, maar levenstaak, niet hen kan men dan beschouwen als de eigenlijke vertegenwoordigers van de romantiek in Nederland. En toch zijn wij gewoon dat te doen. Het komt eenvoudig omdat wij hier zooveel meer bekend zijn met de fransche en engelsche dan met de duitsche romantiek, meer met Hugo en Scott dan met Brentano en Novalis. Het woord „romantisch" is voor ons een objectief iets geworden, de naam van een eigenschap. Wij spreken van een romantisch geval, een romantisch

karakter, een romantisch landschap — en hierin ligt ook zeer zeker de beteekenis van uitmiddelpuntig, buitensporig, wild, die sommige Duitschers ter definieering der romantiek zoo sterk „betoonden", maar toch nog meer het episch-dramatische; bij het woord romantisch denken wij meer aan buitengewone lotgevallen dan aan bizondere personen. Het begrip hollandsche romantiek kunnen wij niet scheiden van dat der geschiedenis.

In hun aller dweepen met de historie, met de vaderlandsche vooral, vinden wij een veel sterker band voor onze hollandsche romantici dan in hun innerlijke artistieke overtuigingen, hun kunst-idealen. Zoowel Potgieter als Schimmel, zoowel Beets (wanneer men niet enkel aan zijn Camera denkt) als mevrouw Bosboom-Toussaint dweepten met de geschiedenis, deden niets liever dan zich uit hun eigen — dikwijls fel gehaten — tijd in een meer romantischen, in de schitterende periode van hun volk of van andere volken wegdroomen. De hunne was dan ook wel allesbehalve een schitterende periode! Het kon wel niet anders of de platte banaliteit der burgerlijke idealen die zich uitten in het verloopend liberalisme, het al te bedaard egaliseerende, het muffe, zelftevredene van hun maatschappij moest hen tegen de borst stuiten. Zeker, ook Potgieter, ook Schimmel waren liberalen, maar hoezeer verschilden hun idealiseerende vrijheidsopvattingen van de benauwd-praktische politiek der vreeslijk verstandige kooplui om hen heen, met hoeveel afschuw vocht Potgieter zijn leven lang tegen den Jan-Salie-geest, dien hij altijd weer opdoemen zag, hoe kon Schimmel zich ergeren over, ja woedend foeteren tegen den „nietigen nazaat", hoe zeer zelfs kon hij in moedelooze brieven twijfelen, tot wanhopig wordens toe, aan Hollands toekomst. En daarom altijd weer grepen zij, en mevrouw Bosboom, Hofdijk, Thijm, naar de geschiedenis en hielden die voor aan hun tijdgenooten, opdat zij zich spiegelen en zich schamen zouden. Huet heeft het zeer juist opgemerkt, de geschiedenis was Potgieter hartstocht en zoo was zij ook die van Schimmel en van de meesten zijner tijdgenooten.

Ik heb, het, meen ik, al met zooveel woorden gezegd — en

zoo niet, dan werd het toch wel duidelijk — voor mij culmineert Schimmel's kunst in zijn historischen roman, in Mary Hollis en Mylady Carlisle, en daarop volgen dadelijk: Sinjeur Semeyns en De Kapitein van de Lijfgarde. Doch, Zimmerman heeft het in zijn kritiek op Semeyns reeds doen opmerken: „de dramatist Schimmel is de vader van den romantist." Bewonderen wij de dramatische kracht des schrijvers in zijn historische romans, dan wordt het ons duidelijk dat die geoefende kracht voor een groot deel te danken was aan schrijvers voorafgeganen arbeid voor het tooneel. Het is dus logisch en rechtvaardig dat wij dien arbeid beschouwen voor wij tot de romans overgaan.

Nu schijnt het wel onmogelijk Schimmel's dramatischen arbeid billijk te beoordeelen voor wie dien niet ziet in de lijst van zijn tijd. Ook Potgieter gaf het, speciaal met betrekking tot Schimmel's werk, toe „qu'il faut juger les écrits d'après leur date." Wat was er toen Schimmel begon, waarop kon hij voortbouwen? Met hetgeen hij zelf als jongeman, iederen Zaterdagavond in den Salon des Variétés of op het „Leydsche Plein" vertoonen zag, moet men zijn werk in de eerste plaats vergelijken. En dat was — rechtaf treurig! Reeds deed ik het u met Potgieter's woorden erkennen: een melodrama om ziek van te worden en als geneesmiddel: de nieuwe rederijkerij, ziedaar de school van den „dramatist" Schimmel! En als wij ons daar een oogenblik indenken, hoe hoog komt dan zijn werk te staan, met welk een forsche kracht wist hij zijn geest uit die poelen van onnatuur op te richten, hoeveel meer waarheid en menschelijkheid, hoeveel distinctie, hoeveel poëzie bracht zijn werk. Schimmel — F. van der Goes heeft het indertijd zoo goed gezegd — was „altijd goed gezelschap, altijd een meneer."[1] Wat moet zijn arbeid den meer beschaafden in die jaren tusschen 1850 en '70 weldadig aangedaan hebben. Zeker, van ons standpunt bezien zijn vooral zijn eerste stukken nog lang niet vrij van wat wij „melo" of „drakerigheden" noemen, steken ze nog vol rederijkersfrazen — parade-verzen noemde Potgieter

1) Nieuwe Gids, Jrg. I, deel II, bl. 157.

ze — doch tevens welk een nobele toets, hoeveel meer, hoeveel echter en hoeveel voornamer sentiment bracht hij.

„Wie mij de eere gunt van mijn arbeid eenigszins nauwlettend gade te slaan, zal de richting die ik volg en die mij trapsgewijs bewust is geworden, duidelijk bemerken. Ik poogde mij hoe langer hoe meer van het oude fransche treurspel te verwijderen en mij de afschaduwing der werkelijkheid tot taak te stellen" — zoo schreef Schimmel in de „voorreden" van zijn eerste verzameling Dramatische Poëzie (April 1856) en hij liet er ietwat moedeloos op volgen: „Misschien dat deze reeks niet wordt vermeerderd en het mij dus niet zal gegeven worden te toonen hoe ik het moderne historische drama thans begrijp". Het werd hem wél gegeven de reeks te vermeerderen, hij toonde ons ook na '56 hoe hij het moderne historische drama toen begreep, en wij modernen zijn er nog niet door bevredigd, voor ons bleef er nog altijd te veel uiterlijks in de handeling, te veel toeval, voor ons staat het tooneel het hoogst wanneer het eigenlijke drama zich afspeelt in de ziel der personen, terwijl de handeling daarvan slechts het kenteeken, het symbool is. Shakespeare's Hamlet, Macbeth en King Lear zijn onze idealen, en Schimmel bleef daar ver onder; doch wie zou niet ervens kennen dat hij gewoekerd heeft met zijn gaven en zijn gegereuzenschreden vooruit gegaan is, dat zijn Giovanni da Procida een heel eind boven Twee Tudors staat en Napoleon Bonaparte nog vrij wat anders beteekent, dat Struensee ten slotte het beste zou hebben doen verwachten, ware niet de schrijver, toen dat stuk verscheen, zijn vijftiger jaren — en zijn groot verlies — al naderend, en ware niet, hoe onvermoeid en altijd bezig hij ook bleef, de frissche ontbotting van zijn talent, de hoogste bloei van zijn krachten — voorbij!.... Ars longa, vita brevis — zelfs op Schimmel's lang leven is de oude spreuk volkomen van toepassing.

Terecht heeft Potgieter Schimmel naar aanleiding zijner eerste stukken verweten, dat hij nog veel te vrij met de geschiedenis omsprong, dat hij, om een voorbeeld te noemen, de

kinderlooze Queen Mary, — „the bloody papist bitch Queen Mary of red hot memory, maar van allerstrengste zeden" — een zoon opdichtte, uit een geheim huwelijk geboren. Het was den opgewonden jongen man toen nog niet anders mogelijk. Hij idealiseerde zijn personen en moest dus wel met de historische werkelijkheid in botsing komen. Typeerend is ook wat Potgieter zegt over de figuur van Maria in „Joan Wouters", typeerend zoowel voor den dramadichter als voor den criticus: „Maria is natuur, geïdealiseerde natuur zelfs (ik spatieer, H. R.), en volstaat om de voortdurende deelneming des publieks te verklaren, dat bovendien met Joan op moet hebben, dewijl het weet dat hij onschuldig is". Geïdealiseerde natuur gold dus ook bij Potgieter voor iets buitengewoon boeiends, maar ten allen tijde is gebleken dat alleen de echte, ongeidealiseerde (maar met kunst uitgekozen) natuur tot het diepste in ons menschen spreekt.

Doch niet minder terecht prees Potgieter den schrijver van *Giovanni da Procida* om zijn kracht, zijn studie, zijn karakterteekening, verdedigt hij Schimmel op geestige wijze tegen hen die spotten met de groote productiviteit des jongen kunstenaars: „„Vier, vijf stukken in drie jaren", zeggen, met een bedenkelijk gezigt, de titels van Schimmel's werken lezende, diegenen onder onze vernuften, welke in den zomer een paar losse versjes schrijven, — voor de almanakken; of des winters eene verhandeling voor de Hollandsche Maatschappij, Felix Meritis, Doctrina en.... het Nut, „vier, vijf stukken, het is veel, zeer veel!" Toegegeven, mijne heeren! toegegeven, ook zonder vergelijking met het weinige, waarop uwe vermaardheid berust, waardoor uw roem toeneemt; mits gij ons vergunt er een enkele opmerking bij te voegen. Het is deze: Schimmel's productiviteit moge aan zijnen leeftijd zijn toe te schrijven, Schimmel's studie zou den uwen eere aandoen. Om zich over de eerste te verbazen, volstaat het de titels zijner werken te tellen; doch het hoofdschuddon houdt op, als men de laatste er in waardeeren leert!" En Potgieter neemt geen afscheid van het vierde

in de reeks van vijf Schimmel-stukken waaraan hij zijn opstel wijdde, zonder getuigd te hebben „dat onze tooneel-letterkunde zich om zijnen Giovanni da Procida aan hem verpligt gevoelen mag. Het is een schoone krans, te schooner dunkt ons naar mate hij ten onzent schaarscher valt uit te reiken."

Inderdaad, het is een „schoone krans" en een die, voor een man als Potgieter, in 1907 nog niet vaker zou vallen uit te reiken dan in 1850. In de honderdvijftig jaren, die sedert Langendijk's dood verloopen zijn, wie is er geboren in Nederland, aan wien onze tooneel-letterkunde, ja men mag gerust zeggen, aan wien ons tooneel zich meer „verplicht gevoelen" mag dan aan H. J. Schimmel?

Wat nu Schimmel's episch werk, zijn romans betreft, waarom met andere woorden te herhalen wat de schrijver van dit opstel naar volle overtuiging in „Elsevier's" daarover schreef? Het zij mij dus veroorloofd nogmaals uit dat „In Memoriam"-artikel te citeeren:

„Het zou mij te ver voeren, hoe interessant het ook moge zijn, hier op alle punten een vergelijking te trekken tusschen Schimmel en zijn tijdgenooten van den historischen roman. Het zijn gewoonlijk mevr. Bosboom en Van Lennep met wie hij in één adem wordt genoemd. Welnu, ik geloof dat zijn plaats — wat de waarde van zijn werk betreft — ook tusschen hen in ligt. Zie ik wel, dan was mevrouw Bosboom een dieper voelende persoonlijkheid en grooter artieste, Van Lennep daarentegen veel wufter en oppervlakkiger, den ernst van het kunstenaarschap missend. Dien ernst bezat Schimmel in hooge mate, oppervlakkigheid en scepticisme waren hem een gruwel, hij gaf zich aan zijn werk, nauwgezet en gewetensvol. Zijn werk mag haastig zijn, het is nooit slordig; altijd correct — hoe kende hij zijn taal! — „altijd de moeite waard, altijd goed gezelschap, altijd een meneer". De historische romans van Van Lennep zijn jongensboeken, die van Schimmel kan men ook als volwassen, en zich liefst niet met kinderachtigheden ophoudend, mensch

ten volle genieten. Mevrouw Bosboom's kunst, stellig door dieper hartstocht gedragen, uit die gedragenheid o.a. in een prachtig-breede voordracht: haar toon is voller, zwaarder dan die van Schimmel. Maar ook zijn woord is pittig en welgekozen, raak en puntig, zijn volzin, althans in den historischen roman, gespierd en veerkrachtig, zijn periode stevig en wel afgerond. Zelfs treft ons vaak een zwierigheid in zijn stijl, die zonder twijfel aan de gedurige knettering van zijn geest is te danken. Schimmel's stijl moge zich minder zwaar rhythmeerend, minder statig-golvend voortbewegen dan die van mevrouw Bosboom, hij is dan ook een levendiger, geestiger persoonlijkheid; ironisch, scherp-satyrisch, snijdend-sarcastisch weet hij te zijn. Had Van Lennep zijn geestigen Ferdinand Huyck niet geschreven, hij zou eigenlijk amper in aanmerking kunnen komen voor een vergelijking met Schimmel, die hem als objectief, zuiver episch verteller kan maken en breken. Voorliefde voor een of meer zijner personen is bij Schimmel uiterst zelden merkbaar. Zijn menschelijkheid valt niet dadelijk op, doch blijkt als men een boek van hem geheel gelezen heeft en, het overmijmerend, de handelingen aller personen verklaarbaar en dus vergeeflijk acht. Niet „sympathiek" zijn de meeste zijner personen — wie was ook de criticus die hem verweet dat in Mylady Carlisle de eenige beminnelijke persoon een half-waanzinnige is? — doch zelfs zijn schurken, zijn marqués, het zijn menschen.

„Een van Schimmel's puntigste critieken is die op Klaasje Zevenster (Gids 1866 III). „Zou het feit," zoo vraagt hij daar, „dat de hoofdpersonen niet of ten deele slechts gelukt en de figuren, die alleen ter loops optreden, meest zoo goed geslaagd zijn, niet tot de onderstelling gerechtigen, dat de auteur beter waarnemer is van verschijnselen dan ontleder van oorzaken, dat hij een of ander gebrek meesterlijk weet te stempelen, maar dat hem de heerschappij over een charakter, dat verschillende phases doorloopen en zich daarin logisch ontwikkelen moet, ontglipt; dat wat er geestigs en puntigs in zijn schepping is, het aanzijn dankt aan de impulsie van het oogenblik, en

dat het doordenken zijner charakters, de ordening en schikking, de psychologische kritiek, wat Mevr. Bosboom—Toussant haar hoogen rang als kunstenaresse verzekert, buiten den aard ligt van zijn talent?" Juist, het doordenken van zijn karakters, de psychologische kritiek! Daarin muntte met mevr. Bosboom ook Schimmel uit. Zijn karakters zijn niet „modern"; ik bedoel: het weifelende, schijnbaar inconsequente, verwarrend ingewikkelde, wat den personen van onze tegenwoordige romans zoo vaak eigen is, dat zeer zeker echte en zuiver menschelijke, men vindt er al wel sporen van in Schimmel's romans, maar verreweg de meeste zijner „charakters" zijn toch wat men noemt: uit één stuk, consequent „doorgedacht", al hun woorden, al hun daden met elkaar in overeenstemming. Men schatte de denkkracht, hiertoe vereischt, niet gering, en herinnere zich daarbij het aantal der handelende personen in een roman als Semeyns b.v. Maar die denkkracht verbaast nog meer, als men de zoozeer ingewikkelde intrige van zulke verhalen in gedachten nagaat, daarbij begrijpt dat die heele geschiedenis zich van te voren in het brein des schrijvers moet hebben voltooid, en dan nog gedenkt dat zulk werk werd gemaakt tusschen druk en zorgvol zaken-, redactie- en vereenigingswerk in!

„Dat Schimmel's historische romans het van zijn moderne winnen, is van algemeene bekendheid. Zijn geesteshouding, zijn stijl en manier, ze leenden zich maar nauwelijks tot het schrijven van romans welker handeling in den tegenwoordigen tijd voorviel. Huet, die „Het Gezin van Baas van Ommeren" deerlijk aftakelde, maar aan Mylady Carlisle den zoozeer verdienden lof niet onthield, noemt „Nel", het meisje uit den Tower, een „voortreffelijke psychologische studie", maar constateert niettemin, en m.i. zeer juist: „kolossale gebeurtenissen zijn zijn lievelingsonderwerpen. Zijn geest heeft behoefte aan het vermalen van geheele tijdvakken der wereldgeschiedenis". En hij voegt erbij: „Ongemeene wilskracht is noodig om uit liefde voor de vaderlandsche letteren zich al den arbeid en al de teleurstellingen te getroosten van zulk een streven onafscheide-

lijk". Juist, ongemeene wilskracht, maar ook ongemeene liefde, niet alleen voor de vaderlandsche letteren, maar ook — en vooral — voor de groote tijden en groote persoonlijkheden der historie, een Prins Willem III, een Mylady Carlisle, een Napoleon, een Struensee. De geestdrift voor zulke figuren, de enthousiaste belangstelling in hun tijd, dróég Schimmel als hij aan 't schrijven was van zijn historische romans en deze geestdrift ontbrak waar hij het had over den „nietigen nazaat" — om een woord van hem zelf te gebruiken.

„Daarbij komt dat hij verplicht was, bij het schrijven van den dialoog in die boeken, zijn geest en vernuft — waaraan wij zulke gansch onrealistische, maar ten hoogste boeiende en vermakelijke gesprekken in zijn historische romans te danken hebben — al te veel aan banden te leggen. Een enkele maal, b.v. waar het een juffrouw Paats gold — die mooie karakterstudie, grootste bekoring van den roman „Verzoend" — kon hij nog wel eens loskomen, zijn sarcastischen geest laten gaan, maar de alledaagsche menschen van tegenwoordig te laten praten in den metaforischen stijl der hoven van Karel I en Karel II, dat was toch ook Schimmel wat te sterk. Zoo ontstond een dialoog die den geest, de pittige belangrijkheid van het romantisch genre miste, zonder de karakteriseerende natuurlijkheid van het realisme te bezitten.

„Neen, Schimmel is vóór alles de schrijver van Mary Hollis, Mylady Carlisle, Sinjeur Semeyns en De Kapitein van de Lijfgarde. Zijn andere historische novellen lijken slechts aanloopen geweest te zijn tot deze romans. Van de vier stel ik Hollis en Carlisle het hoogst. De periode waarin deze beide boeken geschreven werden (1859—'64) schijnt Schimmel's sterkste geweest te zijn! Een vertelkunst gaf hij toen, die niet de realistische was, dat dan ook geenszins beoogde — de schrijvers van die tijden waren gewoon het begrip realisme met het woordje „plat" te verbinden —, een vertelkunst echter die men misschien het best met het epitheton voornaam karakteriseeren kan. Er ligt een glans als van metaal over deze boeken, zoo koel

en vast, duurzaam-degelijk zien wij ze voor ons, wanneer ze zich, na langdurige lezing, kompleet in ons begrip zijn komen schuiven."

„Koel en vast", in deze woorden vooral gaf ik mijn eindindruk weer van Schimmel's best geslaagden arbeid. Ook Frans Netscher in zijn karakterschets sprak van het granietachtige in dat werk en van het oude beeld, in discrediet, doch voor dit geval toch wel zeer bruikbaar, het beeld van het „monument", dat een kunstenaar zich zelven sticht. Doch daarom met Netscher te constateeren dat deze uiterst vruchtbare schrijver door hoofdwerk alleen zijn kunst „zoo mooi heeft opgebouwd" — ziedaar nog heel iets anders! Dit oordeel houd ik voor minstens onvolledig. O, zeker, Schimmel scheen een verstandsmensch, ook in zijn leven, zijn doen en laten, een vernufteling, een geestige ironicus — zooals ook zijn juffrouw Paats, die verre nicht van Robertus Nurks, een verstandsmensch scheen — maar was hij (als zij) niet innerlijk een idealist pur sang, een gevoelsmensch, een man met hart? En is dit ook in zijn boeken niet merkbaar? Is het werkelijk alles hóófdwerk wat hij daar gemaakt heeft; zou het dan mogelijk geweest zijn zooveel menschen te begrijpen zonder veel gevoel?

Een oordeel als dat van Netscher intusschen is zeer begrijpelijk. Schimmel's enorme productie — er moge dan heel wat ontroering aan ten grondslag liggen, heel wat „hart" aan gewijd zijn — zij ware eenvoudig onmogelijk gebleken zonder een rechtaf kolossale hoeveelheid hoofdwerk, zonder een denkkracht, die in een natuurwetenschappelijk onderlegd man — een ingenieur b.v. of een sterrekundige — waarschijnlijk tot groote uitvindingen of ontdekkingen geleid zou hebben. Er is al veel moderns, vooral in 't later werk van Schimmel — behoeven wij ons andermaal te herinneren dat ieder een kind is van zijn tijd? — maar die voornaamste boeken van hem, 't zijn toch nog echt ouderwetsche intrige-romans, heerlijk ingewikkelde verhalen, samenknoopingen van levensloopen en lotgevallen, zoo dooreen ge-

werkt, schijnbaar verward, duizelingwekkend, bijna verbijsterend soms, dat gij lezer al een behoorlijk ontwikkeld aandachtsvermogen en geheugen noodig hebt om den samenhang, de inwikkelingen en ontwarringen te begrijpen — hoeveel meer kracht van uitdenken en onthouden, van combineeren, loswikkelen en toch weer bijeen vatten moet dan de schrijver hebben gehad, die al die duizenderlei gebeurtenissen uit zijn „verbeelding", uit het pure niets scheppen moest. Al die menschen, al die lotgevallen, Schimmel moest ze eenvoudig verzinnen, bedenken. Aan de eigenlijke geschiedenis had hij niet meer dan eenig houvast, dikwijls zelfs een hindernis, wanneer die plagen van historische personen net precies anders gedaan bleken te hebben dan zijn fantasie het voor zich gezien had. Moderne romanciers vlechten hun boeken te zamen uit de twijgen van een levende plant, Schimmel maakte gebouwen van steen en binten, die precies in en op elkaar moesten passen, of zijn huis zou zijn ingestort.

En dan zijn stijl, zijn manier van zeggen, van beschrijven vooral. Die was niet impressionistisch, die werd niet gedragen door een lyrische ontroering, of door een schilderstemperament dat u de dingen met onnaspeurlijke suggestieve middelen plotseling doet zién. Schimmel besprak wat hij voor zich zag, geestig railleerend of ernstig verklarend, hij wendde zijn eigen intellect daarbij aan en had ook het uwe noodig, hij vertelde, ook waar hij beschreef. Hij praatte met zijn lezers. Vaak ook sprak hij zijn eigen boekpersonen aan. Maar hij sprak deftig, voornaam, profetisch-geëxalteerd soms, hoogst zelden gemoedelijk, nooit in omgangstaal. Zijn levendigheid, zijn puntige geest maakt z'n deftigheid dragelijk, die anders wel dikwijls in stijfheid ontaard en vervelend zou zijn geworden. Ja, ook zijn stijl was er geen die spontaan uit het bewogen gemoed opwelt, men heeft er zijn verstand bij noodig om hem te volgen, en hij om zoo te schrijven. Maar zijn boeken zijn dan ook grootendeels lectuur voor volwassen menschen geworden, geen jongensboeken, zooals die van den nonchalanten Van Lennep.

Zoo men mij naar het beste staal van Schimmel's arbeid

vroeg, ik zou, geloof ik, naar Mary Hollis verwijzen. Ook Carlisle is een mooi boek — het eerste deel vooral; het tweede zit losser in elkaar; het werk is blijkbaar niet met denzelfden lust voltooid waarmee het was begonnen. Het kan u verbazen, maar Schimmel was lang niet klaar met de compositie van Mylady Carlisle toen hij er aan te schrijven begon. Hij had er zich te vroeg, te haastig aan gezet; den vriendschappelijken aandrang van Potgieter, die gebrek aan Gids-copie had, kon hij niet weerstaan. Zelf vertelt hij het in zijn „Woord vooraf": „In 't Novembernummer verscheen het eerste hoofdstuk. Wat er op zou volgen, hoe de gang zou zijn der handeling, ik wist het niet. Ik had mij in een ranke boot op een voor mij onbegrensden oceaan gewaagd. 't Was een vermetel waagstuk, dat mij in gevaar bracht af te dwalen en onder te gaan in de draaikolken van Machiavellistische Sofismen en Jezuïtische intriges". Wanneer men hierover nadenkt, krijgt men inderdaad voor den kranigen schrijver een eerbied, ongeveer gelijkstaand aan dien voor den man-aan-'t-roer, die met onvermoeibare aandacht en volharding zijn schip tusschen klippen en draaikolken, ondanks mist en storm, de zeeën doorstuurt. Doch „Mary Hollis" moet beslist vooruit in z'n geheel bepland, zorgvuldig gecomponeerd zijn. Het is een alleraardigst, amusant, levendig, dramatisch, boeiend en tegelijk, door de strenge eenheid van stijl, een litterair geheel geworden. Typen als die van den ouden Sir Henry Digby vergeet men nooit, en hoe vernuftig ongezocht heeft Schimmel de mooie figuur van Willem III, den stadhouderkoning, een zijner lievelingshelden, bij de handeling te pas weten te brengen.

Huet, schrijvend over Mylady Carlisle, haalde Taine aan om twijfel te wekken aan de raison d'être, de levensvatbaarheid van den modernen historischen roman. Taine geloofde daar niet aan. „On en vint à comprendre que les résurrections tentées sont toujours imparfaites, que toute imitation est un pastiche, que l'accent moderne perce infailliblement dans les paroles que nous prêtons aux personnages antiques, que toute peinture

de mœurs doit être indigène et contemporaine, et que la littérature archéologique est un genre faux. On sentit enfin que c'est dans les écrivains du passé qu'il faut chercher le portrait du passé, qu'il n' y a de tragédies grecques que les tragédies grecques, que le roman arrangé doit faire place aux mémoires authentiques, comme la ballade fabriquée aux ballades spontanées, bref que la littérature historique doit s'évanouir et se transformer en critique et en histoire, c'est-à-dire en exposition et en commentaire des documents".

Met het aanhalen van deze en andere uitspraken van Taine echter was het er den plaaggragen Huet blijkbaar alleen om te doen, den heeren en dames van den historischen roman een weinig in 't vaarwater van hun enthousiasme te zitten, en hen tevens tot de grootste inspanning te prikkelen, want met het „doorluchtig voorbeeld" van Shakespeare's historische spelen verdedigde hij verderop de stelling dat echte kunst alles vermag. „Indien deze tooneelstukken, door den auteur uit geijkte oorkonden getrokken, in zichzelf eene onvergankelijke levenskracht bezitten, is daarmee dan niet het bewijs geleverd der bestaanbaarheid van den historischen roman? Ongetwijfeld", zegt Huet — en de tijd heeft hem gelijk gegeven, vele historische romans worden thans tot de „klassieke" litteratuur gerekend, en onze allernieuwste letteren glorifieeren in de verschijning van een Warhold, Adriaan van Oordt's proza-gedicht, waarvan de handeling omstreeks 1200 plaats heeft, in de liefelijke vertellingen van Arthur van Schendel, en — last not least — in de prachtig strakke visioenen van Ary Prins, schilderijen-met-woorden, waarin de middeleeuwsche wereld, wel verre van u slechts vagelijk toe te lispelen uit het monnikenschrift van oude kronyken, voor u opstaat, kleurt en klinkt, en waarin ge den middeleeuwschen mensch, zonder dat ge ook maar een oogenblik aan zijn echtheid twijfelt, als een broeder naast u staan voelt. Neen, het „genre" van den historischen roman, noch eenig ander genre is in zichzelf veroordeeld, en dat Busken Huet deze waarheid heeft gevoeld is een van de trekken die hem

nader brengen tot ons modernen, die ons versterken in het vermoeden, dat de scherpzinnige criticus, had hij Schimmel's leeftijd mogen bereiken — en dat zou zelfs heden nog niet, dat zou pas over een tweetal jaren zijn gebeurd — ook van onze jongste litteratuur veel begrepen en gewaardeerd zou hebben.

Huet ware Huet niet geweest, indien hij zijn vernuft niet had getoond, zijn geestigheid niet gescherpt door allerlei aanmerkingen — maar ge zult er toch nergens muggezifterij bij vinden! — op den roman Mylady Carlisle, indien hij zijn triomfteekenen niet had opgehangen hoog boven het door Schimmel bereikbare, en dit tot altijd meerdere prikkeling van het talent diens schrijvers, doch ook zijn lof werd ditmaal niet te zuinig uitgemeten, hij prees het boek als „den zuiversten afdruk van 's heeren Schimmel's eigenaardig talent."

Typeerend meer voor Huet dan voor Schimmel zijn sommige zijner aanmerkingen, die de karakters in het boek gelden. De criticus maakt er den schrijver een verwijt van, dat hij in Robert Conway een weifelenden zwakkeling, in Jean van Verviers een Jesuïet van de gevaarlijkste soort heeft geteekend. Hij schijnt voorbij te zien, of niet te achten, dat Robert, zoo dan geenszins een „held" in den oud-romantischen zin, een begrijpelijke, levende persoonlijkheid is geworden, dat ook de figuur van den fellen Jean, hij moge dan vele trekken met het bekende melodrama-type van den vermomden dweper gemeen hebben, toch ook zooveel menschelijks rijk is, dat wij hem als karakter aanvaarden kunnen. Men kan volkomen in z'n waarde laten al wat Huet geestigs en puntigs opmerkt over het doen-en-laten dezer personen en zelfs met hem meesmuilen over Jean's treffende alwetendheid en alomtegenwoordigheid, en toch erkennen dat Schimmel zich, in den overspannen werkroes waarin hij nu en dan wel verkeerd moet hebben, niet heeft laten vervoeren tot het in beeld brengen van al te fantastische, onmogelijk blanke of onmogelijk zwarte figuren. Huet moge gelijk hebben wanneer hij Schimmel's in zijn boek blijkende politieke en religieuze voorkeur met spot terugwijst, hij had den schrij-

ver m.i. hartelijker behooren te prijzen om het ontbreken van die voorkeur waar het zijn personen gold.

Behalve het reeds meermalen geciteerde opstel over Mylady Carlisle heeft Huet Schimmel nog slechts éénmaal aan openbare kritiek onderworpen. Hij schreef een vinnig artikel over „Het Gezin van Baas van Ommeren", een artikel, waarin de groote teleurstelling het duidelijkst en voor den schrijver van den behandelden roman het vleiendst is. Het had Huet klaarblijkelijk geërgerd dat iemand van zooveel talent zulk een minderwaardig boek schrijven kon. En hij was niet malsch als hij geërgerd was. „Innerlijke waarde zal men in dit boek vruchteloos zoeken. Het zijn twee volgeschreven boekdeelen, welke voor den roem des auteurs bijna[1] even goed ongeschreven hadden kunnen blijven, daar zij noch zijnerzijds van voortgaande ontwikkeling getuigen, noch met den besten wil iets tot verhooging van het levensgenot des lezers kunnen bijdragen". Indien dit zoo is — en het overig werk van Schimmel bevat zooveel prijzenswaardigs, dat wij niet schroomen het toe te geven — hoe was het dan mogelijk dat iemand, die in zeker genre — den historischen roman — tot zulk een aanmerkelijke hoogte geslaagd was, in dat andere genre — den modernen, den roman uit eigen tijd — zoover beneden zichzelf kon blijven? Huet schreef het vooral toe aan een bekrompen opvatting van zeden en politiek, aan een bevooroordeelden kijk op het 19e-eeuwsche leven en de hollandsche maatschappij. Hij had misschien niet geheel en al ongelijk. Schimmel heeft weinig gereisd, hij heeft altijd maar zitten werken, hij heeft veel gesnuffeld in boeken en oorkonden over vroegere tijden, maar bijna geen gelegenheid gehad rustig en onbevangen in zijn eigen maatschappij rond te zien, zijn eigen tijd te bestudeeren. Daarbij... hij heeft veel bitters ondervonden; dat zijn tijdgenooten, vooral de meer aristocratischen, hem in 't generaal niet aanstonden, is hem te vergeven. Ik houd het er voor, dat het voornaamste

1) Waarom „bijna"? Deze weifeling op het kritieke moment treft men meer aan bij Huet.

wat hem ontbrak bij het schrijven van een „modernen" roman was: het te idealiseeren voorwerp. Aan idealiseeren van groote figuren had hij nu eenmaal dringend behoefte. Een brave, ten onrechte verdachte jongeling, een schuldeloos meisje, opofferend maar fier, hij behielp er zich mee, doch ze waren hem niet voldoende. „De feeëngestalten der idealiseerende fantasie" (Verzoend, deel I bl. 31) hij kon er geen afstand van doen en toch — ze konden hem niet dienen bij het schrijven van een roman uit zijn eigen, zoozeer geminachten tijd.

Het is hier misschien de plaats, in verband met Schimmel's idealisme, met een paar woorden [1] gewag te maken van den troost zijns lateren levens, van het spiritisme, waaraan hij geloofde en gaarne geloofde, omdat het hem een „hiernamaals", een leven na den dood voorspelde. Tot het verklaren van deze neiging bij den helderen, scherp-denkenden man zijn heel wat gewaagde onderstellingen gemaakt. Toch lijkt mij die verklaring niet zoo heel moeilijk. Schimmel haatte nu eenmaal het „materialisme" — dat van zijn tijd n.l., dat van Büchner, het nuchtere, dorre en inderdaad bekrompen materialisme — hij geloofde maar al te gretig aan de deugdelijkheid van „bewijzen", die voor meer sceptischen, en ook meer wetenschappelijk onderlegden dien naam voorals nog niet mogen dragen. Toen hij zijn godsdienst, het innig geloof van zijn jeugd, verloor, was daarmee ook zijn hoop op een gelouterd voortbestaan na den dood.... misschien nooit geheel verdwenen, en toen hem nu door „geleerde" menschen (de autodidact had altijd diepe achting voor geleerdheid) toen hem door doctoren en professoren werd verzekerd dat die hoop reden van bestaan, ja meer dan dat, dat zij een deugdelijke basis had, toen juichte zijn ziel, toen leefde hij op. Want getwijfeld had hij, en er onder geleden, wij proeven het uit het volgende citaat — er zijn meer zulke typische uitingen — dat ik ontleen aan den roman „Verzoend":

1) Dat ik hier niet dieper inga op het onderwerp „Schimmel als spiritist", vindt zijn oorzaak geenszins in onderschatting van den ernst en het gewicht van dit onderwerp. Doch — de heer De Fremery in zijn In-memoriam-artikel (Toekomstig Leven 1 December 1906) erkent het zelf — SCH. was als spiritist stellig geen „man van beteekenis".

„Geen minuut verloopt zonder dat een organisme ineenstort, geen minuut zonder dat een storm van weeklachten rondwoelt op de oppervlakte der aarde! Scharen van bedroefden, van verbrijzelden liggen geknield om de stervenssponde en vragen een woord van troost, een enkel woord van verklaring.... en antwoord op de natuurlijke vragen van het angstig gemoed. Wel klinkt er nog altijd dezelfde toon als vroeger uit de kerkgewelven, maar die wordt weersproken door de krachtige stemmen, klinkende door het uitspansel der hemelen — een welfsel, waarbij dat der kerken zoo klein, zoo nietig, zoo zwak, zoo logenachtig, ja schier als tooneeldécors afsteekt. En die stemmen, ze fluisterden eerst, maar ze nemen toe in omvang en kracht, en ze doen het ons nu weergalmen in de ooren: wij vinden niet den Bouwheer van het Heelal, den liefderijken Vader, den Koning der geesten; wij vinden slechts onwrikbare wetten; wij vinden slechts kracht als een eigenschap der stof; wij vinden slechts de eeuwigheid der stof in een eeuwigen cirkelloop. Gij zijt niet anders dan al het gewordene, o mensch! en uw gevoel van onsterfelijkheid is hoogmoed, door niets gewettigd, en uw innig, alles te boven gaand verlangen naar een eeuwig bestaan is afkeurenswaardige zelfzucht. Begraaf uw dooden zoo spoedig mogelijk, opdat de zich omzettende organische stof geen dampen doe oprijzen, welke andere organismen schaden kunnen; zet, als uw hart, van de vooroordeelen eener onnatuurlijke opvoeding vervuld, dat een behoefte toeschijnt, een gedenksteen op de plek aarde waar uw ouders of kinderen zijn weggeborgen; laat de eens geliefde trekken voortleven in uw herinnering, of kom deze ter hulp door het lichtbeeld of het beeld door den kunstenaar geschetst, — de wet der natuur zult ook gij hebben te volgen. Voort in het leven! Alle krachten ingespannen, om de menschheid een schrede verder te brengen op den weg van welvaart en comfort! En hebt ge dat een reeks van jaren gedaan, dan toovert u de herinnering reeds niet meer het beeld der verlorene voor oogen, dan heeft het lichtbeeld of het beeld van

den kunstenaar, zoo het al niet is uitgewischt, geen schreiend oog meer dat het waarneemt. Gij hebt vergeten, zoo zeker als ook gij vergeten zult worden. Dus geen verwijt van ondankbaarheid jegens u! Arme blinden, rukt toch den blinddoek van uw oogen weg! Gij zijt veel meer en veel minder dan ge denkt! Veel meer op, maar veel minder onder het aardvlak!

„Het arme menschenkind huivert bij die taal en stamert, maar brengt het niet verder dan stameren; het kan niet begrijpen hoe het antwoord moet luiden op de telkens weer oprijzende vragen; maar het blijft roepen, onder klachten en tranen, dat er een ander antwoord moet zijn dan dat van de onverbiddelijke logica der natuurwetenschap!"

De bekende roman „Verzoend", er mogen krachtige en en geestig geteekende karakters in voorkomen, als geheel komt ook dit boek mij voor ver onder Schimmel's historische romans te staan, en het heeft mij verwonderd uit brieven van Huet aan Schimmel — mij door mevrouw de weduwe Sch. met vele andere ter lezing welwillend afgestaan — te vernemen dat hij die voor Baas van Ommeren „bijna" geen prijzend woord over had, zoo sterk is in zijn lof over dien nieuwen roman uit de 19e eeuw. Ik vraag verlof de bewuste brieven hier over te schrijven. Aan de bedoeling van den eersten kan men twijfelen — er klinken bekende ironische tonen in — maar de tweede laat aan duidelijkheid niets te wenschen over, en het mag eenigszins kwaadaardig schijnen, ik vind het begrijpelijk dat Schimmel er met potlood op aanteekende: „hij wou weer goeie vrinden worden, o die critici, hij had mij noodig!"

Doch het woord is aan Huet:

„Parijs, 11 April 1881, Waarde Heer Schimmel. Mijne huisgenooten en ik, wij volgen met de meeste belangstelling uw nieuwen roman in „Nederland"; en zelfs is eene daaruit voortgekomen vreedzame familie-weddenschap de aanleiding tot dit mijn schrijven.

„Ik houd namelijk vol, dat uwe bedoeling is, van uwe Hé-

lène een tragédienne te maken, en dat de bittere levenservaringen van dat jonge meisje dienen moeten, haar vatbaar te maken voor het vinden der hoogste „Verzoening" met het leven en met zich zelve, in de kunst.

„Vraag, bid ik u, geen volledige aanwijzing der bijzonderheden, waarop ik die gissing bouw. Ik verwijs alleen naar uw 10e hoofdstuk, bl. 407 onderaan, waar Hélène's moeder tot haar kind zegt: „Wie leerde u zooveel trots te leggen in houding en gebaar?"

„Het is déze plaats, ik erken het, die mijne aanvankelijk zwevende konjektuur uit de nevelen heeft doen te voorschijn treden en eene gestalte aannemen.

„Voorts wordt als inwendig bewijs door mij aangevoerd: 1° dat in al uwe grootere verhalen steeds de geschiedenis eener karaktervorming of karakterwording op den voorgrond staat, — 2° dat uwe toewijding aan het tooneel in de laatste jaren den natuurlijken lust bij u kan hebben doen ontwaken eens te toonen comment on devient tragédienne, — en 3° dat het in uwe richting ligt van het beginsel uit te gaan: de school kan er toe bijdragen een vrouw tot een groote tooneelspeelster te vormen, maar zij wordt dit eerst door het leven.

„Zie daar mijn argumenten. Verveelt het U, in het verhoor genomen te worden; laat gij mij liever tot het einde, „hangen en verlangen" — ik zal mij onderwerpen. Kunt gij het van u verkrijgen, mij nu reeds te zeggen of ik mijn pari gewonnen of verloren heb, — ik zal erkentelijk zijn. Zoo gij maar toestemt, dat mijn verzoek in geen geval uit onverschilligheid voortkomt; en vooral, zoo gij maar niet gelooft dat ik uw verhaal minder fraai zal vinden, indien blijkt, dat ik heb misgeraden. Uw dienstwillige Cd. B. Huet. 9 rue Médicis."

„Parijs, 12 December 1881, 9 rue Médicis. Waarde heer Schimmel, mag ik met de voltooiing van „Verzoend" u even gelukwenschen? Even maar, want mijn tijd is dezer dagen zeer bezet. Ik bemin in uw werk, vergeleken met het keutelachtige

in de voortbrengselen van een jonger geslacht, het breede van den opzet, het samengestelde der behandeling, het talent waarmede gij de gemeenplaatsen van het zuiver menschelijk gevoel onder een nieuw en persoonlijk licht brengt. Noem mij een pessimist zoo veel gij wilt, ik geloof niet dat of onze taal of onze litteratuur eene toekomst heeft. Maar wél geloof ik dat onze beweging van 1835 en vervolgens, waaruit ook gij zijt voortgekomen, in hare soort en binnen grenzen eene „grande armée" geweest is, en wij op dit oogenblik nog overblijfselen eener „vieille garde" bezitten. Mevrouw Bosboom, Beets, Thijm, gijzelf, zijt van die oude garde in mijne oogen de vertegenwoordigers, en uw „Verzoend" is mij een nieuw: „La garde meurt, et ne se rend pas!"

„Laatst heb ik ergens van Beets gezegd: „Nicolaas Beets is de laatste voorname dichter dien de nederlandsche taal bestemd was voort te brengen". Stel voor „voorname dichter" in de plaats „voorname romanschrijver", zij „Schimmel" in de plaats van „Beets", en gij weet op een haar hoe ik denk over U en uw „Verzoend". Ik zou er kunnen bijvoegen: over uw Tijdschrift; — want alleen uw arbeid heeft in het ten einde spoedend jaar mij van de vernedering getroost, mijn naam op de inhoudsopgaaf aan dien van zoovele doode vruchten gekoppeld te zien. Gedurende al de jaren van mijn verblijf in Indië en Parijs heb ik onafgebroken getuurd, of aan den nederlandschen horizont wellicht een of ander nieuw licht wilde rijzen. Ik heb zien opgaan: de zon van Mr. van der Vlugt te Leiden, en de zon van Adèle Opzoomer te Utrecht. Verder niets dan manen; niets dan sterren van minderen rang. Adèle Opzoomer, zegt men mij, is nog slechts „un souffle". Van der Vlugt schijnt den weg onzer meeste mannen van buitengewoon talent te volgen, en noch aan de letteren noch aan de openbare zaak zich gelegen te laten liggen. En daar zitten wij met onze gebraden peren!

Gij, troost u met de gedachte, in uw „Verzoend" eene peer uit den goeden ouden tijd gebraden te hebben. de uwe Cd. B. Huet."

Als vervolg op dezen tweeden zij het mij nog vergund een

derden brief te doen afdrukken. Hij laat ons zien wie de letterkundigen waren die in de verhängnisvolle tachtiger jaren de nieuwe aan de oude litteratuur te verbinden trachtten — onder de brieven mij ter lezing verstrekt zijn er ook van Fred. van Eeden en Marcellus Emants, die eerbiedsvol nieuwe stukken ter opvoering, is er een van L. van Deyssel die met duidelijke voorliefde een bijdrage voor het tijdschrift Nederland aanbiedt. Niet Jan ten Brink, die zooveel fraaiigheden over Zola geschreven heeft, maar Huet en Schimmel waren de geesten ruim genoeg om de jongeren te waardeeren en welkom te heeten.

„Parijs 25 December 1881, 9 rue Médicis.

Waarde Heer Schimmel, Ik zit aan een treuzelwerk, dat geruimen tijd mij al mijne vrije uren rooven zal. Zoo lang ik daarmede niet gereed ben, zal ik slechts bij uitzondering iets voor „Nederland" kunnen leveren. Doch ik ben in het minst niet voornemens, mij aan uw tijdschrift te onttrekken, en vind het een uitmuntend denkbeeld van u, werk te maken van de bedoelde hulptroepen. Ten Brink, zie ik uit de couranten, is bezig aan eene „galerie contemporaine" van nederlandsche auteurs. Eigenlijk moest hij dergelijke opstellen eerst aan het tijdschrift geven en daarna afzonderlijk. Dit zou den bloei van „Nederland" zeer bevorderen. Indertijd heb ik hem gezegd of geschreven, dat hij voor het maandwerk, waarvan hij redakteur is, te weinig doet. Doch ik erken, dat hij bezwaarlijk, wanneer andere uitgevers hem een goed denkbeeld aan de hand en een voordeelig aanbod doen, het een of het ander kan afwijzen. Hetzelfde bezwaar zal in ons land zich altijd blijven voordoen, omdat bij ons voor een afzonderlijken stand van letterkundigen geen plaats is, en er slechts bij uitzondering onder ons personen gevonden worden, wien het (zooals met Potgieter het geval was) vrijstaat hunne studiën afgezonderd te houden van hunne betrekking in de maatschappij.

„Doorenbos zou men eene dienst bewijzen, zoo men hem aanspoorde studiën te leveren zooals onlangs zijne redevoering

over Hooft. Ik zelf heb W. Kloos aangespoord eene studie over Shelley te schrijven; en ik geef u vrijheid hem te herinneren aan mijne briefkaart. Ook omtrent de bekwaamheid van zijn vriend W. Paap heb ik gunstige berigten.

„Wat uzelven betreft, — waarom zoudt gij, nu uw roman voltooid is, niet voor eene poos u weder aan de kritiek gaan wijden? Emants, Smit Kleine, Van Nievelt, Coëns, mevr. Hymans-Hertzveldt, Lütkebühl, Fiore della Neve, — er is eene geheele schaar van dichtbundels in voorraad, die op aankondiging wacht. Gij zoudt „Nederland" geen voornamer dienst kunnen bewijzen, dan door u het lot van die allen aan te trekken.

„Doch vergeef mij dat ik u uwe taak schijn voor te schrijven. Ik dank U voor uwe vriendschappelijke gevoelens en bevee mij bij voortduring in uwe goede herinnering aan. de Uwe

Cd. B. Huet."

Het wordt tijd te eindigen; reeds overschreed ik den gemiddelden omvang van de deeltjes dezer serie. Ware dit anders, ik zou hier gaarne meer hebben overgeschreven uit de brieven door tijdgenooten-schrijvers, jonge en oudere, aan Schimmel gericht, al was het maar alleen om te toonen welk een hoogachting, welk een eerbied hij genoot, ook bij hen die in artistieken zin als zijn tegenstanders te beschouwen zijn. Hoe pakkend en vasthoudend zijn romans ook zijn, de ménsch Schimmel boeit bij nadere kennismaking nog meer dan de schrijver. Als kunstenaar was hij een stevige figuur, „niet gemakkelijk uit zijn voegen te dringen" (Huet), als man, als karakter, was zijn structuur vooral niet minder gedegen. Een echt oud-Hollander, sober en volhardend, stout in zijn ondernemingen, had hij verdiend in den gouden tijd onzer geschiedenis, in de zeventiende eeuw te leven. En toch — ook die tijd zou hem tegengevallen zijn! Teleurstelling is het lot der idealisten, en het schijnt wel een bewijs te meer voor de kracht van Schimmel's geest, — en voor de liefelijkheid zijner omgeving — dat hij nooit verbitterd werd, dat hij het leven wist te dragen, tot het einde.

Aug. '07.

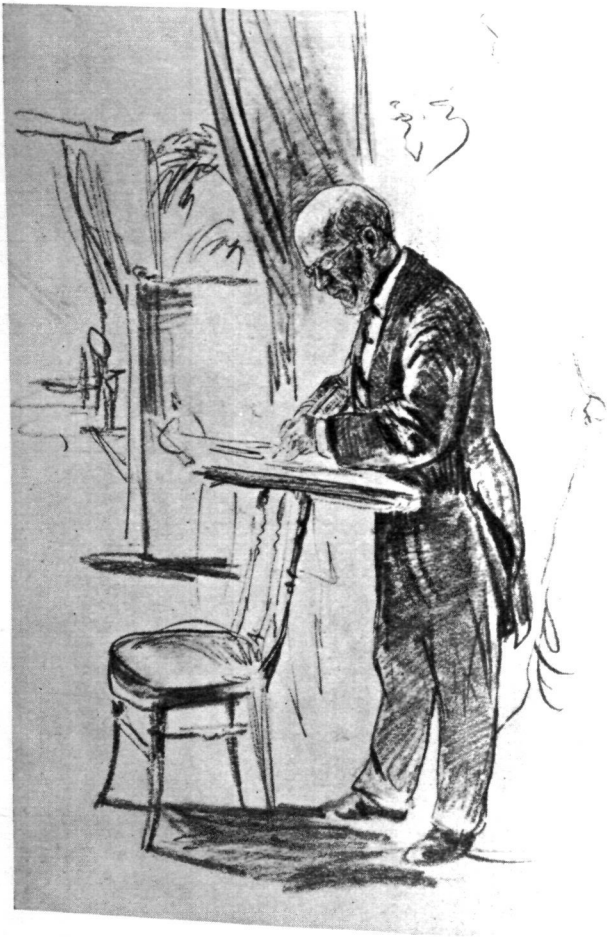

ADOLPH MENZEL.
Naar de teekening van P. MEYERHEIM.

ADOLPH MENZEL.

1815—1905.

Over de schoonheid van Adolph Menzels werk zal men het nog lang oneens kunnen zijn, over de hooge belangrijkheid van zijn kunst mag geen verschil van opinie bestaan. Dit werk toch, willen we het wel begrijpen, vermag ons het welkomst en kostbaarst bewijsmateriaal te leveren in den eeuwig noodigen, eeuwig weer ontvlammenden strijd tegen deze drie verderfelijke belagers van de waarachtige kunst: het academisme, het dilettantisme en het manierisme. Het academisme, dat waant buiten het leven om, de natuur den rug keerende, de louterende wedergeboorten der wereld, geestelijk en stoffelijk, niet opmerkend, in verdorde, verstarde, verdroogde wetten en stelsels heil te moeten zoeken; het dilettantisme, dat ontwerpt, knutselt, wil schitteren, flikkert en fladdert, maar het goede dagwerk, de hardnekkige, onverdroten training geringschat; het manierisme, de vloek van zoovelen, dat in een onzaligen, smakeloozen en potsierlijken cultus met één gelukkig gevonden recept, onbevangenheid, belangstelling, onderzoekingslust verloren zag gaan.

Hij die het teekenen bedreef met bijna maniakken ijver, met ademlooze geestdrift, met taaie, nooit verstrooide, nooit ver-

moeide overgave, met den hartstocht van den sportman, de vorscherskoorts van den ontdekkingsreiziger, de weetgierigheid van den dienaar der wetenschap, de werker bij uitnemendheid, wien niets te veel was, dat noodig bleek om zijn arbeid goed te doen, die niets te onbelangrijk achtte om geteekend te worden, wiens werk geen ander doel had dan zichzelf, geen andere waarde dan die van zijn deugdelijkheid, de wakkere opmerker, wien niets in het leven om hem ontging, de man van de praktijk, die met frischheid iedere hem opgedragen taak had aanvaard en zichzelf de allermoeilijkste had opgelegd, de student, de leerling, de zoeker tot het late einde toe — welk een exempel biedt zijn leven, zijn loopbaan, het gebruik dat hij maakte van zijn tijd alleen al. Alles Zeichnen ist gut, Alles zeichnen noch besser, antwoordde hij op de rondvraag, aan alle bekende Duitsche kunstenaars gedaan, of het gipsteekenen noodig dan schadelijk was — alle teekenen is goed, alles teekenen nog beter, kenschetst het niet geheel het groote beginsel, waarnaar hij leefde en werkte?

Het schijnt mij geheel overbodig, te betwisten dat hiermede aan het belangrijkste niet wordt geraakt, dat dit alles niets bewijzen zou voor Menzels grootheid, ware het resultaat van al zijn streven niet iets voor de kunst zeer kostbaars; slechts wil ik in de eerste plaats doen uitkomen, wat het zeer bizondere, zeer alleenstaande in zijn kunst is, en vooral, wat het zeer aparte daarvan beteekent juist in onzen tijd. Want al te zeer doet zich vaak, vooral onder al wat ook maar eenigermate tot het ras der epigonen te rekenen is, in den omgang met de natuur een zekere nuffigheid, een geganteerde keurigheid kennen, in de hanteering van de gereedschappen een over-precieuze. pretentieuse terughouding. Wij bidden om inspiratie, wij drenzen om bezieling, wij wringen de handen in wanhoop over de weinige voeling van ons innerlijk met de dingen buiten ons, maar met jufferigen angst om ons te compromitteeren schuwen wij het eenvoudige aanpakken óm aan te pakken, onderzoeken, nagaan, verkennen om der wille van de oefening, de

volmaking, de kennis. Ik denk er niet aan, iemand al het probeerwerk, speurderswerk, studeerwerk van Menzel als mooi aan te praten, doch het staat voor mij onwrikbaar vast, dat, ware heel zijn lange leven met zulk pogen en zoeken en doordringen in natuur en leven heengegaan — wat niet het geval is — dit leven voor de kunst niet zonder onschatbaar nut zou zijn geweest.

„Menzel fehlt Ihnen, denken Sie an Menzel", zoo pleegt een hooggeschat Berlijnsch leermeester-schilder, die waarlijk niets meesterachtigs heeft, zijn leerlingen bij het heengaan te zeggen en zijn „gedenk Menzel" kon bijna vervangen worden door een „bestudeer de natuur". Want de natuur was Menzels veeleischende werkgeefster en hij haar trouw en dienstijverig werkman; geen triomf, of hij dankte ze zijn meesteres — geen fout van smaak, van opvatting of van gevoel, die hij niet te wijten had aan zijn fanatische, zijn slaafsche, zijn op eigen beurt „pedantische" streven naar natuurlijkheid, waarschijnlijkheid, aannemelijkheid. Geen falen schijnt dan ook achtenswaardiger dan het zijne, waar elke mislukking, die hij te boeken had, het onmiddellijk gevolg is van te hooge, zich zelf gestelde eischen, van zijn passie voor het moeilijk, ja, het onmogelijk op te lossen probleem, zijn onwankelbare piëteit voor de lessen der werkelijkheid. Wat hem dikwijls mislukt is, dat weten wij; dat veel in die mislukkingen soms niets minder dan ergerlijk is, voelen wij; doch dat hij het onmogelijke wilde, het onbereikbare nastreefde, dat dient ons ook tegenover zijn ons onsympathiek werk zacht te stemmen. Niemand kan dat wat vooral in zijn later werk smakeloos, te familiaar, te nuchter en wijsneuzig is, hartelijker willen verwenschen dan schrijver dezes, die evenwel oprechtelijk hoopt, in het vervolg waardeering en liefde, niet slechts voor veel onaantastbaar, onloochenbaar moois in het bereiken, ook voor het geheel van het eerbiedwaardig streven te doen ontstaan. De liefde voor het doorwrochte, het studieuse, het met liefde gedane is een gevoel, waarvoor wij ons waarlijk niet hebben te schamen en zelfs al konden we in

Menzel niets anders bewonderen dan zijn houding tegenover de natuur, wij zouden hem al veel schuldig zijn. Maar, nogeens, er is zoo oneindig meer.

Hij was toch waarlijk niet alleen en niet voornamelijk de schilder van groote, overvolle, schelle figuurschilderijen, officieele voorstellingen en uitvoerige, vermoeiende realistische tafereelen. De prachtige, geestige, intieme illustrator, de fijne, gracelijke vignetten-, titelbladen-, diploma's-compositeur, de intelligente en verdiepte portrettist, de delicate lithograaf, de kleurenvreugdige, frissche landschapschilder, de onnavolgbare teekenaar met het potlood, met gouache, met pen en Oost-Indische inkt, — hoe heeft die onvermijdelijke Knackfuss met zijn handige, kunst-populariseerende, vulgariseerende boekjes, hoe hebben leelijke reproducties in anderen vorm zijn werk verwaterd, zijn reputatie geblameerd. Die niet de National Galerie in Berlijn bezocht en doorzocht en de nu eindelijk eenigszins aan een overzicht over het werk nabijkomende collectie teekeningen en aquarellen en studies en schilderschetsen zag en bovendien zijn illustratiewerk, en daarenboven het vele, dat op de Jahrhundert-Ausstellung verleden jaar ieder verraste, loopt kans enkel het onschoone te kennen of het schoone in surrogaat. Bijvoorbeeld, vierkant uitgesneden naar des boekdrukkers smaak en comfort, veel van die, volstrekt niet als compositie bedoelde koppen en groepen, die, wanneer men ze op een schetsboekblad van hem in den oorspronkelijken vorm kan zien, als notitie zoo verwonderlijk veelzeggend en naturalistisch en — mooi kunnen zijn. En van die prachtige Handzeichnungen, vingeroefeningen, die niet zelden naast zulke van Dürer niet zouden afvallen, zijn er duizenden! Van de studies voor details van schilderijen, nog eens duizenden.

Voorwaar, men is geneigd met een van zijn biografen te zeggen, dat Duitschland geen beeldhouwer behoeft om een Monument van den Arbeid te scheppen.

De Duitsche kunst had na Dürer, Holbein, Cranach, in

den woesten tijd van den 30-jarigen oorlog en de onophoudelijke kleinere oorlogen die daarop volgden, een vrijwel volstrekten rusttijd gehad; ook het langzamerhand meer tot zichzelf komen van het zoo lang en zoo zwaar bezocht volk onder den Grooten Keurvorst in Brandenburg en ook minder roemruchtige kleine vorsten elders, bracht geen herleving. De groote en kleine edelen presten hun kunstenaarsomgeving, voor zoover daarvan sprake was, uit Italië, Frankrijk, Holland. Ook uit Frederik de Groote's tijd hoort men nog weinig van nationale kunst, tot, te midden van de natuurlijk altijd noodige en aanwezige graveurs, de uit Danzig naar Berlijn getogen Pool Daniël Chodowiecki (1726—1801), die zich vooral naar Fransche voorbeelden had gevormd, opeenmaal bijna alleen een bloeitijdperk van teekenkunst kwam te maken. Want die teekenkunst, die zoo aartsvaderlijk genoeglijk en tevens ernstig, zoo eenvoudig en natuurlijk, zoo vriendelijk en waarachtig den eigen tijd en vooral heel het familieleven en openbare leven der burgerij waartoe hij hoorde weergaf, was wel die van een kleinen meester, d.i. iemand die voornamelijk en op zijn gunstigst zich aan een klein formaat hield, kleine, intieme, familaire gebeurtenissen in beeld bracht en geen beroep deed op onze groote en verheven sympathieën, die in al wat pathetisch of hoog-dramatisch zijn moet, faalde. Maar hij was een prachtig kleinmeester. Vol echt achttiende-eeuwschen spirit, vol kneuterige deftig-burgerlijke gezelligheid zijn die somtijds minutieuze gravures; kleine composities, illustraties, almanak-prentjes, die beminnelijk en verstandig geconcipieerde portretten in roode aarde; delicieus is zijn gansche handwerk; een pracht de pen- of potloodteekeningetjes met wat roode aarde, sepia en grijs er doorgewerkt, die de schetsen voor het gegraveerde illustratiewerk waren. Een allergenottelijkste collectie zijn ook de schetsen uit zijn dagboek van de reis naar Dantzig, waar hij, na lange jaren werkzame bezigheid in Berlijn, zijn oude moeder nog eens opzocht. De gemoedelijke, wakker-belangstellende man kon ook op die reis te paard nog niet nalaten, uitvoerige en hoogst karakteristieke aanteekenin-

gen met potlood en pen te maken, die als een oprecht, fijn en gevoelig cultuurbeeld van zijn tijd, ons bewaard bleven. Landschapjes, interieurs, menschengroepen, alleenstaande figuren, met kostelijke fraaiheid en zekerheid van hand genoteerd. Als portrettist was Anton Graf (1736—1813), die hem schilderde, wel even gewetensvol en natuurlijk. En midden in den Franschen tijd, die voor Pruisen zulk een vloek was, leefde en werkte de klassieke beeldhouwer Godfried Schadow, die behalve zijn niet slechts in de grootsch-eenvoudige lijnen nobele doch ook subtiel-karakteristieke skulpturen, ook teekeningen naliet van een breeden opzet en soberen rijkdom in de allersimpelste der technieken, potlood-contouren, penlijnen, rood krijt, die weer geheel niet familiaar of intiem, doch welhaast monumentaal aandoen.

Een landschapschilder als Karl Blechen (1798—1840) bereidde al opmerkelijk vroeg door zijn zeer oorspronkelijk en vrij werk een impressionisme voor, terwijl de hoogst merkwaardige Kaspar David Friedrich (1774—1840) het gemeenzame met het hoogromantische, het stemmingsvolle met het machtige schijnt te vereenigen. De in zijn tijd erg beroemde Hasenclever (1810—1853) een slecht schilder, betreedt voor het eerst het hobbelig terrein van de anecdote, waarop ook Menzel wel eens struikelen zou, doch interessanter is Karl Spitzweg (1808—1885), een Münchenaar, een luimig schilder, die verwonderlijk moderne, volstrekt niet op atelier-werk gelijkende, geheel niet peuterige, maar frissche en vroolijke stukjes maakte, met ook al zeer anecdotische voorstellingen, een knus genreschilder, wiens colorriet zeldzaam zuiver aandoet. Te Hamburg had men te zelfder tijd een kleine school van eerlijke, trouwhartige portretschilders, Runge, Speckter, Oldach en Wassmann, een bewonderenswaardige groep in welke weer veel van den geest van Holbein opgestaan was. Tegelijkertijd had men ook den goelijken, stemmigen Ludwig Richter, schilder en illustrator van een vredig vrome natuur — als schilder niet vrijkomend van het kleurlooze, als

teekenaar in zijn soort volmaakt, een zacht kindergemoed, uiting vindend in beeldende kunst.

Doch de Duitsche kunst zou zich niet, als eens bijna geheel de Hollandsche, aan de goede werkelijkheid houden; het ideaal, dat door de hoofden spookte van de eenigszins hol-geestdriftige jonkheid na 1815 moest tot daad worden, de kunst moest groote woorden spreken, verheven, godsdienstig, symbolisch, monumentaal zijn. Carstens (1754—1798), Cornelius (1783—1867) en Overbeck (1789–1869) begonnen die onnatuurlijke proeven te nemen, om met een stijve, koude, opgeschroefde rhetorica voor het Duitsche volk te zijn wat de middeleeuwsche Italiaansche kerkschilders voor het hunne geweest waren. Het maakt sterk den indruk, of het hun toch aan ware bezieling ontbrak.

De z.g. historieschildering, die een tijdlang in alle landen als de eigenlijk eenig-groote kunst heeft gegolden, had een trieste renaissance; nog bleef de naam een tijdlang door de Dusseldorfer school omhoog gehouden, — eerst Menzel zou, zooals hier zal worden aangetoond, aan deze rhetorische opvatting, deze leer van het groote woord den genadeslag toebrengen.

Doch wat zijn eigen werk aangaat, daarop schijnen wel geen van de tot dusver genoemden invloed te hebben gehad, behalve Chodowiecki. Zeer direkt inleidend tot zijn kunst is echter die van Franz Krüger (1797—1857), evenals Chodowiecki en Menzel zelf te Berlijn werkzaam. Deze kunstenaar, mede een van de thans weer, na langen tijd ongeveer vergeten te zijn geweest, veelbewonderden, bracht het van staljongen tot hofschilder. In meer dan één opzicht is hij Menzel's onmiddellijke voorlooper; zijn teekeningen en schetsen (waarvan vele ook al in de National Galerie te zien zijn) missen de bizondere fraaiheid van die van den jongeren meester, doch zijn wellicht in de eigenaardige naieveteit aantrekkelijker; gemeen is aan beide de nauwlettende natuurgetrouwheid, de aandacht voor het karakteristieke en expressieve in alles. Maar nog in één ding is Krüger de Menzel van zijn tijd; de feesten, parades, historische gebeurtenissen van zijn dagen vonden in hem een nauwgezet

chroniqueur. Minder dan bij Menzel het geval was, schijnt intusschen hier bepaalde belangstelling in het afgebeelde geval den schilder ooit te hebben bezig gehouden of zelfs aan het werk gezet. Zulk een parade is op een verbazend groot doek voorgesteld, dat men nauwelijks overzien kan en dat er in de verte saai-prenterig uitziet. Het precieze portret van een groot, leelijk stuk Berlijn met al die eigenaardige, wel momentale, doch grauwe en doodsche officieele gebouwen, een vaal stuk hemel er boven en dan netjes opgestelde soldaten en een niet minder ordentelijk gegroepeerde volksmenigte.... Hoe vergist echter diegene zich, die dan denkt genoeg te hebben gezien en zich afwendt! Want aan die groepen menschen en gelederen soldaten mag men waarlijk wel wat oplettendheid wijden. Deze tallooze figuren zijn bijna alle, elk voor zich, eenvoudig superbe. Doordringend werkelijkheidsgetrouw, prachtig gemodelleerd met de verf, overtuigend in de stofuitdrukking, voortreffelijk van karakteristiek, van individuailiteitsbesef, want elk van die menschen is een persoon. En de paarden, en de soldaten, de menschen uit het volk, het natuurlijke gewoel, het dringen en opmerkingen wisselen en staren en elkaar begroeten, het is alles zoo ongezocht, zoo meesterlijk uitgedrukt. Een perfect werkelijkheids-afbeelder, die voor een onmogelijke taak werd gezet, een taak die thans de fotografie den schilder uit de handen neemt, met zijn dankbetuiging toe.

Kleinere stukken echter van dezen schilder zijn juist ook als geheel zeer mooi, jachttafereelen, groepen van honden en paarden. Er is iets buitengewoon eenvoudigs en zedigs in de deugdelijkheid van dezen meester, men loopt hem voorbij, hij heeft niet Chodowiecki's pikante vindingrijkheden van makelij in zijn teekenwerk, het is zelfs niet volkomen smakelijk gedaan, doch hoe doordringend, hoe open voor indrukken, hoe ernstig, hoe verdiept moet zijn observatie zijn geweest. Hij heeft daarbij niets kleins, integendeel, zijn humor is breed, zijn mooie werk heeft ook niets van het overladene, drukke en „aardige", dat zoowel Chodowiecki als Menzel tot zulke uitvoerige, geestige

doch vermoeiende vertellers kan maken. Eenvoudige mededeeling, karakteriseering, dat is zijn werk vóór alles, en daarin zou dat van Menzel zich bij het zijne aansluiten.

Adolph Menzel werd 8 December 1815 te Breslau geboren.

Zijn vader was de directeur van een meisjesschool, werd echter later lithograaf. De zoon was bestemd voor de studie; toen echter de geldelijke omstandigheden dit plan niet gunstig bleken, en de knaap een hartstochtelijke liefde voor de kunst toonde, kwam het er van zelf toe, dat deze reeds als kind zijn vaders helper werd. In 1830 verkocht de oude Menzel zijn lithografische zaak en verhuisde naar Berlijn; daardoor ook hopende zijn zoon betere kansen om zich te ontwikkelen te geven. Hij stierf echter reeds in 1832; de zestienjarige jongen was geheel op zich zelf aangewezen. Deze teekende flesch-etiketten, ontwerpen voor schablonen, vignetten voor reclames en prijscouranten. Maar aan alles besteedde hij de uiterste zorg, niets kwam hem, ook toen reeds, onbelangrijk voor. Later, beroemd geworden, schreef hij aan een jong kunstenaar, die zich bij hem beklaagde over het maakwerk dat hij moest leveren voor zijn brood, de volgende karakteristieke woorden: „Er zijn menschen, ziet ge, die thans een beetje meetellen, en die toen ze jong en zonder steun waren, heel wat slechter aanbiedingen hebben moeten aannemen, dan dat waarvan gij spreekt. Maar zij moesten alles slikken, neen, moesten het blijmoediglijk omzetten in een gelegenheid tot oefening, een kans om vooruit te komen. Er is geen andere weg mogelijk dan *ééns vooral alles te aanvaarden als een zuiver artistiek probleem.* Dan zult ge meteen ophouden *iets*, *wat ook*, *beneden u te achten*, zelfs de „zoetelijkheden" zullen belangrijk, leerzaam en zelfs moeilijk worden. In het leven is geen plaats voor den geest van contramine onzer jongelui," enz.

Hemzelf althans was deze overtuiging niets slechts voor het oogenblik, ook voor zijn latere loopbaan van enorm praktisch nut.

Het genie is wel eens gedefinieerd als een oneindig vermogen om moeite te doen, dit schijnt mij een wat al te materieele diagnose van de goddelijke ziekte, doch zeker is het, dat

de ontwikkeling ervan een grenzenlooze capaciteit om zich te te concentreeren eischt. Menzel had niet alleen het genie, dat hem, toen hij geheel zich zelf kon zijn, prachtig werk deed leveren, hij had ook de noeste volharding, het onverstoorbaar geduld en den onderzoekers-, ja den pluizersgeest van den Duitschen geleerde der traditie. Zulk een minderwaardige opgaaf interesseerde hem, intrigeerde hem, de technische moeilijkheden eraan verbonden trokken hem aan, hand en vinding werden ook op deze wijze geoefend.

Hij had in Breslau, waar hij zijn kinderjaren doorgebracht had, eigenlijk al heel weinig kunst kunnen zien. Kopergravures uit de 18e eeuw, en wel niet van de beste soort, dat was zoowat het eenige, en daarnaar was dan ook zijn geheele opvatting van het teekenen gevormd. Behalve aardige portretten van familieleden in stijve potloodlijntjes, bracht hij reeds als knaap van dertien jaar groote composities tot stand, o.a. „Publius Cornelius Scipio en Lucius Caecilius Metellus," waarin met een vaardigheid en geduld, een betere zaak waardig, de techniek der gravure bedriegelijk was nagebootst. Gekke, leelijke dingen natuurlijk, doch wonderbaarlijk geacheveerd en wijs voor een kind van 13 jaar. Over het algemeen was hij wel al geheel anders in zijn interessen dan andere jongens. „Meines Vaters Hand", heet een uitvoerig teekeningetje uit het zelfde jaar, met de hand van den ouden Menzel de teekenstift houdend, een zeldzaam sujet voor een teekenend kind. Hij had echter ook voor geschiedenis veel belangstelling en teekende veel episoden daaruit. In 1833 bezocht hij de academie, waar Godfried Schadow toen directeur was, doch om die spoedig weer te verlaten; zijn zelfbewuste, gesloten en vroegwijze aard deugde wel niet voor een schoolgaan. Hoewel hij daar waarschijnlijk van zijn eigenaardige opvatting van teekenen genezen zal zijn, moet men hem toch overigens geheel als autodidakt beschouwen. Dit kort bezoek aan de academie viel te midden van zijn harde moeten, de tijd moest af van deze voor het dagelijksch broodwerk zoo noodige. Grootendeels 's nachts wist hij nog voor eigen studie

en plezier groote allegorisch-mythologische composities te maken, want de zin voor het epische zat hem in het bloed. En nu kon hij ook weldra zijn loonenden arbeid in die richting sturen.

Een leven van Luther, met lithografieën van Baron von Löwenstern werd opnieuw uitgegeven, de prenten moesten deels bijgewerkt, deels nieuw geteekend. De steenteekeningen die nu uit Menzels handen kwamen, waren niet fraai; vaal en saai als de meeste lithografiën in dien tijd nog, doch in de voorstelling en de karakterteekening is toch al afgeweken van den hol-pathetischen, schoolsch-historischen stijl. En toen kwamen alras de oorspronkelijke litho's met de pen, geheel anders dan die droge krijtteekeningen, eenigszins aan Vernets trant herinnerend. Opmerkelijk knap voor het werk van een 18-jarigen knaap, maar ook frisch en geestig bedacht, zijn die *Künstlers Erdenwallen*. De filosofische trekjes, die ook in de illustraties van *Friedrich der Grosse* door allerlei allegorisch bijwerk in handschrift en inbeeld zoo typisch uitkomen, vindt men hier reeds het gansche kruiden. Het is de geschiedenis van een eerst na zijn dood beroemd geworden kunstenaar, die als kind klappen krijgt om zijn misplaatste talentuitingen, dan in de leer wordt gedaan om een gehaat beroep te volgen, weg loopt, op de academie ook niet vindt wat hij zoekt, dan een moeilijk bestaan maakt in het practisch uitbuiten van zijn gaven, tot overmaat van ramp verliefd wordt, trouwt en kinderen krijgt, met moeite zijn gezin onderhoudt, in armoede sterft. Alle prenten zijn door kleine vignetjes met bijschrift vergezeld, als door een altijd nogal bittere moraal.

Met Menzel zelf zou het geheel anders gaan. Want zijn succes kwam nu zeer spoedig.

Zijn eerste groote illustratiewerk was *Denkwürdigkeiten aus der Brandenburg-Preussischen Geschichte*, dus geheel in de lijn van het nationaal-historische, die hij zoo lang zou volgen.

Dit waren geen penteekeningen op steen doch krijtlithografieën, beter dan die voor Luthers leven.

En hierin kwam nu de gansche eigenaardigheid van zijn streven voor het eerst uit. Hier zien wij hem voor de eerste maal aan het vervullen gaan van de enorme taak, die hij zich stelde.

Er is een zeer groot, zeer wezenlijk verschil tusschen alle mogelijke historische voorstellingen door anderen, vroegeren, en de zijne.

Het schijnt menigeen een monnikenwerk en weinig belangrijk voor de kunst, dat snuffelen van hem in stapels dorre documenten, dat opscharrelen van gegevens over allerlei détails, dat tot in de kleinste kleinigheden nagaan van alle gebruiken, gewoonten, manieren in den tijd, waarover zijn werk handelen zou; van een archivaris, niet van een artiest schijnt ons die minutieuse wetenschap omtrent de uniformen der soldaten en hoogeren in alle regimenten van den grooten Frits en zijn vader, hun uitrusting, wapens, ransels, zelfs van de gedragslijst van elke compagnie, den naam en toenaam van elk generaal, hun loopbaan, signalement en roep, het ameublement van hun kamers, den aanleg van hun tuinen, de geschiedenis van ieder regiment, wanneer het werd opgericht of ontbonden. Met bevreemding bezien we de in het Zeughaus te Berlijn zorgvuldig bewaarde propere gekleurde teekeningen van uniformrokken, sjerpen, knoopen en patroontasschen, pruiken en slobkousen, kurassiers en grenadiers van achter, op zij, van vóór het geweer ladend, in het gelid staand, stormloopend. Maar het groote resultaat van dit, door zijn eigenaardigen pluizersaard misschien verder dan volstrekt noodig was, gedreven onderzoek heeft hij schitterend bereikt, en dat resultaat was iets heel moois en wel degelijk iets, dat zijn werk ook als kunst hoog plaatst. De ontzaglijke moeilijkheden, die hij overwonnen had door dit opscharrelen en verzamelen en rangschikken van gegevens, die in die dagen nog voornamelijk door hem zelf moesten worden opgediept, brachten hem tot een zeer frissche, levende, aannemelijke behandeling van zijn stof. Een groote oorzaak, niet de geheele oorzaak, maar de naaste,

tot het rhetorisch, hol-pathetisch, theatraal en vervelend karakter van de „groote" of historieschildering was altijd de geringe kennis, het weinige besef ervan, het weinige gevoel voor den tijd, dien ze in beeld trachtte brengen. Die verheven gebarende en plechtig doende helden en heldinnen van den ouden, onvervalschten historieschilder zijn of fantasie-gestalten of in een bepaald costuum gestoken modellen. Menzel kende alles, wat uit den tijd zelf, waarvan hij vertelde, bewaard was, de portretten van de menschen, de prenten, de mémoires, hij drong in den geest, den toon, de zeden van den tijd met zijn gedachten door. Hij was reeds toen, ook in de afbeelding van het verledene, de echte realist, die alles gemeenzaam moest kennen, hij had geen zin voor het abstrakt pathetische, maar des te meer warme sympathie voor menschen en dingen, die hij zich voor oogen kon stellen, geen overspannen geestdrift voor een begrip, een machtwoord, doch wakkere belangstelling voor het karakteristieke van een tijdperk zoowel als van een individu. Daarom zien zijn voorstellingen er zoo plausibel uit.

Hij moest alles, dat hij wilde beschrijven met zijn beeldende taal, voor zich zien, als het ware betasten, uit elkaar nemen en weer in elkaar zetten, hij moest het organisme, het doel, den stijl van alles dóór en dóór kennen. Voor zijn landschappen, gebouwen, interieurs maakte hij uitvoerige studies op de plaats zelf, niet slechts van één kant, doch van meer zijden bezien. De drie jaar, die hij aan het weer oproepen van de dagen des ouden Frits' wijdde, kan men wel zeggen dat hij in dien tijd leefde, er één mee was. Hij heeft er zich in verdiept, als de portretschilder van de oude, goede soort zich in de persoonlijkheid van zijn model verdiepte. De Existenzmöglichkeit des Dargestellten, zooals hij het zelf noemde, was volkomen bereikt; wij gelooven hem van harte, als hij van de dagen van Pruisens opkomst en glorie onder den goeden grooten koning verhaalt.

Toen de opdracht kwam, om Kuglers *Geschichte Friedrichs des Grossen* te illustreeren, was Menzel 24 jaar, naar de toen-

malige wet minderjarig, zoodat voor dezen reeds beroemden kunstenaar, den kostwinner van moeder en zuster, zijn voogd het contract met den uitgever moest onderteekenen. Negentien jaar heeft de schilder zich toen bijna uitsluitend met het tijdvak van den grooten Frits bezig gehouden. Bijna, want in dien tijd vallen nog eenige schilderijen en schilderstudies, ook gelegenheidsprenten, eenigszins kokette, geestige-volgeteekende platen met expressieve en gracelijke figuurtjes, in een vorm gegroepeerd, die men op achttiende-eeuwsche titelplaten veel vindt, met vlugge, cierlijke arabesken. *Die fünf Sinne, der Maurergesellenbrief, Vater Unser* zijn daar enkele voorbeelden van. Ook lithografisch werk in een geheel nieuwe, vóór hem nog niet behandelde techniek „die Versuche mit Pinsel und Schabeisen". Hij bestreek steen met den Tusch en schaafde alle lichten en halftonen uit, zoodoende prachtige resultaten bereikend. Voor het overige was alles illustratie (teekeningen die door houtsnee werden vermenigvuldigd) voor de boeken over en van den grooten koning, en schilderijen, episoden uit diens loopbaan behandelend.

Het model en de opwekking tot de uitgaaf van Kuglers *Friedrich der Grosse* was het leven van Napoleon, door Vernet en Raffet geïllustreerd. Men wilde den Pruisischen volksheld eeren, en, wat noodig was, weer aan het nageslacht in herinnering brengen. Want Friedrich was in dien tijd niet de gemeenzame nationale held, die hij in het hart van den Pruisischen patriot later is geworden. Zoo populair als de groote veldheer, de wijsgeer en de zorgvolle vaderlijke regeerder was geweest bij het volk, zoo weinig had de toonaangevende wereld na zijn dood zijn nagedachtenis liefgehad. Zijn strengheid en ombarmhartige scherpte tegenover hovelingen en familieleden deden geen behoefte ontstaan om zijn roem levend te houden in de dagen van verslapping en vernedering, en de idealisten van den nieuweren tijd hadden geen bijzondere sympathie voor den sarkastischen, cynischen, ketterschen held. Doch Preusz had de geschiedenis van Pruisens grootheid weer opgerakeld, en

Menzel zou ze met Kugler populair maken. Het procédé was hem vreemd. De eerste platen zijn verre van mooi, doch weldra had hij de moeilijkheid overwonnen en stelde, door zorgvuldig zich aan de *lijn* te houden, door alle schaduwen, nuances en tinten door arceeringen aan te geven, den houtsnijder geen onmogelijke eischen.

Het zijn misschien wel voornamelijk deze illustraties — om niet te spreken van enkele in dezelfde periode en iets later, tot ongeveer 1870 toe ontstane schilderstudies, portretten en kleine composities in dekverf — deze illustraties naast die van de werken van Friedrich zelf, waarin de teekenaar met een curieuze geestverwantschap de wijsgeerige beschouwingen, de brieven en essays van den wonderlijken vorst, met heerlijke vignetjes, verklarende en verhalende prenten opluisterde, *Die Soldaten Friedrichs des Grossen* naast die voor Heinrich von Kleist's fijn en vermakelijk blijspel *Der Zerbrochene Krug*, het is vooral dit werk waarin wij de volstrekt onaanvechtbare meesterschap en schoonheid van Menzels kunst kunnen leeren kennen.

Twee derden van die prentjes in het boek van Kugler, alle in de *Werke*, bijna alle in *Der zerbrochene Krug*, de *Soldaten Friedrichs des Grossen* behooren tot het allerschoonste, dat de illustratiekunst ooit gebracht heeft.

Frisch, snedig, levendig, natuurlijk, zonder iets van bombast, niet overladen als zijn later werk, eenvoudig, bondig, genoegelijk, altijd één gedacht met de stof, altijd een vinding, waarlijk deze prenten, mooi, zorgvuldig geteekend, zeldzaam helder mededeelend, kernachtig in de zwart en witverdeeling, rijk doch niet verwarrend in de stoffeering van het voorgesteld geval, men kan ze niet genoeg, niet te geestdriftig als tekstopluisterende, tekstverklarende en kruidende illustratie roemen. Geen figuurtje, geen détail, geen meubel, geen decor, geen streepje, geen accessoir, geen figuur, die niet op zijn plaats is en niet verantwoord. Al de uitvoerige, pijnlijk getrouwe, pijnlijk gewichtige voorstudies, die wij weten dat hij nu eenmaal altijd

maakte, schijnen niet aan de fleurigheid van het per slot uitgevoerde afgedaan te hebben, alles heeft een keurigen, verzorgden vorm, doch niets is pompeus, vermoeiend of geleerd. Wat een levend- en bloeiende type, die stijve maar pittige Fritz, met zijn korte beenen en zorgzaam gezicht, zijn grimmige generaals en harkerige grenadiers en pronkerige hovelingen en naieve dorpers, welke een geloofwaardigheid heeft het bizarre beeld van dien tijd verkregen, waarin zooveel overblijfselen van barbaarschheid zich nog vermengden met de navolging van de grillig-weeldrige, kleintjes-prachtige beschaving van Versailles; en daartusschen de eenvoudige peinzende figuur van den geletterden, ongeloovigen vriend van Voltaire, wanneer hij het ons voor oogen brengt. Hoe interessant, doch ook, hoe echt maakt hij ons het schouwspel van dit heldengeslacht in staartpruiken, gegalonneerde steken, hooge hakken en Spaansche rottingen. Dat zonderlinge bestaan van den ongemoedelijken helderen, eenzamen filosoof in het killig-geestige Sanssouci, dien kleinen dorren oude met zijn windhonden, zijn boekerij en zijn enkele groote, sublieme oogmerken, hoe volkomen heeft hij het ons doen begrijpen. De toespraken aan de generaals, de standjes aan de rechters, de eigenaardige correcte ontmoeting met zijn gemalin, de wandelingen door de portretgalerij, het zijn prachtige blikken, die hij ons geeft op den verlaten ouden dag van den koning, dien hij ons te voren in de veldtochten als den dadenrijken, hardnekkigen, gevierden en wakkeren veldheer, of in de samenkomsten met staatslieden als den scherpzinnigen en energieken diplomaat vertoonde. Maar een wonder van beknopte, natuurlijke en treffende compositie zijn die prenten met de veldslagen zelf; hier moet alle twijfel aan Menzels compositeurstalent wegvallen, al heeft hij ook later, willens, deze groote kunst verwaarloosd. Hier gehoorzaamt hij, tot zijn groot voordeel, aan de nooit geheel te negeeren wet, dat de kunst nooit trachten moet de natuur na te bootsen, doch haar te vertolken. Hier toont hij te kunnen, wat Degas eens zeide, dat de kunstenaar moest

vermogen, een volksmenigte voorstellen door een paar figuren. En hoe vol beweging en rumoer is zulk een gevecht bij hem, hoe weet hij met enkele lijnen de drommen op den achtergrond aan te geven, of de plotselinge geestdrift in een kamp, de stilte die den storm voorafgaat, de beraadslagingen der aanvoerders, de moeizame marschen. En dan weer een prettig feest in weinige trekken te doen zien, een landschap te karakteriseeren, een nachtelijk gesprek als tusschen Friedrich en Von Ziethen treffend af te beelden.

Daartusschen dan de fijne, gracelijk-decoratieve titelbladen der deelen, de vignetten, de geestige parafrazes van het verhaalde.

Ziet men hiernaast de mooie en pathetische Napoleon-prenten van Raffet, dan valt het op, hoe typeerend beider kunst samengaat met den geest van tijd en menschen, die ze beschrijft.

Bij Raffet het meesleepende, de roes, het avontuurlijke, bijna mystische van de overgave dier verwilderde snorbaarden aan de leiding van den met een romantisch aureool omgeven genialen speculant. Hier de houterige, correcte, gedrilde grenadiers, eensgezind optrekkend achter den goelijk-grimmigen strammen, zakelijken landsvader en die verweerde oude heeren, zijn generaals, de onbevallige Ziethen, de barre Dessauer.

Kostelijk is de wijze, waarop Menzel de woorden van den koninklijken essayist in diens eigen werken kritisch illustreert, met gracelijke luimigheid sommige hem met te vergaande scepticismen door een vignet tegensprekend. De heldere, vrijzinnige achttiende-eeuwer zou zeker in zijn allesbehalve blinddweepachtigen negentiende-eeuwschen bewonderaar machtig veel schik hebben gehad. „Es ist doch was einziges um diesen Mann", zei Goethe van Fritz; dat éénige heeft Menzel wél begrepen.

Bij deze werken sluiten zich de *Soldaten Friedrichs des Grossen* en de ook zeer fijn humoristische illustraties voor *Der zerbrochene Krug* aan, doch ook een lange reeks van schilderijen, die denzelfden tijd behandelen. Het heeft velen, die op de Jahrhundert-Ausstellung het prachtige schilderij: *Theatre Gym-*

nase te Parijs zagen, verwonderd, dat uit dien zelfden tijd de genre-achtige, anecdotisch-uitvoerige en al te zwaarwichtig-naturalistische historische schilderijen afkomstig zijn, die in de kleuren deels glad, deels rauw en, als geheel, volstrekt niet mooi zijn. De oplossing is gevonden, als men de frissche, fijne en in de handeling zoo sprekende kleurstudies voor diezelfde historische en genre-schilderijen heeft kunnen aanzien. Niet onwaarschijnlijk moest dat superbe *Theatre*, dat tegelijk intiem doorvoeld en impressionistisch effectvol is, ook wel een studie heeten, en het is bekend dat hij later dit, in 1856 geschilderde, stuk nog áf wou maken. Dit doek biedt een kleurfestijn, de drie spelers zijn sterk belicht, bont gekleed en *spelen* verwonderlijk echt; hoeveel leven is in de in het donker zittende groep toeschouwers, hoe pikant vult de wand met de zijloges den anderen hoek van de schilderij. Tusschen 1840 en 1860 heeft Menzel een groot getal prachtige landschapstudies geschilderd, met allerfijnst coloriet, waarvan de eerste sterk aan Constable herinneren, de lateren niet door zijn Fransche tijdgenooten, doch door die van het volgend geslacht konden geschilderd zijn, want de plein-air schildering behoefde voor hem niet weer uitgevonden te worden. Ik heb ook een kerkinterieur, een groep van menschen in een kamer bij de lamp, een fakkeloptocht van studenten, een jonge dame in een tuin, een scène in een nachtcafé of wijnkelder, een atelierhoek, een uitzicht op daken en tuintjes, op een bouwterrein, een heerlijk gezicht op zijn eigen kamer, waar een tochtje het dunne gordijn luchtigjes opwaait en de openstaande deur het klare buitenlicht binnen laat, ik heb dat alles meermalen bezien en mij afgevraagd, of dit nu werkelijk van den man was, aan wiens naam men het begrip officieele kunst, ceremonieel werk, kleintjes-geestig, fotografieachtig nauwkeurig realisme maar al te vaak verbindt.

Zeker, deze stukken hebben menigmaal de fout van zooveel... modern schilderwerk, dat ze stukwerk zijn, niet geheel een mooi ding op zichzelf, een samenstel van impressies, iets frag-

mentarisch. Dit gevoelende, heeft Menzel dan ook waarschijnlijk het op den duur niet bij zulk werk kunnen laten en heeft telkens, behalve de heerlijke studies, de „eigenlijke" schilderijen gemaakt, welke ik, hoe knap ze zijn, met genoegen voor altijd mocht zien opgeborgen op een museumzolder, als wij het andere, de „Skizzen", de dekverf-aquarellen, de potloodteekeningen maar naar hartelust konden bekijken.

Tot die dekverf-teekeningen behooren die genoeglijke, zeer doorwrochte, welke hij voor de kinderen van zijn zuster Krigar maakte, het z.g. Kinderalbum. Het zijn alles dieren, die hij hierin afbeeldt, exotische, wilde en huisdieren, nooit zóó, alleenstaand het exemplaar, doch ieder meermalen, in natuurlijke, toevallige houdingen en in een stukje landschap of een stal of kooi; steeds dus met de omgeving, die bij hen past.

Een van achter gezien geitje, dat nieuwsgierig naar een speelgoedpaardje kijkt, een kalf met ganzen en hoenders, papegaaien, bonte vogels, prachtig van kleur, eendjes, een leeuw, een ooievaar op het dak 's avonds in het halfdonker, als silhouet tegen de zacht-kleurige lucht.

En met den eigenaardigen kalmen humor, dien hij tot het eind behield, bekeek hij allerlei heel gewone, dagelijks te ziene dingen. Een bank b.v. met pratende en luisterende dames bij een concert, het publiek in een biertuin, een converseerend heer, na het diner nonchalant op een stoel zittend en een sigaar rookend. Soms, wanneer de compositie — schrikkelijk woord, dat al aanduidt welk gevaar hij dan liep — voller werd en het gegeven ingewikkelder, wordt de verhaaltrant omslachtig en zwaarwichtig; wij kunnen hem niet volgen, hij vermoeit en verveelt ons. Nietzsche heeft gesproken van de boersche onverschilligheid voor smaak van den Duitscher; hierin kent Menzel zeker geen smaak, dat hij niet weet waar zijn natuurlijkheid ons te kras wordt en zijn geestigheid te opdringerig, waar zijn figuren ons niet meer interesseeren omdat ze te banaal, te gewoon zijn. Hij heeft zichzelf ongetwijfeld veel kwaad gedaan door zijn halsstarrige aandacht — de interesse

van hem, het genie, voor het middelmatige. Wij kunnen den schilder van het *Théâtre Gymnase* en den illustrator van den grooten Fritz met alle recht verwijten, dat hij meer en meer door de respectabele, begrijpelijke, doch onschoone passie voor absolute natuurgelijkheid is verteerd. Het was de overdrijving van zijn eens zoo juist streven naar de natuurlijkheid, bestaansmogelijkheid van het voorgestelde, dat op het laatst de gebeurtenis in kwestie niet meer hoofdzaak was, doch de te interessante, te nadrukkelijke bijzaken, de mooiigheden hier en aardigheden daar. Geen gebeurtenis is belangrijk genoeg om in de kunst te worden gememoreerd, die niet zekere dramatische dracht heeft; waarin niet sprake is van een groot moment.

Bij de latere, knappe voorstellingen van Menzel houdt geen moment ons vast; men voelt zijn aandacht niet getrokken op één handeling. De kunstenaar heeft het vermogen verloren, waarvan ik naar aanleiding van de illustraties sprak, om de werkelijkheid niet na te bootsen, doch te vertolken.

Het ééne groote voorbeeld, dat wij daarvan kunnen zien, is de reis van Koning Wilhelm I naar het leger in 1870 en zijn begroeting door de volksmenigte. Ik ben er desnoods overtuigd van, dat deze scène er zoo heeft uitgezien, doch even zeker weet ik, dat men ze zóó niet mag voorstellen. Waarop het eerst onze aandacht valt, dat zijn een lachende jonger met kranten, een stokstijfstaande heer en en dame, wij vinden ze bizonder echt en knap geteekend en geschilderd, ons oog doet de reis verder en bemerkt dan, dat bijna al die menschen één kant uitzien en ontdekt het koninklijke paar in het rijtuig. Welicht is dat reuzen-werk, de schilderij van de kroning te Königsberg, de nekslag geweest voor Menzels frischheid als schilder.

De geheele totstandkoming van dit respectabel werk teekent den man, zijn nauwgezetheid, zijn werkzaamheid en hardnekkigheid, doch ook de nuchtere, wetenschappelijke, Pruisisch-rechtzinnige opvatting van zijn taak, zijn absoluut onvermogen om anders dan zakelijk, gedocumenteerd en concreet te werk te gaan. Vergelijk de behandeling van dit historisch moment

eens met die van een zitting van Spaansche Grandes onder presidentschap van den koning, door Goya. Daàr gaat door geheel de weinig precieze of duidelijke voorstelling de huivering van het plechtig, indrukwekkend geval; hier, waar iedere figuur ten volle zichtbaar is, iedere kop een portret, iedere uitdrukking natuurlijk, gewoon en waarschijnlijk, voelt men aldoor nieuwsgierigheid, koude belangstelling, schik in het bizondere van de ceremonie, niets meer.

Bijna iedere kop is een portret, er staan 132 zulke portretten op. Welk een eindelooze moeite het den volhardenden kleinen man gekost heeft, al die groote hanzen tot zitten te bewegen, heeft hij zelf verteld, de enkelen, waarmee het hem niet gelukte, heeft hij nooit vergeven. De schilderij is in veel opzichten volmaakt, goed gecomponeerd, interessant in de verdeeling van licht en donker, in de kleuren-groepeering. Al die koppen zijn gelijkend — de vele schetsen er van zijn meesterlijk — de toiletten der dames, de uniformen der dignitarissen, de architektuur van het gebouw, de versieringen, alles is met zorg en toch niet peuterig behandeld; toch is natuurlijk het geheel een onverdragelijk ding. In dezen strijd met de geheel onoverkomelijke moeilijkheid, waarvoor hij bij zijn tweeërlei streven, dat om een goed schilderij te maken en een soort van oorkonde, op te stellen, kwam te staan, is het eerste overwonnen.

Maar ook het falen van een groot man heeft nu eenmaal iets grootsch. Zoo is het iets heel bizonders en eerbiedwaardigs in zijn later werk, dat hij niet, als andere oude menschen, meer en meer in het verleden leefde, doch integendeel zich steeds ernstiger, belangstellender verdiepen ging in de hem omgevende werkelijkheid zelf.

Hij die nooit jong was geweest, heeft nooit de apathie van den ouderdom gekend. Het gejaagde groote-stads-bestaan om hem, het leven op de straat, in de restaurants, de wandelparken, werd met een uitvoerigheid in beeld gebracht, alsof het niet uit de herinnering naar haastig schetsen, doch op de plaats zelf in alle deelen was geportretteerd. Zooals voorheen

de plaatsen van handeling der historische gebeurtenissen waren geschetst, de documenten onderzocht, gegevens verzameld en na ernstige kennismaking toegepast, zoo las hij nu in het boek van het veelverhalend, veelkleurig, ingewikkeld en veelslachtig modern leven. Het *„je ne lis plus, je relis seulement"* zou nooit op zijn verkeer met natuur en werkelijkheid toepasselijk worden. Typisch is het voor hem, dat hij nooit; naar het monumentale heeft gestreefd. De kerken en paleizen, hoe mooi geteekend of geschilderd, imponeeren nooit; zijn machtig Eisenwalzwerk, een enorme fabriek met werklui bij den arbeid, maakt een sterken indruk, doch het is daarbij vooral de eerbied voor het enorme kunnen, de stoute uitvoering van de reuzen-opgaaf die ons verbijstert, nooit een onmiddellijk door het geval bewerkte ontroering. Van stemmingskunst is bij hem wel nooit sprake geweest, ook bij de prachtige natuurstudies in olieverf niet. Pathos, gevoel voor het mysterieuze, droomerigheid, verteedering, daarmee heeft zijn kunst niets uitstaande. Hij is de helderziende opmerker, zonder verstrooidheid, zonder passie, zonder bijgedachten, zonder fantasie, verteller zonder vooringenomenheid, voorkeur of zwak. Toen een collega hem eens verhaalde van het overrijden eener vrouw op straat, dat hij met ontzetting had bijgewoond, vroeg Menzel of hij zijn *schets* had meegebracht. Zelf ging hij met schetsboeken van alle formaten in alle mogelijke kunstig daarvoor aangebrachte zakken van zijn jas en broek, en met een timmermans- of Menzel-potlood rond, om zonder kieskeurigheid of schroom notities te verzamelen.

En onder de „Handzeichnungen", de studies of vingeroefeningen, die hij tot het laatst bleef maken — *„nulla dies sine linea"* was zijn lijfspreuk —, waarvan hij er 's morgens na zijn frugaal ontbijt toch minstens één moest klaar hebben, voor hij aan zijn eigenlijk dagwerk begon, zijn de prachtigste.

Het is niet te veel gezegd, dat hij de grootste virtuoos met het potlood was, dien men kent, doch hij was meer dan een virtuoos, dat is een in de techniek uitmuntende, een precieus,

smaakvol en gevoelig teekenaar. Veel teekeningen (want niet wij allen kennen de fanatieke objectiviteit van hemzelf), veel teekeningen doen onaangenaam aan, eenvoudig omdat het sujet onaangenaam is; hij dringt zoo zeer dóór in zijn onderwerp. Bijvoorbeeld zal hij met al zijn gewone trouwhartige uitvoerigheid dat meest troosteloos saaie van alle tooneelen, een platgetrapt, vaal, eenzaam en grauw bouwterrein met een half klaar nieuwerwetsch rechtlijnig huis, of dat vervelendste van alle menschexemplaren, het professioneel model met de door het „zitten" sip getrokken tronie afbeelden.

Maar in die eenvoudige techniek is een stofwedergave bereikt, die men in schilderwerk niet overtroffen vindt, een karakteristiek van het bepaalde ding dat hij teekent, die boekdeelen spreekt. Een keurcollectie van deze teekeningen te mogen bezien, dat is een tractatie. Er is een landschapschets in Professor Liebermanns bezit, een wijd vergezicht over landerijen met kruiswegen, met de levendige figuren van grondwerkers, luchtig, klein en fijn, die onvergetelijk is. Een dame, in gedempt licht, bij de piano, zacht, edel en rustig, vind ik een wonder. Stukjes ingewikkelde architectuur (hij hield natuurlijk veel van zulke perspectivische problemen), perfecter en mooier behandeld dan men ze haast ooit ziet. Achttiende-eeuwsche heeren met geborduurde vesten, allergezelligst en gracelijkst. Een pronkbed, worstelaars, een ateliermuur, een bergplaats van een museum met antieke beelden, tallooze harnassen, kijkjes in huizen, een leeuwenkop, een arend, een kameel.... kernachtig, geestig, volmaakt.

Naast den zich zelf zoo onverklaarbaar ongelijken schilder is de teekenaar al dadelijk een zeer ongecompliceerde technisch gerijpte kunstenaar, een verwant van de oude meesters.

En als Meyer Graefe zegt, dat Menzel op zijn 50e jaar gestorven is, dan bedenkt hij niet, hoeveel van deze superbe potloodteekeningen tusschen 1890 en 1900 zijn gemaakt. Den schilder Menzel van na 1870 willen wij te meer van harte laken, daar zijn schitterende studies van vóór dien tijd zooveel schoons

deden verwachten, den teekenaar eeren wij tot het eind toe in menigen wonderbaarlijken triomf.

Een prachtstuk is bijvoorbeeld nog die geestige teekening van zijn atelier in 1895, *Kehraus*. Het is een met galgenhumor ontworpen schildering van de situatie na zijn dood, het verlaten atelier, met de trieste, nu onnutte voorwerpen. Een klein tafeltje, waaraan hij veel teekende is omvergegooid en de dader, een model-olifantje, eens het geliefkoosde speelgoed van zijn zusters kinderen, neemt de vlucht. De in potlood aangelegde, met den wisscher getinte teekening is verrukkelijk levendig, schilderachtig en suggestief, het koude noorderlicht uit het hooge atelierraam speelt geestig door de sinistere ruimte.

Buiten zijn eigen land is Menzel lang niet anders dan een naam geweest. Een belangrijke naam, dat wist men, doch men verbond geen bizonder uitgesproken beeld daarmee. Hij was lid van het Institut de France en ridder van het Legioen van Eer, zoowel als lid van de Royal Society of Water Painters en de Royal Academy te Londen, maar zelfs de Fransche en Engelsche criticus of schilder wisten weinig van zijn werk. In Holland heeft men met wantrouwen aan zijn enorm officieel succes, met bevreemding aan zijn keuze van onderwerpen, met nieuwsgierigheid aan zijn dwergengestalte en spreekwoordelijke norschheid gedacht, doch ook van zijn beste werk weinig kennis kunnen nemen.

Het is waar, dat Excellenz Professor Adolph von Menzel, ridder van den Zwarten Adelaar, door Wilhelm I zoowel als zijn opvolgers met eerbewijzen is overladen, dat het hof van respect voor hem doordrongen was en hij bij alle gelegenheden als het officieele hoofd der Duitsche kunstenaars is behandeld, doch hij had al die hulde waarlijk niet te danken aan vleiersmanieren als mensch of als artiest. „Zijn wij dan werkelijk zoo leelijk?" vroeg keizerin Augusta haar zoon, naar aanleiding van Menzels balsoupers en andere aan het hofleven ontleende werken, en de heeren en dames om haar heen waren ook wel aan andere taal dan die van dezen oprechten

naturalist gewoon. Men fêteerde in hem den verkonder van Pruisens oude, zoo lang vergeten en vernederde grootheid, men eerde ongetwijfeld ook den kranigen Pruis in hem, de verpersoonlijking van dien ouden taaien, standvastigen, praktischen geest, de typische rechtschapenheid, den lakonieken humor en bij dit alles het groote karakter, den grooten man. Men was er terecht fier op, dat er in het herlevende Pruisen een kunst bestond, die in de traditiën der natie stof vond tot bewonderende beschrijving, en met blijdschap verwelkomde men hem, die zich met die traditiën door noeste studie verééenzelvigd had.

Als de meeste levens van onvermoeide werkers, was dat van Menzel niet romantisch.

Reeds als jongen van 16 jaar zagen wij hem in den strijd om het bestaan. Zijn *Künstlers Erdenwallen* was de eerste stap tot succes; de oude Godfried Schadow, die hem op de academie niet erg gegouteerd had, wijdde er in de *Spenersche Zeitung* een grondige bespreking aan, Menzel had er zijn benoeming tot lid van de „Jüngere Berliner Künstlerverein" onmiddellijk aan te danken. Daarop bestemden de *Denkwürdigkeiten* zijn verdere loopbaan.

Wel genoot in den beginne het publiek niet zeer van zijn oprechte karakteristiek. „Die Zeit war", zegt hij zelf in zijn snedigen trant, „noch nicht durchweg entschieden zu genehmigen, dass der Mensch nicht bloss handelt und aussteht, sondern auch aussieht, und dass letzteres so wenig gleichgültig als zufällig ist."

Op zijn twintigste jaar begon hij te schilderen. Tot toen had hij uitsluitend met de linkerhand gewerkt, daar hij linksch was; nu oefende hij ook de rechter, zoodat hij voortaan met beide even veel kon.

Bevriend werd hij in dien tijd met den goeden portretschilder Eduard Magnus en anderen. Zijn grootste vrienden waren echter Arnold, van wien hij een paar mooie conterfeitsels

naliet, en Eduard Meyerheim. Minder intiem doch goed bekend was hij met Mommsen.

Het is algemeen bekend, dat hij een mismaakt mannetje was met een zeer groot hoofd, een stevigen, te korten romp en kleine sterke beenen. Hij was kerngezond, taai en tegen elke vermoeienis van geest en lichaam bestand. Zijn schedel was geweldig, de ringbaard omsloot een energiek, norsch, doch niet hard gezicht, de oogen waren scherp, helder en niet onwelwillend. Hij had de zelfbewustheid van den self-made man en de parmantigheid van schier alle kleine menschen.

Hij bleef ongehuwd en was over het vrouwelijk geslacht over het algemeen slecht te spreken, hoewel hij een groote vereering voor zijn zuster had, bij wie hij tot zijn dood woonde. Deze was weduwe van den muzikus Krigar en had twee kinderen, waarvoor Menzel een voorbeeldige oom was; de legende gaat, dat de kort-aangebonden meester, voor wien zoovelen sidderden, in een heilzaam ontzag voor hun moeder leefde.

Hij had een heel hoog, leelijk en ongemoedelijk atelier, waar tallooze voorwerpen, weggezette schilderijen enzoovoort. met stof beladen, onveranderlijk moesten blijven; daar bleef hij tot het geheel donker werd, vergat soms naar de kachel te kijken en werkte kalm in de kou door; soms ook schilderde of teekende hij 's nachts, omdat het dan zoo rustig was.

Zijn twaalf-uurtje werd heel dikwijls vergeten. 's Avonds om tien of elf uur ging hij dagelijks naar Frederich's wijnrestaurant in de Potsdamerstrasse, waar hij dan onmenschelijk veel at. Hij had altijd zijn zelfde tafel achter in de zaal, die de kelners order hadden vrij te houden, de andere stoelen zette hij er tegenaan geleund. Soms viel hij dan daarbij, vooral in de laatste jaren, in slaap.

Natuurlijk kende iedereen hem, en het is te begrijpen dat het „ontwikkelde" publiek, vooral de belezen en kunstkennende dame, met een gevestigde beroemdheid als hij was, naar hartelust verkoos te sollen. Doch de oude heer was van deze late en

waardelooze avances niet gediend. Eens, verluidt het, hadden dames, terwijl hij dutte aan de tafel van het restaurant, bloemen voor hem neergelegd. Menzel werd wakker, zag de bloemen en zonder op of om te kijken, streek hij ze met een korzelig gebaar van de tafel op den vloer.

Zijn atelier, vier trappen hoog, te bezoeken en te bezien, was altijd moeilijk, en in den laatsten tijd was het tot een onmogelijkheid geworden. Menig bezoeker werd afgescheept: „Hier is niets te zien, ik ben geen menagerie." Ook ministers, prinsen en prinsessen vonden geen genade. Als men 's morgens vroeg de vier trappen van het achterhuis bestegen had, meende men in een asyl voor dakloozen aangekomen te zijn, op de bovenste treden van de trap verwijlden altijd eenige jammerlijke gestalten, die wachtten, tot het Menzel behaagde zich er een tot model uit te kiezen. Namen en adressen van modellen schreef hij nooit op, als men daarnaar vroeg, zeide hij, kreeg men altijd klaagliederen die op bedelarij uitliepen. Jonge en verwende vrouwelijke modellen versmaadden het, als het haar niet heel miserabel ging, zich hem voor te stellen, daar hij ze hoogstens twee uren zonder rustpauze gebruikte en dan slechts het gewone loon, afgepast, gaf. Heel mooie modellen had hij op deze wijze zelden.

Als men heel dikwijls en hard gescheld had, opende hij eindelijk zelf. Van zijn werktafel tot die deur had hij een lange gang door te gaan, met een trapje. Dan zag hij de menschen scherp aan en beval ze, nader te treden. Eens had een nieuw model, onbekend met de algemeene order, het gewaagd te schellen. Menzel bekeek de bel met een kritisch oog en gaf den schuldige last, die netjes af te poetsen, waarop hij de deur weer sloot.

Nooit zou hij ook zijn besten vriend vragen: hoe gaat het thuis? Zelfs als er iets heel bizonders gebeurd was, zou hij nooit het gesprek daarop brengen. Nooit bood hij een stoel aan, de beide eenige stoelen waren dan ook altijd met allerlei rommel beladen en hij zelf stond altijd.

Paul Meyerheim, de zoon van zijn wat ouderen vriend Eduard, die zeer veel met Menzel verkeerde, heeft zeer belangrijke herinneringen gepubliceerd, niet alleen over Menzel als werker, doch ook als mensch. Toen Menzel de oogen voor altijd gesloten had, zegt hij, heeft het mij en zijn vrienden zeer verdroten, dat alle kranten een reeks van anecdoten brachten, die den grooten man zonder uitzondering als een norsch, ruw en zeer onaangenaam mensch voorstelden. En velen kunnen wel reden gehad hebben, hem zoo te noemen; want hij moest vaak tot krasse middelen zijn toevlucht nemen tegenover hen, die hem met allerlei bagatellen lastig vielen en in zijn werk stoorden. Hij, de overijverige, zou stapels brieven met vragen en verzoeken hebben moeten beantwoorden, om autografieën, om een oordeel over kinder-talenten, toezendingen van vrijkaarten, vragen om schriftelijke aanbeveling van potlooden, nieuwe schilder-middelen, kwasten enz. — en als nu de menschen hem ook nog met zulke dingen persoonlijk kwamen opwachten, kon hij zich slechts door onhebbelijkheid van hen afmaken. Wie echter, ook als hij hem geheel onbekend was, driestweg een gesprek begon, had zich over geen onvriendelijkheid te beklagen.

Een zeer gemoedelijk en voorkomend gastheer kon hij zijn bij de schaarsche gelegenheden dat hij vrienden aan huis ontving, en roerend was het voor alle aanwezigen, dat de oude man nooit zou verzuimen in eenige hartelijke woorden bij zulke feesten zijn zuster te danken, die alles zoo mooi en goed bezorgd had. Hij was in het gewone leven zeer op den penning en zou b.v. in de dagen toen er in Berlijn nog tweeërlei Droschken waren, altijd zich veel moeite getroosten om een 2e klas wagen te nemen, doch zijn weldaden waren somtijds vorstelijk; ook gaf hij kostbaar werk voor bazars of verlotingen met groote vrijgevigheid.

Menzel was een voornaam karakter. Meyerheim, zelf een knap dierschilder, vertelt, dat zijn vriend dikwijls op zijn werk zeer scherpe, vernietigende kritiek kon uitoefenen, doch nooit

aan een ander iets van dit oordeel zou verteld hebben. Toen hij de hooge orde van den Zwarten Adelaar had gekregen moest de nieuwe ridder natuurlijk in vol ornaat, met den mantel enz. gefotografeerd worden. Op de foto staat Zijne Excellentie naast een grooten stoel, waarop zijn cylinder gelegd was. Toen men hem vroeg, waarom die hoed daarbij stond, antwoordde hij: „Zeker heb ik dit met opzet zoo geschikt, want zulke hooge orden krijgen slechts gekroonde hoofden, vorsten of hooge militairen. Met den hoogen hoed wilde ik aanduiden dat ik slechts een eenvoudig burger ben."

Met zijn oordeel was hij altijd zeer terughoudend. Hij was natuurlijk dikwijls jury-lid bij tentoonstellingen. Maar men kon hem slechts met heel veel moeite tot behandeling van de punten van het programma brengen. Met zijn pijnlijke nauwgezetheid bezocht hij eenige dagen voor de vergadering onvermoeid de tentoonstelling, maakte in zijn catalogus tallooze notities, ook bij stukken wier makers allang de medaille hadden; was de zitting er, dan kwam hij veel te laat en had zijn catalogus vergeten. Kwam men dan tot de bespreking van de schilderijen, waarover kwestie was, dan begaf hij zich in allerlei grondige, doch niet ter zake doende besprekingen over stukken die hem bizonder bevielen. Nooit heeft hij zich over de groote twistvragen, die tusschen de oudere en jongere richting in Berlijn meer en meer kwaad bloed hebben gezet, uitgelaten. Hij begreep eenvoudig niet wat men met al die theorieën wilde. „Ich kann mich den Teufel drum kümmern, was hier „Secession" ist und was nicht", schreef hij geërgerd.

Kostelijk is het relaas, dat Meyerheim geeft van Menzels ontmoetingen en verkeer met den Franschen historie-, veldslagen- en genre-schilder Meissonnier, wiens lang niet zoo veelzijdig en ook wel iets minder levend, doch technisch wonderbaarlijk knap werk met dat van den Pruis wel verwantschap heeft, Meissonnier had den meester bij een bezoek in Berlijn, waar hij uniformen kocht voor zijn „slag bij Leipzig" opgezocht. Geen der beide kunstenaars sprak de taal van den ander,

beiden waren kleine mannetjes, de Franschman had een naïeve bewondering voor alles wat de ander maakte en het onderhoud liep, ook wanneer geen tolk aanwezig was, glad van stapel, gewoonlijk bestond het daarin, dat de een den ander op den rug klopte. In het jaar 1867 kwam Menzel voor de wereldtentoonstelling in Parijs en werd de kennismaking hernieuwd, waarbij de Franschman 's nachts naar Menzels hôtel stormde, om hem onder omhelzingen mee te deelen dat hij een orde had gekregen.

Karakteristiek voor de fijngevoeligheid van den uiterlijk zoo norschen Berlijnschen schilder is zijn gedrag tegenover een toenmaals zeer beroemd schilder in Parijs, Ricard. Dit was een fantastische kerel, die allerlei zotte trucs gebruikte, in zijn atelier met allerlei gekleurde glaasjes en kijkgaatjes werkte, doch een uiterst beminnelijk mensch. Hij hield niet op of hij moest Menzels portret maken. Toen de Duitschers in Berlijn terug waren, kon Meyerheim er den ander met geen mogelijkheid toe brengen, dit portret te toonen; eerst hield Menzel het onder allerlei voorwendsels terug en zei eindelijk kort en goed, dat het nooit aan iemand getoond werd. „Ricard is zoo'n charmant mensch, ik kan hem dat niet aandoen". Dit portret betaalde hij met een uitmuntend schilderij, een slotenmaker aan het werk.

Wij hebben in dit geval zoo weinig met een levensgeschiedenis of wederwaardigheden te doen, dat wij de persoonlijkheid van Menzel juist door zulke anecdoten, d.w.z. door de authentieke, alleen nader kunnen leeren kennen. Wij zien daarin immers zijn verhouding tot het leven en de menschen en dat is bij iemand, die zelf zulk een groot opmerker was, zeer belangrijk.

Hij heeft nooit gerookt en at soms tot 's avonds laat niets, zoo boeide hem zijn werk. Men moet zijn maag dresseeren, placht hij te zeggen. Voor vrouwelijke bekoring was hij weinig ontvankelijk. Toen hij eens op den bizonder mooien kop van een jong meisje opmerkzaam werd gemaakt, meende hij dat zij

toch van den neusvleugel tot het oor een verschrikkelijke woestenij had, waar geheel niets gebeurde. Hij beweerde dat hij daarom nooit portretten van mooie vrouwen schilderde, omdat deze altijd eischten als bovenaardsche wezens behandeld te worden. Om te toonen, hoe objectief de schilder moest zijn, vroeg hij ten slotte: Nu, ziet ge dan een wijfjes-krokodil met andere oogen aan dan een mannetje? Eens had hij een bekende Berlijnsche schoonheid tegenover zich zitten, die met andere dames praatte. Menzel begon te teekenen, de dame deed of zij niets bemerkte, doch later drongen zij en de andere dames er op aan, de schets te mogen zien. De schilder bleef weigeren. Toen Meyerheim later met hem alleen was, kreeg hij het geteekende te zien. Van de mooie aantrekkelijke vrouw, die met de beenen over elkaar gezeten had, had Menzel alleen de dij en den interessant daarom plooienden rok afgebeeld. Muziek hoorde hij graag, doch zoodra van zingen sprake was, wist hij alle uitnoodigingen te ontgaan. In al die liederen, sprak hij, gaat het altijd om amours, en daarvan heb ik geen begrip. Van Schillers *Wallenstein* merkte hij op: als het stuk op zijn eind loopt en alle ongeluk op Wallenstein neerdaalt, komt altijd die Max (Piccolomini) met zijn onnoozele privé aangelegenheden en verliefdheden en houdt het stuk nutteloos een uur op. Hij had een soort van geestigheid, die men bij den Noord-Duitscher veel vindt, half goedig, half wrevelig. Van Arnold Böcklin zeide hij: „Wat ik het meest in hem bewonder is, dat een zoo groot kunstenaar zooveel tuig heeft kunnen maken en dat hij dat nog overal laat zien en het exposeeren niet verbiedt." Eens beklaagde zich de tooneelspeler Kahle, dat hij te dik werd voor zijn booswichten-rollen. Menzel vond, dat hij ongelijk had: „Waarom zoudt ge geen nieuwe opvatting invoeren en den misdadiger zwaarlijvig voorstellen? Gij kunt toch ook bij uw schanddaden wel dik en vet geworden zijn". Toen de kunstenaars tegen de lex-Heinze protesteerden, waren ook de groote geschiedschrijver Mommsen en hij zelf daarbij. De club, waar de vergadering plaats had, was zeer

hoog, en Menzel, die het trappen loopen toch gewoon was, vond dit wat erg. „Och kom", zei Mommsen, „wij beiden zullen wel spoedig nog hooger moeten stijgen." Slagvaardig antwoordde Menzel, dat hij zijn vriend daarbij gaarne wilde laten vóórgaan. Eens hield hij een Nymph van Begas in handen, bewonderde die en sprak daarop tot een ander: „zeg hem toch dat hij eens probeeren moet, platonisch verliefd te worden, opdat hij aan de gezichten ook eenige opmerkzaamheid schenkt." Toen Helmholz vice-kanselier van de orde pour le mérite, geworden was, begaf hij zich tot Menzel, den Kanzler, en vroeg hem wat zijn ambt van hem verlangde. Menzel antwoordde kortaf: „U hebt slechts te wachten, tot ik dood ben, dan is U kanselier". Als hij op reis was, nam hij altijd een grooten kleerenhaak met een schroef er aan mee, omdat hij niet bij de gewone kon. „Ik ben wel niet van de kleinsten", zei hij tot een hotelier in München, „maar zóó hoog kan ik niet reiken". (Van anderen kon hij niet de minste aanmerking op zijn gestalte velen.) Pittig zijn altijd de bijschriften bij de fraaie gelegenheidsteekeningen. Hij teekende alles wat los en vast was en vergat alles daarvoor. Eens wachtte men bij een gemeenschappelijk reisje vergeefs op hem bij het diner. Eindelijk ziet men door het raam hem in de verte aankomen. Toch verschijnt hij, als men getroost voortgegaan is met eten, nog maar al niet en als men hem later zoekt, vindt men hem ergens op een afgelegen plek zittend, bezig zijn eigen been en laars uit te teekenen.

Meyerheim wandelde als jongen eens met zijn vader in een stille straat, waar nog weinig gebouwd was en aan de ééne zijde een heuvelachtig terrein was. Op een steile zandverhooging was een vreemd gekleed soldaat bezig te klimmen en zakte telkens weer naar beneden en maakte zich schrikkelijk vuil. Het was een raadsel waarom deze zonderlinge verschijning niet liever gewoon om die steilte heen liep. Doch toen zij nader kwamen, bleek het dat Menzel er, in den letterlijken zin van het woord, achter zat, en dat dit een model was, die voor de verschillende hoogten beklimmende soldaten in *Der Ueberfall*

bei Hochkirch poseerde. Om de schoonheden van een brand te bestudeeren, had Menzel met den nachtwachter in zijn wijk afgesproken, dat deze hem tegen een goede fooi wekken zou, als er eens een flinke brand plaats had. Zijn atelier was een tijd lang verpest door een paardenkop, dien hij van de vilder had gekocht en waarnaar hij grondige studies maakte. Bij de hoffeesten klom hij op stoelen of lage tafeltjes, om zóó kalm te schetsen. Als op de straten 's nachts gewerkt werd, bleef hij er bij staan teekenen, en toen eens een heer in de buurt de hoffelijkheid had, een stoel aan te dragen, werd hij koeltjes met stoel en al afgewezen. Menzel had geen stoel noodig.

Van zijn werkmethode vertelt Meyerheim het volgende:

Menzel heeft zich bij het schilderen nooit zeer met technische finesses afgegeven. Toch was zijn coloriet nog in den tijd, toen het in bruin schilderen zoozeer mode was, zeer zuiver en helder en zette hij iederen toon frisch, juist vermengd op. Kort voor het af was, waren aan ieder doek nog plekken onbeschilderd linnen te zien. Stukwerker die hij dikwijls was, had hij een fragment van zijn schilderij volkomen gereed, vóór hij aan het overige begon. De teekening maakte hij met zwarte verf zoo zorgvuldig, dat het geheel er als een sterk vergroote houtsneê uitzag. Had hij een heel groot stuk te maken, dan bestreek hij heele figuren met lak, die slecht droogt, om nat op nat te kunnen schilderen.

Fotografieën gebruikte hij nooit. Toen bij zijn 80en verjaardag ook de voorzitter van de Fotografische Vereeniging een toespraak hield en met veel welbespraaktheid over den steun, die de fotografie voor de beeldende kunst was, uitweidde, sprak de jubilaris hem heftig tegen en maakte den armen professor niet weinig verlegen terwijl hij zeide, dat tegenwoordig te veel kunstenaars van die ezelsbrug gebruik maakten en het zelfstandige teekenen verwaarloosden.

Hij vertelde toen tevens, dat hij zich maar ééns van de fotografie had bediend, toen hij twee heeren, die hij op den achtergrond in zijn kroningsschilderij moest plaatsen, niet naar

het leven kon teekenen. De ééne stierf spoedig en onttrok zich dus aan de controle over de gelijkenis, den ander zag hij later en hij was schaamrood geworden over zijn eigen werk. Toen had hij nog een zitting verkregen en op het lang afgemaakte schilderij den kop nog overgeschilderd.

Hij zelf maakte van zijn schilderwerk geen ophef en beweerde, dat hij in zijn jeugd te veel geïllustreerd had en zoo de techniek niet genoeg baas was.

In den beginne gebruikte hij veel pastel doch, daar zag hij later van af, daar men dit niet goed fixeeren kan.

Gouache en dekverf was zijn liefste materiaal, misschien nâ potlood. Hij beweerde, dat de charme van waterverf eerst begon waar men dekverf gebruikte.

Hoe weinig het er hem om te doen was, door een andere interesse dan die voor zijn kunst als kunst, de menschen te boeien, blijkt daaruit, dat hij bij zijn hofbals en balsoupers en dergelijke zich er zorgvuldig voor wachtte, herkenbare portretten te pas te brengen, hetgeen hem toch zoo gemakkelijk zou zijn gevallen. Een heel groot doek van hem, waar prachtige stukken op zijn, heeft nu de reis van de trap in de National-Galerie naar een eereplaats gemaakt. Het is onáf. Het stelt Friedrich met zijn generaals vóór den slag bij Leuthen voor; doch de koning zelf is nooit verder gekomen dan een grauwe schets, en een paar generaals heeft hij zelf nog op het laatst door een model laten afkrabben. Het heeft jaren lang in zijn atelier gestaan en is van zijn groote werken zeker het beste, ook in dezen toestand, want er is in de compositie iets groots en geconcentreerds.

Zijn oordeel over het werk van anderen is, als dat van iemand die in zoo velerlei uitmuntte, wel de moeite waard. Hij had een rechtzinnige voorliefde voor alles wat heel natuurgetrouw, met veel zorg gemaakt en moeilijk was.

Van Millet wou hij niets weten, hij zag in zijn werk slechts onhandigheid en plompheid. Jules Breton echter vond hij goed. Daarentegen was hij verrukt van Daubigny, deelde Courbet

zelf, wiens tentoonstelling hij bezocht, mee dat hij veel in zijn werk onovertreffelijk en zeer oorspronkelijk vond, doch andere plaatsen grof en gemeen. Hij kon nooit velen, dat men groote leege plaatsen op een schilderij liet, en vond, dat men de natuur niet in zulke oogenblikken volgen moest. Theodore Rousseau bewonderde hij zeer, doch hij gaf niets om Corot en Dupré.

Meyerheim vertelt ook van een ontmoeting met Jozef Israëls vóór een van diens schilderijen. Menzel, verdiept in de beschouwing van het doek, lette niet op de introductie en antwoordde, toen de Hollandsche meester hem vroeg, wat hij er van zei: „O, het is in de totaalwerking en opbouw voortreffelijk, maar," hier tikte hij met zijn lorgnet vele plaatsen aan „es ist alles so faul gemacht — faul — faul!"

Om twee soorten van schilderwerk gaf hij niets, waarschijnlijk omdat hij zoo ver van den geest die ze maakte, afstond: „stemmingswerk" en stukken met zoogenaamd „deutsches Gemüth". Hij had alleen oog voor het concrete en bezag alle dweperij en illusie zeer sceptisch. Zoo was hem de illustreerkunst der Engelschen zeer sympathiek en *Punch*, met zijn grooten realist Keene, die daarin teekende en die ook voor Menzel meermalen zijn bewondering uitte, was zijn lijfblad. Ook de *Fliegende Blätter* zag hij graag, al hinderde het hem dat onder die goede teekeningen altijd grappen moesten staan, Veel had hij ook op met den fijnen *Simplicissimus*-teekenaar Thöny.

De kunst van Adolph Menzel, den man, die 90 jaar geworden is en tot het laatst toe aan het werk bleef, die zelfs het gevoel had nog een bepaalde roeping te moeten vervullen, die op zijn 18e jaar al een gerijpt teekenaar was, — deze omvangrijke, veelzijdige en deels zoo schoone kunst kenschetst op zichzelf alleen een periode van Duitsche beschaving.

Ik wees er reeds op, dat het ook voor hem die voor veel van het werk van de „kleine Excellenz" groote bewondering heeft, mateloos overbodig is, zich ter wille daarvan het genoegen te ontzeggen van sommigen anderen arbeid des meesters naar

het rariteitenkabinet liever dan naar een museum te wenschen, want tegen veel daaronder zou men kunnen aanvoeren, dat ze eer kunststukken dan kunstwerken zijn, zooals Menzel zelf fijntjes van Max Klingers *Beethoven* zeide. Er zit in zulke stukken dan dikwijls de bedoeling om de opgaaf naar een oorspronkelijke en verstandelijke methode uit te voeren te dik op; men voelt dat zijn passie voor het oplossen van problemen hem de baas is geweest.

Een karakteristiek voorbeeld is de groote, eerst voor transparent gemaakte: *Christus als Knabe im Tempel.* Blijkbaar heeft de schilder, van wien wij nooit hooren dat hij religieus of eenigermate geloovig was (is dit dus wél zoo geweest, dan was zijn godsdienstige overtuiging althans geen groote factor in zijn leven) de verklaarbare neiging gehad om ook alweer dit motief volkomen zóó op te vatten als al zijn historische voorstellingen, en dus in de eerste plaats rekening te houden met die „Existenzmöglichkeit des Dargestellten" welke zoo iets nieuws en deugdelijks maakte van zijn Friedrich-tafreelen. Hij deed dus erg zijn best om veel authentieks van de costuums enz. te weten te komen, en beeldde zijn figuren, den knaap Jezus incluis, af met zeer geprononceerd Joodsch type; ja zijn schriftgeleerden schijnen niets anders dan zeer consciëntieus geportretteerde oude-kleerkoops. Is het wonder dat, daar vooral ook het geheele bedrijf op de knappe voorstelling zoo verstandelijk, beredeneerd behandeld is met het bij hem zelden ontbrekende tikje humor, de geheele geschiedenis al zeer weinig ontroerend of verheffend is? Zoo komt het dan ook dat vele anderen, wier kunnen en wier artisticiteit overigens met die van den ouden meester niet vergeleken zouden kunnen worden, door als het ware kinderlijker, onbevangener en minder als speurder en docent tegenover het motief te staan, iets maken, dat ons wéldoet en waarnaar wij met genoegen ons keeren, na ontstemd te zijn geworden door het onbezielde van zoo'n ding. B.v. heeft Frits von Uhde, die de vreemde neiging heeft om Bijbelsche episoden in den nieuwen tijd over

te brengen en Christus onder hedendaagsche visschers enz. te doen prediken, toch in de voorstelling (die onnoemelijk minder volmaakt, rijp of zelfs goed is dan één van Menzel) een vrome stemming weten te leggen; zijn schilderijen hebben de typisch-Duitsche, doch bij Menzel afwezige kwaliteit dat zij (evenals sommige verzen van Uhland of schilderijen van Thoma) ons schokken, stuiten, tot het profane toe familiaar en plomp voorkomen en toch treffen als iets diepgevoelds en echts. Belangwekkend ter vergelijking met Menzels *Christus als Knabe im Tempel* is de *Christus en de schriftgeleerden*, een vroeg werk van den grooten modernen schilder Max Liebermann, die door zijn huiselijke en ietwat materieele opvatting hier aan den ouderen meester herinnert, maar toch het thema met meer gevoel en begrip benaderd heeft. Het schijnt een raadsel waarom Menzel in zulke stukken niets van het fijne begrijpen van een verleden tijdperk heeft weten te brengen, dat ons in het leven van Friedrich zoo boeit, maar het schijnt wel dat hij bij zijn mooie streven om elke opgaaf aan te pakken één gevaar niet ontloopen is en de grenzen van zijn eigen talent niet meer kende. Want het blijkt ook niet, dat hij de weinige categorieën van werken die hij niet maakte, als buiten zijn sfeer staande doch op zichzelf als groot en goed beschouwde; hij had eigenaardige onverdraagzaamheden op dit punt en erkende eenvoudig geen andere vertolking van de natuur dan die door een combinatie van genre en naturalisme. Dat echter het naturalisme zich in Liebermann en anderen heeft losgemaakt van het genre, had wellicht nooit kunnen gebeuren, ware Menzels werk er niet geweest; want de Duitsche kunst werd langer dan elke andere door traditie bezwaard en sprak een onnatuurlijke, gezwollen taal.

Het kan niet met genoeg nadruk worden betuigd, dat op de vraag wat men het meest in hem bewondert, geen ander antwoord voegt dan altijd weer dit, dat hij zoo mooi, zoo zeer mooi geteekend heeft. Ik heb voorbeelden genoeg van zijn beste werk genoemd. Die het beter wil leeren kennen dan uit

Knackfuss of naar slechte reproducties, bezie een goede uitgaaf van Kuglers *Geschichte Friedrichs des Grossen*, van de *Werke Friedrichs des Grossen*, of van Kleist's *Zerbrochener Krug*. Een engelsch boek: *Drawings of A. von Menzel*, (*Modern Master Draughtsmen*) geeft in goede reproductie eenige fraaie potloodteekeningen. De directeur van de National Galerie Von Tschudi gaf een boek met mooie reproducties naar al het voornaamste werk uit. Minder goed is de biografie van Max Jordan, waarin echter ook enkele belangrijke prenten staan.

Den schilder Menzel leert men veel moeilijker kennen, en hoewel er in den laatsten tijd veel aan het licht is gebracht, kan men nog niet zeggen, dat ook dit ons tot een bepaalde uitspraak mag leiden. Toch staat het vrijwel vast, dat de veroordeeling, die op de groote algemeen bekende doeken berust, geen stand kan houden en wij een schilder in hem moeten zien, die onafhankelijk zich op een schitterende wijze heeft beziggehouden met de problemen, waarvoor de moderne kunst staat. Teekenaar en schilder beide karakteriseert de sterk ontwikkelde zin voor werkelijkheid, de klaarheid en oprechtheid der natuuraanschouwing; beide kenschetst ook de volstrekte afwezigheid van het vage, droomerige en poëtische idealisme, dat anders de Duitsche kunst nu eens zoozeer verheft, dan weer zoo verweekelijkt.

Het is een dwaling, aan te nemen, zooals zooveel hedendaagsche duitsche schrijvers over kunst doen, dat het dit geslacht is, dat een einde maakt aan het weinig positieve in de kunst; de eer daarvan komt Menzel toe.

En te krachtiger is het protest, dat zijn werk levert tegen het droomleven van de kunst der Duitschers, omdat het niet in een vreemde taal gehakkeld, doch in de echte oude kernachtige van Chodowiecki en Krüger, in de levende taal van het land werd opgesteld.

Bezien wij de zaak van nabij en gaan wij na, wat de Duitsche kunst om Menzel heen was, wat zij te geven had.

De Deutsche Jahrhundert-Ausstellung gaf ons daaromtrent menig belangrijk bericht.

De terugkeer tot het eenvoudig, ernstig en verdiept bestudeeren van de natuur, dien men bij de Hamburgsche portrettisten, bij Krüger had gezien, had geen vat op het groote geheel der nationale kunst. Het volk van denkers en peinzers, dat de Duitschers vooral door de tijden van politieke onrijpheid, verwarring en onderdrukking waren geworden, kon niet opgewekt worden tot een helder bezien van het leven en de realiteit. Er wordt verteld, dat de groote filosoof Kant, toen de slag bij Jena werd gestreden, splinters en stof op zijn manuscripten kreeg, en toen men hem zeide dat de Franschen de stad beschoten, geërgerd uitriep: wat gaat mij dat aan? De anecdote teekent het volstrekte regime van het abstracte denken dier dagen.

Daarna kwam de tijd der bevrijding met een eigenaardig overspannen romantiek in de poëzie van den tijd, ook in de verdere litteratuur: De talentvolste en nu nog gelezen wordende schrijvers van die periode: Hoffmann, Tieck, Jean Paul, met hen allen loopt op het onverwachtst en hinderlijkst telkens weer een, somtijds éven schoone, doch verwarde, buitensporige en fantastische sentimentaliteit weg; verhandelingen over het Gemüth en de Seele en de Idealen voeren ons ver van het eigenlijke thema af, een benauwend hypersensitivisme, een koorts van metaphysische of bijgeloovige obsessies houdt hen voortdurend in den ban. Schiller zou, in zijn onáf gebleven roman *Der Geisterseher*, het groote woord uitspreken: uit den denker was een Gespensterseher geworden.

Met de Renaissance van religieuse en groote historische kunst gelukte het niet recht. Een bescheidener vorm van ideëele kunst zou echter veel moois brengen.

Moritz von Schwind en Julius Schnorr von Carolsfeld schiepen een lieve, idyllische kunst; zacht humoristisch, fantastisch en aantrekkelijk was vooral het werk van Von Schwind, ofschoon

enkele groote prenten van Carolsfeld misschien een nog hooger vroomheid uitspreken.

Maar Von Schwind's werk, niet slechts het geschilderde, dat in de techniek al te zwak is, doch ook het geteekende, lijdt toch dikwijls in hinderlijke mate aan de niet voldoende ruggespraak met de natuur. Het is om zoo te zeggen een onpractische kunst, een kunst die wel soms, als toevallig, iets heel, heel moois zegt, doch dan weer blijkt niet voldoende toegerust den moeilijken tocht in het land der fantasie te hebben ondernomen.

En na deze fijne zwakke dichters kwamen de mannen, die in Italië kracht waren gaan opdoen: Hans von Marees, Anselm Feuerbach en Arnold Böcklin.

De beide eersten hebben prachtig werk geproduceerd, hoog, trotsch, monumentaal schilderwerk; Marees vereenigde enormen decoratieven zin met een zeer zuivere en stoute peintuur. Feuerbach, weeker, ingetogener, kan in veel van zijn geheel naar wandschilderingen gelijkende doeken met Puvis de Chavannes worden vergeleken, in andere is hij een idyllisch stemmingsschilder.

Doch bij beiden heeft men het gevoel, dat hun kunst buiten den tijd staat, ze heeft iets ongenaakbaars.

In Arnold Böcklins wonderlijke voorstellingen van tritons en meerminnen, faunen en engeltjes, in zijn indrukwekkende doch rauw gekleurde, onbeschaafde, lawaaiige composities leeft een populaire rhetoriek op; het is bij alle groote qualiteiten een theatrale, bombastische kunst.

Menzel was niet veel in het buitenland; „ik ben met Duitschland nog niet klaar", placht hij te zeggen. Doch het is zijn werk vooral, dat op het gebied van de beeldende kunst doet, wat Bismarck en de zijnen voor het politieke Pruisen en Duitschland hebben gedaan: hij heeft het denken en zien teruggebracht naar de werkelijkheid, naar den tijd.

Het is niet zoo gewichtig misschien, dat hij een rococowereld weer heeft wakker geroepen in de herinnering, een barok-

heldentijdperk tegelijk tot den nationalen trots en den nationalen humor van het volk heeft doen spreken; dat hij den energieken, wakkeren, practischen zin van dien ouden koning met zijn dorpsschoolmeestersgezicht in al de glorie van zijn succes heeft doen herleven, maar het is een zeer groote daad, dat hij de teekenkunst als kunst van te teekenen, de schilderkunst als kunst van te schilderen weer in eere heeft gebracht en de natuur eens met onbenevelde blikken heeft aangezien.

Zeer zeker hebben Wilhelm Leibl met zijn school ten slotte in het eigenlijke olieverf-schilderen in den modernen zin iets positievers geleverd dan Menzels sporadische, fragmentarische triomfen; doch het onmiddellijk verband tusschen kunst en leven hersteld te hebben, dat is Menzels groote en blijvende verdienste.

Toen hij begraven werd heeft de keizer, die altijd in den burgerlijken meester den grooten beeldenden geschiedschrijver der Hohenzollerns heeft gezien, achter zijn lijk in den stoet geloopen. Troepen, waarvan geheele regimenten grenadiers in de historische dracht, bewezen den schilder mede de laatste eer; het geheel was een pompeus en indrukwekkend schouwspel, wel geschikt om de opvatting levend te houden, die in het opschrift op den krans van den vorst was neergelegd, dat de overledene vooral de „verkondiger van den roem van Frederik den Groote en zijn leger" was geweest

Wij echter willen, hoe lief ons de snedige en gracelijke illustraties, die te zamen het Frederiks-epos vormen, ook zijn, iets meer in Menzel zien dan een bezielden en artistieken archivaris.

Wij willen zijn machtig pogen erkennen, om zijn eigen tijd oprecht, uitvoerig en met begrip weer te geven. Zoo wist hij voortdurend de menschen en dingen nader te treden, niet wanneer zij poseerden en zich in postuur zetten, doch op het onverwachtst, bij hun werk, bij hun vermaken, bijeenkomsten, in hun huiselijk leven. Die talrijke schilderijen en teekeningen

van de menigte in een pleziertuin, park of feestzaal, van arbeiders bij hun werk, kinderen bij het spel, dames bij de conversatie, de voorstellingen van de menigte die bij een bal het buffet bestormt, vrouwen die de wasch ophangen, reizigers in den nachttrein, knapen bij het baden, metselaars aan het bouwen, van het publiek in de kerk, op de markt, in het theater, in het café, op de straat, dat zijn alles de volstrekt eerbiedwekkende en voor ieder, die iets van het moderne streven naar volstrekte waarheid der naturalisten begrijpt, hoogst leerzame en interessante pogingen, om de werkelijkheid niet met een kleurtje van romantiek te verfraaien, of tot iets monumentaals om te werken, doch de gemeenzame dingen ook op gemeenzame wijze aan te zien en af te beelden.

De zonderlinge 17de eeuwsche Engelschman Samuel Pepys heeft in zijn bibliotheek, die hij aan den staat naliet, een in cijferschrift geschreven dagboek nagelaten, dat eerst later is ontdekt en waarvoor met zeer veel moeite de sleutel werd terug vonden. Dit dagboek beschreef den tijd, waarin de man leefde, zijn omgeving, leefwijze, denkwijze, de gewoonten dier dagen, de sfeer die hem omgaf, de dagelijksche zorgen, vreugden en smarten, ja de stemming van plaats en tijdvak met zulk een doordringende, onweerstaanbare, pijnlijke oprechtheid, dat het bij het lezen daarvan is, of wij dit alles mee beleefden.

Geen geheimzinnigheid omgeeft het dagboek van Adolph Menzel met onnatuurlijke gewichtigheid; het is in de volkomenste en eenvoudigste, ja de droogste en nuchterste taal geschreven, maar het doet hem, die het doorkijkt, evenzeer aan door de zeldzame, rechtzinnige, vermoeiende doch machtige eerlijkheid.

Moge de twijfel geoorloofd zijn of het kunstzinnig is, de natuur zóó collegiaal te behandelen als de naturalist Menzel doet — menschelijk gesproken is diens stoute streven even belangrijk als het bereiken van den verfijnden teekenaar en den frisschen schilder schoon.

Dr. Schmitz.

WILHELM WUNDT.

Na Von Hartmann mag zeker Wundt als een der meest omvattende geesten van onzen tijd worden genoemd. Wie de lijst zijner werken nagaat, ontwaart reeds terstond, hoe er nauwelijks een gebied van wetenschap is, dat aan zijn wijden blik ontging. Hij arbeidde op natuurwetenschappelijk, zielkundig, wijsgeerig terrein. En zijn stem was met macht.

Toch is er een groot verschil tusschen de beide genoemde wereldgeesten. Von Hartmann ziet zijn systeem groeien uit eenen wortel, één beginsel en betrekt onder de idee van het *onbewuste*: natuur, menschheid, wereld en wereld-grond. Daarom is Hartmann de genialere en gelijk ik hem in de ten vorigen jare gegeven uiteenzetting van zijn stelsel heb genoemd: de laatste der grootsten in de rij sinds Plato. Wundt daarentegen bouwt uit de afzonderlijke wetenschappen een gesloten geheel. Zoo verrijst Hartmann's wereld-visie als een eikeboom uit duistere aarde. Wundt's reconstructie van het wereldgeheel is te vergelijken met een welgevoegd huis.

Het leven van groote denkers is veelal poover aan uiterlijk gebeuren. De wereldhervormers naar de daad volbrengen hun taak in den levensstrijd, aan plaats en tijd gebonden. De kampplaats der historie doet hun glorie geboren worden. Niet aldus met de leiders der menschheid naar den geest. Zij leven

als buiten plaats en tijd in het eeuwig blijvende. Hun levensgeschiedenis is niet interessant. Zij arbeiden in de stilte. De sterrenwichelaar hervindt wereld op wereld aan het firmament, wanneer de stemmen van den dag zwijgen en duisternis de aarde dekt. Zoo gaat het werk van den denker voort zonder uiterlijk gerucht. „Ich sehne mich nicht nach Ruhe, sondern nach Stille", dit bekende woord van Rothe brengt tot uitdrukking de begeerte van den wijze, om zonder vertoon naar de wereld in de rust naar den geest wereld-wet en idee te zien in haar normatieve gebondenheid. Stil als de wijsgeer zelf gaat zijn werk voort. Diepzinnig wordt er van Salomo's tempel verhaald, dat er bij zijnen bouw geen hamerslag werd gehoord, alles vond in gewijde kalmte de plaats naar zijnen aard. Dit is de wet der bouwmeesters naar den geest: gelijk de planeten geruischloos wentelen langs hunne banen, gelijk het leven groeit zonder geroep, gelijk het eeuwige wordt geopenbaard aan hen, die op de tinne wijde verten schouwen; zoo reconstrueeren de vóórdenkers der menschheid het wereldbeeld „naar het voorbeeld, dat hun op den berg is getoond".

Zij reconstrueeren het *wereldbeeld*. Want de geniale weet zich zelf als mikrokosmos, als kleine wereld, representant van den makrokosmos, de groote wereld. En daarom rust hij niet, totdat hij de *eenheid* in de veelvuldige verschijnselen gegrepen heeft, hij rust niet, totdat hij naar zijn vermogen alle afzonderlijke wetenschappen in een samenvattend systeem heeft begrepen. Het talent kan opgaan in speciaal-studie, één veld van het ruime gebied der wetenschap eischt zijn gansch vermogen; maar het genie kan niet rusten, totdat hij het organisme der wetenschap naar het beeld en de gelijkenis van het wereldorganisme heeft herboren. In een tijd nu, waar de speciale wetenschappen de denkkracht der onzen schijnen uit te putten, is het goed en zeer opvoedend om te vragen naar de enkelen, die tot een wereld-conceptie voortgingen en die ons aldus tot gidsen kunnen zijn naar den bergtop, waar „die Aussicht frei, der Geist erhoben" is en de mensch

zich waarlijk mensch weet in de eenheid van het geestesleven.

Van Wundt's uiterlijke levensomstandigheden hebben we dus niet veel te verhalen. Nauwelijks meer dan van een Kant, die zijn geboortestad slechts voor een wijle verliet en toch van uit die plek de denk-wereld hervormde.

De wijsgeer onzer belangstelling hecht klaarblijkelijk zelf weinig aan een uitvoerige biografie. Want, toen we hem ter voorlichting om een korte levensschets verzochten, ontvingen we tot antwoord, dat daaromtrent in verschillende encyclopaedieën en ook in de verhandeling van Edmund König (Frommans Klassiker der Philosophie XIII) een en ander was aangegeven.

Nu is er in de lexica al heel weinig te vinden en König beschrijft slechts Wundt's wetenschappelijken ontwikkelingsgang. Wij laten daarvan een overzicht volgen om dan spoedig onze eigenlijke taak, de schetsmatige uiteenzetting van Wundt's systeem te aanvaarden. Wie omtrent dit stelsel uitvoeriger wenscht te worden ingelicht, verwijzen we naar genoemd werk van König en ook naar Eisler *W. Wundt's Philosophie und Psychologie*. Het eerste is duidelijker en leest aangenamer. Ook wij hielden ons daarom in hoofdzaak aan zijn schema. Het laatste sluit zich meer onmiddellijk bij Wundt's eigen geschriften aan en geeft menig citaat.

Wilhelm Max Wundt werd den 16en Aug. 1832 te Neckerau bij Mannheim geboren en wijdde zich sedert 1851 aan de studie der medicijnen. Hij bezocht daartoe de universiteiten van Heidelberg, Tübingen en Berlijn. In Heidelberg oefenden vooral de anatoom Fr. Arnold en de patholoog E. Hasse invloed op den jongen medicus. In Berlijn maakte de bekende bioloog Johannes Müller grooten indruk op hem. In het vergelijkend anatomisch laboratorium van dezen laatste arbeidde Wundt nog in den zomer van 1856. Nadat hij zijn studiën aan de universiteit voleindigd had, wijdde hij zich allereerst aan de pathologische anatomie. Als zoodanig was hij

eenigen tijd klinisch assistent bij Hasse en promoveerde in het jaar 1856 over *das Verhalten der Nerven in entzündeten und degenerierten Organen*.

Het volgend jaar habiliteerde hij zich echter als privaatdocent in de physiologie en leidde verder als assistent van Helmholtz eenige jaren in het physiologisch laboratorium de oefeningen der jongere studenten, zonder dat er een nauwere band tusschen Helmholtz en Wundt werd gelegd. Als vrucht van zijn wetenschappelijken arbeid in deze eerste jaren noemen wij de *Beiträge zur Lehre von den Muskelbewegungen* (1858) en de *Beiträge zur Theorie der Sinneswahrnehmung*.

De laatstgenoemde bijdragen vormen als het ware den overgang van de natuurwetenschappelijke tot de meer philosofische studiën, waaraan Wundt zich later wijdde.

De ontwikkelingsgang van dezen natuurwetenschappelijken wijsgeer is hiermede gekenschetst. Hij behoort niet tot hen, die van uit een groote conceptie het wereldgeheel zien maar hij is langzamerhand, inductief van het bijzondere tot het algemeene, van de verschijnselen tot hun hoogere eenheid voortgegaan. Als student had hij, afgezien van een enkel college bij Vischer in Tübingen, nooit een philosofische voordracht gehoord en zich ook overigens nauwelijks om de philosofie bekommerd. Nu echter begon hij zonder vast plan Kant, Herbart, Leibniz, e.a. te lezen en citeerde hen in genoemde bijdragen. Merkwaardig is echter, dat de geschriften van Schopenhauer hem evenmin als zijnen vakgenoot Helmholtz in handen kwamen. Dit noemen we daarom merkwaardig, wijl juist deze wijsgeer het eerst de physiologisch geconstateerde feiten aan de theorie der zinswaarneming ten grondslag legde en daarbij tot beschouwingen kwam, die veel overeenkomst hebben met dehypothesen, later door Helmholtz, Wundt e.a. opgesteld.

Genoemde *Beiträge* zijn bovenal belangrijk, omdat ze als het ware het programma inhouden voor de zoogenaamde experimenteele psychologie, waarvan Wundt in bijzonderen zin de grondvester genoemd kan worden. Deze psychologie, die sinds

tot groote ontplooiing gekomen is, bedoelt, het experiment, het exacte onderzoek, dat totnogtoe slechts in dienst van de natuurwetenschap gesteld was, ook voor de zielkunde vruchtbaar te maken. Als voorloopers van Wundt mogen in deze zeker Weber en Fechner genoemd worden, maar de eerstgenoemde leverde toch op de vergadering van natuurvorschers te Speier (1861) een proeve van de experimenteele methode in eigenlijken zin door zijn verhandeling over de *Zeitverhältnisse der Vorstellungen*. Voorloopig bleef deze inzet zonder onmiddellijk gevolg. De physiologie der zinnen ontwikkelde zich daarentegen in de volgende tien jaren buitengewoon en het kon niet uit blijven, of de psychologie moest daarvan de vruchten plukken.

In zijn *Vorlesungen über die Menschen- und Tierseele* (1863) voerde Wundt de nieuwe methode door. In dit werk wordt naast het experiment ook het *ethnologisch* onderzoek als bron voor de kennis van het ziele-leven gehuldigd en aldus aan de „Völkerpsychologie" nevens de „Individualpsychologie" een plaats gegund. De tweede uitgave der *Vorlesungen* (1892) is zeer omgewerkt. Als belangrijk toevoegsel noemen we de uiteenzetting aangaande de zoogenaamde „Reaktionsversuche", onderzoekingen met betrekking tot den tijd, die er verloopt tusschen het ontvangen van een prikkel en de daaraan beantwoordende beweging, tusschen waarneming en handeling.

In het jaar 1864 aanvaardde Wundt een buitengewoon professoraat, eveneens aan de Universiteit te Heidelberg en gaf zijn bekend *Lehrbuch der Physiologie* uit. In 1866 nam hij zitting in de Badensche tweede kamer als „Vertreter Heidelbergs". Maar spoedig heeft hij zijn mandaat weder neergelegd en kon zich aldus ongestoord aan zijn wetenschappelijken arbeid wijden. Zoo verscheen in het jaar 1874 zijn *Grundzüge der physiologischen Psychologie*, voorafgegaan en gevolgd door zijn *Untersuchungen zur Mechanik der Nerven*.

In den herfst van hetzelfde jaar werd Wundt tot opvolger van A. Lange in Zürich beroepen, ditmaal als professor in

de „induktive Philosophie". Reeds in het volgende jaar ging hij over tot de universiteit van Leipzig, welke hij tot heden toe trouw gebleven is.

Uit zijn benoeming als philosofisch professor blijkt, dat zijn physiologische en psychologische studiën een meer wijsgeerige richting genomen hadden. Inderdaad is het van nu aan Wundt's streven, de consekwenties uit de resultaten der ervarings-wetenschappen voor de wijsbegeerte te trekken. Voortaan wijdde hij zijn krachten, deels aan de zielkunde, deels aan de philosofie. De inaugureele oratie van 1874 *Ueber die Aufgaben der Philosophie in der Gegenwart*, gevolgd door *Ueber den Einfluss der Philosophie auf die Erfahrungswissenschaften* (1876), ontwikkelen het programma van zijn systeem, dat zich aansluit bij de empirische wetenschappen. De taak, die de Duitsche philosofie reeds meende volbracht te hebben, moet volgens Wundt opnieuw worden aanvaard en deze taak zal niet gemakkelijker maar zwaarder zijn, omdat er nu gerekend moet worden met het uitgebreide ervarings-materiaal, door het wetenschappelijk onderzoek verzameld. Voorloopig zijn wij nog in het voorbereidende stadium, waarin zich de algemeene gezichtspunten uit den strijd der meeningen naar voren dringen. Toch heeft de philosofie reeds een eigen arbeidsveld voor zich en wel een gebied, dat zich splitst in *logica* of *kennisleer* en *metaphysica*. De eerste moet de grenzen aanwijzen tusschen datgene, wat ons denken gegeven wordt, en datgene, wat het zelf daaraan toevoegt. Aan de metaphysica is de taak toevertrouwd, om den inhoud der ervarings-wetenschappen tot een systematisch geheel te verwerken. De psychologie wordt uit de rij der philosofische wetenschappen geschrapt maar toch heeft ze groote beteekenis voor de wijsbegeerte, n.l. als schakel tusschen de beide hoofdgroepen: de natuur- en de geestes-wetenschappen. Bovenal geeft ze ons het inzicht, dat alle ervaring allereerst *innerlijke* ervaring is, dat wil zeggen inhoud van onze *voorstelling*. Hieruit blijkt tevens, dat de wereldbeschouwing, die eenheid brengen moet in de resultaten der

afzonderlijke wetenschappen, een *idealistisch* karakter draagt. Deze hoofdgedachten vormen, gelijk ons nader blijken zal, den grondslag van Wundt's systeem.

Tegen het jaar tachtig stichtte Wundt zijn *psychologisch laboratorium*, in den aanvang een bescheiden, private inrichting maar door den tijd zoo uitgebreid, dat het een centrum werd voor het wetenschappelijke Europa en tevens het voorbeeld, waarnaar in ongeveer alle Duitsche universiteits-steden soortgelijke laboratoria werden gevestigd. In het tijdschrift *Philosophische Studien* vond Wundt gelegenheid, de onder zijn leiding uitgevoerde experimenten te publiceeren. Aldus was de Leipziger hoogeschool de eerste, die een „Institut für experimentelle Psychologie" ontving, terwijl vele leerlingen van Wundt aan andere universiteiten in Duitschland, Frankrijk, Engeland en Amerika werkzaam zijn. Vooral in het laatstgenoemde land werd de stichting van psychologische laboratoria met kracht doorgezet maar ook in Duitschland schijnt de wensch, door Wundt voor jaren geleden uitgesproken, dat voor het einde van zijn academische loopbaan geen hoogeschool aldaar zonder zulk een laboratorium mocht gevonden worden, in vervulling te gaan.

Als inleiding tot Wundt's psychologische beschouwingen is aan te bevelen zijn *Grundriss der Psychologie*, die een kort en klaar overzicht geeft van de algemeene gezichtspunten en de voornaamste resultaten der experimenteele zielkunde. Naast dit werk noemen we ten slotte slechts nog zijn *Völkerpsychologie* (2 deelen), zijn *Logik* (2 deelen) en *Ethik*, alsook zijn *Einleitung* en *System der Philosophie*. De titels dezer werken betuigen, dat, gelijk wij opmerkten, er nauwelijks een gebied van wetenschap gevonden wordt, dat Wundt niet heeft bearbeid.

Ter inleiding nog een enkel woord over genoemde werken. De „Völkerpsychologie" beschouwt Wundt als de „Vorhalle der Ethik". Hij gaat daarom bij zijn ethische beschouwingen uit van de psychologische ontleding van het zedelijke leven der volkeren en klimt daarbij naar de evolutie-gedachte van het lagere tot het hoogere op. Hij onderscheidt zich in deze dus

van de zoogenaamde empiristische ethici, die het zedelijk leven tot het individueele ziele-leven (b.v. van lust- en onlustgevoel) terugleiden. — Logica en kennisleer waren de philosofische disciplinen, waarop Wundt het eerst zijn aandacht richtte. Reeds in het jaar 1866 toonde hij aan, hoe de mechanische natuurbeschouwing het begrip van oorzaak en gevolg (het causaal-principe) op de ervaring toepast, waaruit blijkt, dat zoowel de ervaring als het denken (waaraan deze kategorie der causaliteit is ontleend) samen werken bij de vorming van de empirische werkelijkheid. In zijn *Logik* nam Wundt zooveel stof op, dat ze bijna een encyclopaedie heeten mag. Want naar zijn overtuiging mag deze wetenschap er zich niet toe bepalen, de algemeene regels van het denken te ontwikkelen, zij moet integendeel het wetenschappelijk denken in zijn gansche volheid tot voorwerp van onderzoek maken. Aldus heeft ze de wetten van het kennen aan te wijzen en de kennis-theorie, die door de andere wetenschappen stilzwijgend aangenomen wordt, n hare logische eigenaardigheid te ontwikkelen en vast te stellen. Het *System der Philosophie* behandelt de wijsgeerige problemen in onderlingen samenhang, het omvat logica en metaphysica maar op de laatste valt de nadruk. Aan de eerste wordt in dit werk hoofdzakelijk de beantwoording der kennistheoretische beginselen toevertrouwd. Gelijk wij reeds opmerkten, gaat Wundt bij zijn metaphysica uit van de ervaring, om aldus te komen tot een „widerspruchsfreies Ganzes", dat de resultaten der empirische wetenschappen in zich opneemt.

En hiermede sluiten wij het eentonige maar daarom niet te min noodzakelijke overzicht van Wundt's leven en wetenschappelijke ontwikkeling. Schopenhauer heeft het ergens afgekeurd, dat men over een wijsgeer schrijvend — naar Fransche methode — „möglichst viel von der Person" mede zou deelen. Wat een denker *denkt* en in systeem weder geeft *is* hij. Zoo kunnen wè de vóórdenkers van ons geslacht niet beter eeren dan de aandacht van hun persoon naar hun beginselen en hun stelsel af te leiden.

Wundt, de universeele geleerde, klein van gestalte, maakt in het dagelijksch leven een bijkans verlegen indruk, maar, als hij op den catheder komt en zijn gedachten openbaart, dan raakt hij in gloed, zichzelf vergetend.

De man, aan wien niet slechts Duitschland maar de geheele wetenschappelijke wereld groote verplichtingen heeft, herdacht onlangs zijn vijf en zeventigsten geboortedag. Velen vierden hem; ook wij willen hem in dit geschrift eerbiedig groeten en eeren als een dergenen, van wien onze nog empiristische tijd leeren mag, dat de geest des menschen niet rusten kan, voordat hij gekomen is tot eenheid van wereldbeschouwing.

Evenals bij onze uiteenzetting van Hartmann's stelsel moeten wij ook ditmaal beginnen met de beschouwing van Wundt's *kennisleer*.

De kennisleer is de wetenschap, die vraagt naar de mogelijkheid en de grenzen der menschelijke kennis, die vraagt naar de verhouding tusschen de werkelijke wereld daar buiten ons en het menschelijk denken. De wereld, die de mensch zich vóórstelt, heet dan *object*, de denkende mensch zelf *subject*.

In verband met deze onderscheiding bestaat er tweeërlei standpunt in zake de kennisleer. Aan de eene zijde acht men de werkelijke wereld, dus het object, hoofdzaak en meent, dat het menschelijk denken, het subject, zich naar die werkelijke wereld richt. Dit is het standpunt van het zoogenaamde *realisme*, de kennis-theorie, die het object, de werkelijke wereld, de realiteit, vooropstelt. Aan den anderen kant is er een school, die juist omgekeerd de werkelijkheid, het object, afhankelijk acht van den menschelijken geest, het subject. Gebonden aan de 's menschen geest eigen aanschouwings- en denkvormen, kan deze mensch de werkelijke wereld slechts op zijne wijze waarnemen. Het object richt zich naar het subject. De wereld is onze voorstelling. Dit is het standpunt van het zoogenaamde *idealisme*, de nadruk valt hier op het menschelijk denken, de voorstelling, het subject.

Wundt nu acht het eenzijdig om òf het object òf het subject overwegende beteekenis toe te kennen in dien zin, dat het een uit het ander zou moeten worden afgeleid. De tegenstelling tusschen werkelijkheid en voorstelling, tusschen object en subject is er een, die de onmiddellijke ervaring van den naïeven mensch nog niet kent, ze is pas gevormd door het afgetrokken denken, de reflexie.

Volgens Wundt moeten we bij de kennisleer dan ook uitgaan van deze onmiddellijke ervaring. En dan blijkt, dat de naïeve mensch eenvoudig, zonder nadere overweging, de objectieve wereld, het voorstellings-object, aanvaardt als gegeven en dat hij pas later door het verstandelijke, afgetrokken denken zichzelf als subject tegenover het object gaat stellen. Zoo komt de reflexie, die op de onmiddellijke ervaring volgt, er toe om het „einheitliche Vorstellungsobjekt" in zijn twee bestanddeelen: werkelijkheid en voorstelling, object en subject uiteen te leggen.

Onmiddellijk is er natuurlijk wel een objectieve inhoud en een waarnemend subject in de ervaring aan te treffen, maar het denken geeft zich daar nog geen rekenschap van. Oorspronkelijk denkt de naïeve mensch het subject niet mede. Hem zijn de objecten (de werkelijke wereld) zonder bewuste betrekking op een zich daartegenover stellend subject (zijn *ik*) gegeven.

Het *uitgangspunt* van Wundt's kennisleer mogen we dus noemen: de onmiddellijke ervaring, die ons gegeven is, dat wil zeggen: het „einheitliche Vorstellungsobjekt",) waarbij de naïeve mensch leeft en dat hij aanvaardt zonder het eigen denken, het subject, tegenover de werkelijkheid, het object, te plaatsen. In zooverre is zijn kennisleer »monistisch«, van één beginsel (het „einheitliche Vorstellungsobjekt" en niet dualistisch van twee tegenover elkander staande principes (subject tegenover object) uitgaande. Immers het dualisme met zijn *scheiding* tusschen wereld en voorstelling, object en subject, wil Wundt ontgaan door zijn opmerking, dat deze tegenstelling door het afgetrokken denken, door verstandelijke reflexie uit de onmiddellijke ervaring is afgeleid.

Maar hoe komt de reflexie dan tot die tegenstelling?

De onmiddellijke ervaring leert den mensch, dat een deel van de wereld, waarin hij leeft, onafhankelijk van zijnen wil er is.

Wij trachten dit met een eenvoudig voorbeeld duidelijk te maken.

Wanneer een kind tot bewustzijn komt, leert het zijn vader, zijne moeder, zijn ouderlijk huis en de wereld kennen als iets, dat hij eenvoudig heeft te aanvaarden zooals hij het vindt. Dit alles heeft dus voor het kind iets objectiefs, hij kan er niet aan veranderen, ten minste voorloopig niet, hij kan het slechts waarnemen en leeren kennen.

Gelijk het nu met het kind, den enkelen mensch gaat, zoo ging het ook met de menschheid. Ook de menschheid, die zich bewust wordt van haar bestaan, beseft, dat de wereld, zon, maan en sterren er zijn, onafhankelijk van zijnen wil, hij heeft ze eenvoudig te aanvaarden, ze hebben een objectief karakter.

Aldus blijkt, dat een bestanddeel van de onmiddellijke ervaring, van het „einheitliche Vorstellungsobjekt" noch door den wil des menschen wordt voortgebracht, noch ook door zijnen wil veranderd. En dit bestanddeel nu noemt de nadenkende mensch, het afgetrokken verstand, de reflexie: de werkelijke wereld, onafhankelijk van zijnen wil bestaande, het object. Deze wereld is de wereld der voorstelling, de wereld, die de mensch vóór zich stelt.

Maar hierbij blijft het niet.

Nog een ander bestanddeel treft de mensch in de onmiddellijke ervaring aan en *dit* bestanddeel is afhankelijk van zijnen wil.

Begint een kind: vader, moeder, huis en wereld waar te nemen, dan bestaat dit alles toch weer niet los van hem. Hij kan daarop inwerken, hij ervaart daaruit tegenwerking, in één woord: hier blijkt het kind zelf handelend in de wereld op te treden.

Ook nu wederom ging het met de menschheid als met den enkelen mensch. Ook de tot bewustzijn ontwakende menschheid weet zich niet slechts toeschouwer in de wereld, zij weet zich tevens een levend, handelend lid daarvan, dat ook op die wereld inwerkt en uit die wereld invloeden ontvangt.

Hoe nu zullen wij dit andere bestanddeel der onmiddellijke ervaring, het bestanddeel, dat tegenover het objectieve element staat, beter benoemen dan: den subjectieven ervaringsinhoud van 's menschen voelen en willen?

Alles, wat in den kring der voorstellingen onmiddellijk met het gevoel en den wil in verband moet worden gebracht, rekent de mensch aldus tot het subject.

Het springt in het oog, dat dit niet slechts de *handelingen* zijn, waarbij de mensch tot een actief ingrijpen in de *werkelijke* wereld komt; maar dat wij tot het subjectieve element ook wel degelijk datgene moeten rekenen, wat wij als het ware uit ons eigen geestesleven produceeren of reproduceeren. Wij bedoelen: de producties der *phantasie*, de verbeelding; de reproducties der *memorie*, het geheugen.

Maar ook ons eigen *lichaam* kennen we, om het zoo eens uit te drukken niet slechts als schouwspel, als figuur te midden der andere figuren, die op het wereldtooneel verschijnen. Wij bewegen ons lichaam uit innerlijken drang en met deze beweging verbinden zich allerlei gevoelens en gewaarwordingen, die aan haar deels voorafgaan, deels haar begeleiden, deels als nawerking terug blijven.

Wanneer ik een gewicht opneem, dan moet ik eerst in mij den wil gevoelen om te bukken en dat gewicht aan te grijpen. Terwijl ik dit doe, gevoel ik mij ingespannen. Als ik het gedaan heb, gevoel ik mij vermoeid. Hieruit volgt, dat mijn lichaam niet slechts een voorstelling is onder andere voorstellingen maar dat het nauw verwant is met mijn gevoels- en wilsleven.

Maar er is meer.

Doordat ik het gewicht aangreep en het van zijn plaats beurde, doordat het gewicht mij moede maakte, kom ik op het denkbeeld van een *wisselwerking* tusschen het gewicht en mij, of, in het algemeen gesproken, tusschen de wereld buiten mij, het object, en mijn voelen en willen, het subject. Deze beide treden dan door mijn lichaam in genoemde wisselwerking.

Hier nu zijn wij aangekomen bij het punt, waar de kennisleer veelal van uitgaat, namelijk de stelling, dat de werkelijke wereld, het object op het subject werken moet om door dit subject te worden waargenomen en voorgesteld. Deze stelling houdt volgens Wundt in een te ver doorgevoerde scheiding tusschen het ding op zichzelf, het object en de waarneming in het subject.

Hij zelf gaat hierin niet mede maar neemt, gelijk wij zagen, tot uitgangspunt voor zijn kennisleer het voorstellingsobject. Uit dit voorstellingsobject wordt dan door abstractie de tegenstelling subject en object gevormd. Onmiddellijk gegeven is er dus zeer zeker een objectieve ervaringsinhoud en een ervarend subject maar nog ongereflecteerd. Want oorspronkelijk denkt de mensch het subject niet mede maar aanvaardt de objecten als zonder betrekking op het *ik* gegeven. Onze voorstellingen zijn oorspronkelijk dus zelf de objecten; de *objectiviteit* is een onmiddellijk (niet pas door het denken gevormd) kenmerk van het gegevene. De metaphysica kan hierover nader handelen, *psychologisch* bestaat de werkelijkheid van het object daarin „dass es losgelöst gedacht werden kann von den psychischen Erlebnissen des Vorstellenden, weil es sich einer ganzen Reihe aufeinander folgender Vorgänge gegenüber als ein von diesen unabhängiger Gegenstand behauptet". Van dit oorspronkelijke moet dan de kennisleer uitgaan.

Aldus meent Wundt zich het recht te hebben gevindiceerd om zijn kennis-theoretisch standpunt den naam *kritisch realisme* te geven.

Kritisch heet zijn kennisleer, omdat ze, hoewel van de onmiddellijke ervaring uitgaande, deze toch niet naïef aanvaardt. Realistisch heet zijn kennisleer, omdat ze het objectieve element in die ervaring hoog wil houden.

Eisler (S. 97) zegt hieromtrent in aansluiting met Wundt: „*der kritische Realismus* nimmt, wie dies die Einzelwissenschaften getan haben, zum Ausgangspunkt nicht das Subjekt, sondern das Vorstellungsobjekt, „das ja von Anfang die Eigenschaft

besitzt, nicht nur Vorstellung, sondern auch Objekt zu sein". Der Vorstellungscharakter des Gegebenen verträgt sich ganz wohl mit seiner Objektivität; die Trennung beider Merkmale macht sie nicht zu verschiedenen Tatsachen, sondern nur zu verschiedenen *Denkbestimmungen* einer und derselben Tatsache. Nimmer kann das Denken objektive Realität aus Elementen, die solche noch nicht enthalten, schaffen, es kann sie nur bewahren oder in Frage stellen, wo logische Motive dazu vorhanden sind. Die Erkenntnistheorie muss das Objekt mit allen seinen Eigenschaften zunächst als real existierend voraussetzen, kein Datum der Erfahrung ohne zwingenden Grund negieren und die Inhalte der objektiven Erfahrung in einen widerspruchslosen Zusammenhang bringen; die Psychologie hingegen nimmt die Vorstellung als subjektives Ereignis mit subjektiven Bedingungen hin".

De tegenstelling, die door de kennisleer gewoonlijk gemaakt wordt, tusschen *voorstelling* en *voorwerp*, *verschijning* en *ding op zichzelf* (Ding an sich) reduceert Wundt verder tot de tegenstelling van het *aanschouwelijk* en het *begripsmatig* (b.v. natuurwet, substantie, enz.) gekende. Daarom staan voorstelling en ding op zichzelf niet aldus tegenover elkander, dat slechts de eerste ons gegeven is, terwijl tot het bestaan van het laatste besloten moet worden; maar voorstelling en ding op zichzelf vormen een en denzelfden ervaringsinhoud, onder verschillend gezichtspunt beschouwd.

Het aanschouwelijk gekende is dan de onmiddellijke ervaring, waarin de mensch leeft, het begripsmatig gekende is datgene, wat de mensch denkt aangaande de objectieve wereld.

Na dit alles kunnen wij met betrekking tot Wundt's kennisleer tot de volgende conclusie komen.

De onmiddellijke ervaring wordt in hare volheid beleefd. Beschouwen wij nu datgene, wat wij ervaren, in zijn onmiddellijk gegeven samenhang, zoo noemen wij dit den blik naar binnen, op ons zelf richten; beschouwen wij echter den voorstellingsinhoud na aftrek van de daarmede verbonden gevoels-

elementen, dan zeggen wij, dat onze opmerkzaamheid naar buiten, op de reëele objecten is gericht.

Deze tegenstelling tusschen binnen en buiten, subjectief en objectief wordt dan voorts verscherpt, doordat wij in het afgetrokken denken de voorstellingen door begrippen vervangen.

Hieruit volgt, dat voor Wundt de gewone vraag der kennisleer: hoe het mogelijk is, dat onze voorstelling zich richten zou naar een werkelijkheid, die als „Ding an sich" onafhankelijk van onze voorstelling bestaat, vervalt. Wundt meent, dat deze vraag overbodig is, aangezien met de werkelijke wereld niet anders kan worden bedoeld dan de objectieve ervaringsinhoud na aftrek van de subjectieve elementen, en dan voorts deze objectieve ervaringsinhoud logisch, begripsmatig gedacht.

Maar er komt in de kennisleer nog een tweede kwestie aan de orde. Zij vraagt niet slechts naar de verhouding tusschen subject en object; zij heeft ook te onderzoeken, hoe het menschelijk kenvermogen tegenover zijnen inhoud staat. Kant onderscheidde in dezen *stof* en *vorm*. De eerste wordt ons door de ervaring, a posteriori aangebracht, de laatste is den menschelijken geest a priori, vóór alle ervaring eigen. Het is overbekend, hoe volgens dezen kritischen wijsgeer de vormen onzer kennis zich splitsen in denk- en aanschouwingsvormen, in kategoriën (noodzakelijkheid, werkelijkheid, oorzakelijkheid, enz.) en „Anschauungsformen" (tijd en ruimte).

Voor de uiteenzetting van Wundt's stelsel is een en ander in zoover van belang, dat hij *stof* en *vorm* niet scheidt. Het subject, de menschelijke geest heeft volgens hem de waarnemingsstof niet eerst te vormen; maar stof en vorm zijn onafscheidelijk verbonden. Immers, gelijk wij zagen, Wundt's kennisleer breekt met de tegenstelling tusschen subject en object in den zin, dat het laatste onafhankelijk van het eerste zou bestaan. Daarmede vervalt tevens de kwestie, of er in het subject vormen zijn aan te wijzen, die al of niet op de werkelijke wereld, onafhankelijk van het menschelijk denken, toe-

passelijk zouden wezen. „Leere Formen" van kennis bestaan evenmin als ledige tijd en ruimte. Vorm en stof is in éénen gegeven, op grondslag der onmiddellijke ervaring, waarvan wij hierboven spraken.

Zeer zeker mogen we van een *apriorischen* factor in onze kennis spreken, maar deze bestaat niet in een systeem van kategoriale vormen maar slechts in de algemeene functie van het logische denken zelf, in „jene Thätigkeit der beziehenden Vergleichung, die in den logischen Grundgesetzen ihren abstrakten Ausdruck findet".

Terwijl dus Kant onze kennis in twee elementen ontleedde en zóó ontleedde, dat het eigenlijk tot een scheiding kwam tusschen het formeele (het apriorische, de denk- en aanschouwingsvormen) en het materieele (het aposteriorische, de ervaring) wil Wundt deze beide elementen niet scheiden maar meent, dat zij ten nauwste samen hooren. Tegenover Kant's *apriorisme* kunnen we dus van Wundt's *empirisme* in deze spreken, hoewel hij toch ook weder het apriorische element in onze kennis hoog houdt. Want de ervaring is er niet zonder het denken gelijk het denken er niet is zonder de ervaring.

Hiermede neemt hij positie tegenover de oppervlakkige leer als zoude de wetenschap maar niets te doen hebben dan zich aan de empirie te houden, als zoude deze ons zonder allerlei voorwaarden, aan den menschelijken geest gebonden, een onvervalscht beeld van de werkelijkheid geven. Dit is een ernstige dwaling. Want de ervaring wordt bearbeid door den menschelijken geest, die ordenend en vergelijkend intreedt om den door haar geboden inhoud in systeem te brengen, onder algemeene gezichtspunten te betrekken, in één woord wetenschappelijk te verwerken. Zoo luidt Wundt's stelling: „es giebt keinen empirischen Inhalt, der nicht schon irgendwie durch das Denken verarbeitet ist".

Het denken in den zin van Wundt is dan voorts niet slechts een constateeren van overeenstemming en verscheidenheid maar veeleer een ontledende en samenvoegende, dus een vormende

functie. Deze gaat uit van de aanschouwing. Ze begint n.l. daarmede, dat ze de aanschouwelijk gegeven voorstelling in hare bestanddeelen analyseert om deze bestanddeelen dan voorts tot elkander in betrekking te stellen. Verder verbindt ze ook onafhankelijk van elkander gegeven voorstellingen. Juist dit verbindende element is het oorspronkelijk aan onzen geest eigene, waardoor wij de ervaring als het ware omwerken. Het denken treedt dus ontledend en verbindend in en zoo noemt Wundt het eene „analytisch-synthetische Funktion", die een scheppend karakter draagt.

We hebben zooeven gezegd, dat Wundt het apriorische element in ons denken hoog houdt. Maar we moeten ons daarbij voor de dwaling wachten als zoude hij meenen, dat de begrippen, waardoor wij eenheid in de veelvuldige verschijnselen brengen, vooraf in onzen geest als gereed liggen. Neen zij ontstaan pas, doordat de mensch zich denkend op de ervaring richt. Die begrippen zijn dus veranderlijk, ze kunnen zich ontwikkelen. En daarom is het de taak der critiek in zake de kennisleer, deze begrippen niet slechts aan te wijzen maar ze nader en zuiver te bepalen. Zoo komt Wundt tot een logische ontwikkelings-geschiedenis der „grundlegenden Erfahrungsbegriffe".

Deze begrippen ontstaan, doordat „das beziehende und verknüpfende Denken" zich op den ervarings-inhoud richt. Door het *ruimtelijk* samenzijn en de *tijdelijke* opeenvolging der verschillende verschijnselen van dien ervarings-inhoud wordt het denken aangedreven om zijn begrippen te vormen. Die ervarings-inhoud blijkt dan allereerst te bestaan in een veelheid van samengestelde eenheden. We nemen n.l. allerlei voorwerpen, lichamen, enz. waar, en deze staan weder in onderling verband, door op elkander te werken, enz. Aldus komt het denken tot de begrippen: ding, eigenschap, toestand, gebeurtenis. Wundt onderscheidt zich op dit punt ook wederom in zooverre van Kant, dat bij hem de begripsmatige kennis der werkelijkheid niet tot stand komt door de toepassing der afgetrokken

kategoriën op den waarnemings-inhoud. Integendeel: deze kategoriën worden gevormd door de logische bearbeiding der begrippen „Ding" en „Vorgang", tot welke logische bearbeiding het denken naar innerlijke wetmatigheid wordt voortgedreven.

„Das verknüpfende Denken" komt daarbij tot telkens hoogere synthesen om zijne grenzen pas te vinden in den gezamenlijken inhoud van al onze waarnemingen en voorstellingen. Gelijk wij zagen, kan het de ervaring daarbij niet nemen zooals ze is, het moet die ervaring bearbeiden. Zoo komt de geest er toe „die *realen* Abhängigkeitsbeziehungen, die sich in der Anschauung darbieten, der *logischen* Abhängigkeit (des Grundes und der Folge) unterzuordnen".

Om dit duidelijk te maken, moeten we ons herinneren, hoe Wundt bij zijn kennisleer van de onmiddellijke ervaring, van het zoogenaamde „Vorstellungsobjekt" uitging. Deze onmiddellijke ervaring werd door het afgetrokken denken naar subject en object onderscheiden. Dit is als het ware zijn eerste daad. Nu moet het verder datgene, wat het object noemt, bearbeiden. Daarbij gaat het *logisch* te werk. Wat is echter de grondwet van het logische denken? De wet van „Grund und Folge". Het denken verbindt dus den gegeven ervarings-inhoud (die *realen* Abhängigkeitsbeziehungen) naar zijn grondwet van grond en gevolg tot een geheel van *logicshe* „Abhängigkeit". Zoo ontstaat in onze denkwereld het begrip van een *noodzakelijken samenhang* der dingen.

Dit „begrip" en voorts alle „reine Verstandesbegriffe" worden volgens Wundt zeer zeker door de denk-objecten uitgedreven, maar toch komt hij tot de stelling, dat het slechts zijn „Beziehungsbegriffe, die nicht wirkliche Beziehungen der Denkobjekte, sondern Beziehungen des logischen Denkers selbst zum Inhalte haben, um dann aus diesen auf die Denkobjekte übertragen zu werden". Het zijn als zoodanig *postulaten van het denken*, die „an den wirklichen Objekten niemals realisiert sind".

Evenmin als de speculatieve philosofie kunnen de empirische wetenschappen deze begrippen missen. De eerste komt daar-

toe echter langs den weg der „begrifflichen Abstraktion", doordat ze, gelijk wij terstond zien zullen, van het *ding*-begrip uitging en dit in zijn momenten ontleedde. De laatsten daarentegen werden door den eisch der wetenschap, om n.l. de verschijnselen te verbinden, genoodzaakt den aanschouwelijken, onmiddellijken samenhang dier verschijnselen te vervangen door een begripsmatige. Zoo moeten philosofie en empirische wetenschap samenwerken, opdat de algemeene begrippen, door de eerste gevormd, wederom door de laatste op grondslag der ervaring nader worden gedetermineerd. Al zijn dan de empirische wetenschappen historisch vertakkingen van de philosofie, toch hebben ze haar eigen taak.

Zooeven merkten we op, dat volgens Wundt de philosofie tot hare „reine Verstandesbegriffe" kwam door van het dingbegrip uit te gaan. Hoe geschiedt dit? Aan het ding-begrip verbinden we de gedachte van het *blijvende* en het *veranderlijke*. Het ding is de blijvende drager van alles wat daaraan verandert. Het afgetrokken denken nu houdt deze twee begrippen vast, scheidt ze, maakt ze absoluut en zoo ontstaan de tegengestelde kategoriën, het onveranderlijk — blijvende *zijn* en het *worden*. Om deze beide begrippen op de werkelijkheid te kunnen toepassen, werden ze nader aangegeven door de kategoriën *substantie* en *causaliteit*. De substantie is dus het blijvende, dat toch weder tegelijk grond van het wordende is. Zoo ontstonden de praedicaten „Beharrlichkeit" en „Wirksamkeit", waaraan als derde de „Einfachkeit" werd toegevoegd.

De substantie-axioma's nu, aldus betoogt Wundt, wortelen niet in het reine denken maar ze zijn „Postulate der Anschauung", ze volgen niet uit het onbepaalde begrip van het *zijnde* in het algemeen maar kunnen pas ontstaan, zoodra men werkelijke objecten in ruimte en tijd vooronderstelt. Daarom hebben ze ook geen apriorische zekerheid maar eerst, doordat het substantie-begrip in de natuurwetenschap zijn bevestiging vond, werd het van een zuiver logisch tot een objectief geldend begrip.

Hoe stelt Wundt zich nu tegenover het *causaliteits*-begrip? Dit begrip vindt volgens hem zijn kern hierin, dat tijdelijk op elkander volgende verschijnselen als door elkander bepaald zouden worden gedacht. Terwijl nu het *substantieele* causaliteits-begrip de oorzaak als een *ding* opvat, dat op een ander ding werkt en dit aldus verandert, komt het *actueele* causaliteits-begrip er toe, oorzaak en werking slechts als een verandering van *toestanden* te beschouwen. Hier zijn oorzaak en werking „Vorgänge", gebeurtenissen en als zoodanig kunnen ze nimmer gelijktijdig wezen. Het causaliteits-begrip nu mag in verband met het substantie-begrip worden toegepast op het gebied „der äusseren Erfahrung" dus op natuurwetenschappelijk terrein; niet alzoo, gelijk wij nader zullen zien, op het gebied „des inneren seelischen Geschehens", op het psychische.

Wij besluiten deze kennis-theoretische uiteenzetting met eene enkele opmerking aangaande Wundt's leer betreffende den *oorsprong* van de causaliteits-gedachte. Deze ontstaat, doordat men de logische wet van *grond* en *gevolg* als die van *oorzaak* en *werking* op de ervaring overdroeg. Eenerzijds is ze dus in het denken gegrond, aan den anderen kant echter moet de ervaring door de tijdelijke opeenvolging der veranderingen (die niet logisch maar empirisch bepaald is) inhoud aan de denknoodzakelijkheid geven. De wet van oorzaak en gevolg is dus noch „eine empirische Verallgemeinerung" van twijfelachtige waarde, noch „ein Axiom der reinen Vernunft"; maar „eine Forderung, die wir jeder einzelnen Erfahrung entgegenbringen, weil unser Denken nur Erfahrungen sammeln kann, indem es sie nach dem Satze des Grundes verbindet". Zoo blijkt er een betrekking te bestaan tusschen ons denken en de objecten der ervaring, aldus, dat „die letzteren ebensowohl den Normen des Denkens adäquat sind, wie unser Denken sich von seinen Objekten bestimmen lässt."

Van een volledige afleiding der objectieve geldigheid der categoriën, zooals Kant die geeft, wil Wundt dus niet weten. Want deze zou vooronderstellen, dat wij ons op een standpunt

konden plaatsen, dat aan het actueele, empirische kennen vooraf gaat. En dit is niet mogelijk, aangezien de logische analyse dit empirische kennen steeds tot voorwaarde heeft.

Op het fundament van de uiteengezette kennis-theoretische beginselen bouwt Wundt nu voort.

Dit blijkt reeds terstond uit zijn natuur-philosofie.

Hier toch komt allereerst de vraag naar het *wezen der stof* aan de orde. De materie is het meest algemeene begrip, waarmede de natuurkundige wetenschap werkt; alle verschijnselen worden tot haar als tot hun draagster teruggeleid.

In hoofdzaak bestaat er onder de mannen van wetenschap tweeërlei tegenovergestelde beschouwing met betrekking tot de laatste samenstellende deelen der materie. Sommigen leeren, dat dezen van verschillende kwaliteit zijn, dat ze op zichzelf verschillende eigenschappen bezitten. Anderen daarentegen nemen aan, dat de atomen niet van verschillende kwaliteit zouden zijn, maar dat de in schijn verschillende eigenschappen, de kwaliteiten der materie slechts in onze voorstelling worden gevormd naar aanleiding van verschillende groepeeringen der bewegende stofdeeltjes. Hier wordt alle kwaliteits-verschil derhalve herleid tot een kwantiteits-verschil van groepeering en beweging in ruimte en tijd.

De laatste, de mechanisch-kwantitatieve natuurbeschouwing nu, kreeg steeds meer de overhand, zóó, dat ze heden ten dage wel de heerschende mag worden genoemd. — Van waar dit verschijnsel? — Wundt tracht er een kennis-theoretische verklaring van te geven.

Het blijkt n.l. uit de ervaring, dat de kwalitatieve eigenschappen der dingen minder constant zijn dan de kwantitatieve. Daarom krijgen ze voor het denken een toevallig karakter. Ruimte, tijd, uitgebreidheid en beweging daarentegen kunnen niet worden weggedacht, zooals dit met de kwaliteiten het geval is. De natuurwetenschap nu, die zich bezig houdt met de voorwerpelijke wereld, na aftrek der subjectieve elementen, moet er dus als vanzelf toe komen, hare objecten van onderzoek te

herleiden tot het constante, het kwantitatieve. Hier komt nog bij, dat, gesteld de dingen op zichzelf waren ook kwalitatief onderscheiden, dan zouden deze kwaliteiten toch nimmer onmiddellijk aan onze waarneming gegeven zijn en derhalve buiten het terrein der natuurwetenschap vallen, die slechts met het gegevene heeft te doen.

De verdere beschouwingen van Wundt aangaande de materie in verband met de begrippen substantie, causaliteit, enz. laten wij hier in dit schematisch overzicht rusten, evenals zijn zes physicale axiomata. Wij vermelden slechts, dat hij (zij het ook provisorisch en zonder het mechanisch beginsel te verwerpen) kiest voor het zoogenaamd *dynamisch atomisme*, dat de stof herleidt tot een systeem van kracht-centra.

Van meer belang voor onze lezers achten wij de vraag: hoe stelt Wundt zich tegenover het probleem der doelstelling in de natuur, tegenover het vraagstuk der *teleologie*? — Zooals bekend is, vormt deze kwestie een veel omstreden punt onder de physiologen. Aan den eenen kant wordt geleerd, dat er in de natuur van geen doelstelling mag worden gesproken, dat daar niets wordt aangetroffen dan een mechanisch, doelloos gebeuren. Het begrip *doel* zou slechts den menschelijken, bewusten geest eigen zijn en daarom niet van toepassing op de werkelijke wereld. Aan de andere zijde acht men het noodzakelijk, ook in de ontwikkeling der organische wereld een hoogere doelstelling, hetzij bewust of onbewust, te aanvaarden.

Wundt's standpunt in deze komt hierop neer, dat hij een werkelijke doelstelling slechts daar aanvaardt, waar wilshandelingen van levende wezens aan de orde komen. Hij acht het een kennis-theoretische fout, om een doelstelling aan te nemen, waar deze wilshandelingen in de ervaring niet gegeven zijn. Ja, hij leidt de ontwikkeling der organismen, voor zoover zij niet mechanisch, dus door uiterlijke invloeden geschied kan zijn, terug tot deze meer of min bewuste wilshandelingen. Reeds bij de minst ontwikkelde organismen hebben we deze van den aanvang af te vooronderstellen en ze hebben een

langzame maar blijvende verandering in het zenuwstelsel dier organismen ten gevolge gehad. Op deze wijze werden zij „gemechaniseerd". Zooals b.v. iemand, die piano leert spelen, beginnen moet om noot voor noot opzettelijk in te studeeren maar dan later alles mechanisch van zelf doet, zoo is ook de ontwikkeling in het dierenrijk van den aanvang af terug te leiden tot wilshandelingen, die later door gewoonte mechanisch, onopzettelijk werden. Aldus zou het organisme het resultaat eener som van wilshandelingen zijn, wier werkingen zich in den loop der geslachten vermeerderd en bevestigd hebben.

Nu doet zich echter de vraag voor: is dit niet te veel toegeschreven aan de dierlijke intelligentie? Heeft deze zich datgene ooit als doel kunnen voorstellen, wat er in de ontwikkeling der soorten ten slotte uit voortgekomen is? Wundt antwoordt hierop door te verwijzen naar wat hij noemt „das Prinzip der Heterogenie der Zwecke", dat ook de geestelijke ontwikkeling beheerscht.

Het is n.l. gebleken, dat het *doel* soms de bedoeling voorbij kan streven, dat men meer heeft bereikt dan men wil, dat dus het doel heterogeen, anders uitvalt dan de bedoeling was. Deze wet nu geldt ook voor de natuurlijke ontwikkeling: er is daarbij meer uitgekomen dan de wilshandeling der dieren onmiddellijk heeft bedoeld.

Op deze wijze acht Wundt het innerlijke moment bij de ontwikkeling der soorten eensdeels gehandhaafd tegenover de eenzijdig mechanische beschouwing, die de evolutie voldoende meent te kunnen verklaren uit natuurlijke teeltkeus; aan den anderen kant breekt hij aldus met het vitalisme en met „nichtssagenden und zwitterhaften Allgemeinbegriffen" (Bildungstrieb enz.), om daar tegenover te stellen het deugdelijk geconstateerde feit der „Willensthätigkeit", en in zooverre te komen tot een *animistische* verklaring, die aanneemt, „dass alle Organismen entweder dauernd oder während einer gewissen Zeit ihrer Entwickelung nach *Zweckvorstellungen* handelnde Wesen sind".

Naar zuivere methode behoort encyclopaedisch de beschouwing

der natuurwetenschap (de wetenschap, die zich met de „äussere Erfahrung", het objectieve bezighoudt) te worden gevolgd door die der zielkunde, aangezien deze de wetenschap is, welke zich op de „innere Erfahrung", het subjectieve richt.

Wij moeten derhalve nu overgaan tot de uiteenzetting van Wundt's psychologische beginselen.

Ook hier blijkt hij zich weder bij zijn kennis-theoretische grondstelling, dat het subjectieve en het objectieve niet tweeërlei, van elkander onafhankelijk gebied vormen maar slechts verschillende zijden van de oorspronkelijke „einheitliche" ervaring mogen heeten, — aan te sluiten.

Hieraan is het ook toe te schrijven, dat hij de psychologie niet (gelijk dat gewoonlijk geschiedt, welke gewoonte wij hierboven volgden) bepaalt als de wetenschap van het *subjectieve*, „des inneren Sinnesgebietes" (Locke, Kant). Neen, het object der psychologie vormt de gezamenlijke inhoud der *onmiddellijke ervaring* zooals die oorspronkelijk, afgezien van alle reflexie (zie boven), beleefd wordt.

De *natuurwetenschap* heeft tot voorwerp van onderzoek de *objectieve* elementen der ervaring, geabstraheerd van de subjectieve. De natuurwetenschap toch beschouwt, gelijk wij zagen, de buitenwereld, afgezien van het onmiddellijke gevoelsleven enz. De psychologie nu heeft tot taak „diese Abstraktion wieder aufzuheben, um die Erfahrung in ihrer unmittelbaren Wirklichkeit zu untersuchen." Zij heeft zich daarom rekenschap te geven aangaande de betrekking tusschen de subjectieve en de objectieve factoren der onmiddellijke ervaring en aangaande „die Entstehung der einzelnen Inhalte und ihres Zusammenhanges" der laatste.

Het verschil tusschen deze beide wetenschappen, de natuurwetenschap en de zielkunde, is derhalve niet te zoeken in hun verschillende stof, maar in het verschillend *gezichtspunt*, waaronder zij die stof betrekken. De natuurwetenschap vraagt, hoe wij den ervaringsinhoud moeten bepalen om dezen als *onafhankelijk gegeven* te denken, de psychologie zoekt vast te stellen,

in welken samenhang deze ervaringsinhoud *onmiddellijk* wordt waargenomen.

Aldus meent Wundt de valsche tegenstelling tusschen „innere" en „äussere Erfahrung", tusschen psychologisch en natuurwetenschappelijk onderzoek te kunnen ontgaan, om op deze wijze het experiment ook voor de psychologie vruchtbaar te maken tegenover de onvruchtbare methode der „Selbstbeobachtung", de methode der „inneren Erfahrung".

Bovendien maakte genoemde scheiding tusschen het subjectieve en het objectieve hun samenhang onverklaarbaar en noodzaakte de psychologie om tot metaphysische hypothesen haar toevlucht te nemen. De psychologie als „Wissenschaft der unmittelbaren Erfahrung" zou daar tegenover het dubbele voordeel opleveren, dat ze eensdeels de natuurwetenschappelijke methode ook voor zichzelf vruchtbaar maakt en voorts de vraag naar de verhouding tusschen de physische en de psychische objecten opheft.

Uit een en ander volgt, dat Wundt de psychologie een *aanschouwelijke* wetenschap noemt tegenover de physica en physiologie, die, gelijk wij zagen, aan de „begriffliche Methode" is gebonden. Want de psychologie heeft tot voorwerp van onderzoek de onmiddellijke, „einheitliche" ervaring, zooals die wordt beleefd. De natuurwetenschap heeft tot object datgene, wat rest, wanneer we de subjectieve elementen uit die onmiddellijke ervaring elimineeren. Zij houdt zich bezig met de onaanschouwelijke abstracta, die slechts gedacht kunnen worden.

Het ligt daarom voor de hand, dat Wundt de psychologie in nog strengeren zin dan de physiologie een *empirische* wetenschap noemt. Want terwijl de natuurwetenschap begripsmatig te werk moet gaan, kan de zielkunde zich aan de volle, onmiddellijke ervaring houden. De zoogenaamde metaphysische psychologie moet daarbij verworpen worden, aangezien deze het wezen der ziel achter de verschijnselen als hoofdzaak aanvaardt en aldus gevaar loopt, het onderzoek der laatsten te veronachtzamen.

En juist uit die verschijnselen meent Wundt de eenheid van het zieleleven te kunnen verklaren zonder een metaphysische ziele-substantie, een blijvend subject achter die verschijnselen aan te nemen. De ervaring n.l. leert ons, dat in het ziele-leven alles *vloeit*, dat hier niets ook slechts een betrekkelijk standvastig *zijn* doet vermoeden. Vooral het *willen*, als grondstreven van ons gansche psychische leven, duidt op een nimmer rustende activiteit.

Bovendien: ook de kennis-theorie zou ons verbieden, het substantie-begrip op de ziel toe te passen. Immers dit begrip is een product van den geest. Hoe zoude nu het product van dien geest voor hem zelf mogen gelden? Het substantie-begrip is abstract van karakter en kan hoogstens waarde hebben voor de begripsmatige natuurbeschouwing. In de psychologie hebben wij slechts te doen met de geestelijke activiteit van het onmiddellijke leven en kunnen ons niet stellen op het standpunt der „äusseren Weltbetrachtung".

Zoo dwingt de uit ervaring blijkende eenheid des bewustzijns niet noodzakelijk tot de aanvaarding van een blijvend subject. Want deze eenheid wordt niets begrijpelijker door de voorondersteller van zulk een substantieelen drager. Bij dezen drager toch zouden we wederom voor het vraagstuk komen te staan, hoe in hemzelf „ein einheitlicher Zusammenhang mannigfaltiger Zustände" mogelijk is.

Deze en dergelijke overwegingen brengen Wundt er toe om ook in de psychologie het begrip van het substantieele, het onveranderlijk blijvende achter de verschijnselen te vervangen door het begrip van het *actueele*. Naar dit begrip mogen wij de ziel niet opvatten als een ding of een voorwerp, maar zij is niet anders dan de gesloten samenhang van het psychisch gebeuren zelf.

Aldus leidt Wundt de vraag naar het wezen der ziel terug tot het onderzoek naar dezen samenhang in het psychisch gebeuren. Het geestelijk leven is proces, niet een rustend zijnde maar activiteit; niet stilstand maar ontwikkeling naar vaste

wetten. Het wezen der ziel ligt in de onmiddellijke werkelijkheid der „Bewusstseinsvorgänge" zelf, niet in een onbekende, voor ons waardelooze sfeer.

Daarom is het *ik*, de ziel, slechts een naam, een logische of gedachte eenheid. De gansche bewustzijnsinhoud wordt daarin saamgevat. De ziel als subject der innerlijke ervaring is één met den onafgebroken samenhang van het psychisch gebeuren, zij is in het denken, voelen en willen zelf onmiddellijk gegeven. In het geestelijk leven is alles „reine Thätigkeit" zonder substantieelen drager. Want drager van de onderscheidene bewustzijns-elementen is de „einheitliche Thätigkeit" van het willen en denken zelf. De ziel is niet object, niet substantie maar subject der innerlijke ervaring, in zooverre de eenheid van ons denken de laatste logische grond voor het subject-begrip heeten mag. Daarom is het begrip „ziel" voor den psycholoog een hulpbegrip, dat slechts dient om het geheel der zielservaringen samen te vatten.

Komt Wundt er door zijn actualiteits-theorie toe, de ziel zelve niet als een substantie te beschouwen, dan volgt hieruit vanzelf, dat hij ook de afzonderlijke elementen des bewustzijns (wilsstrevingen, voorstellingen, enz.) niet „verdinglichen" wil. Want deze elementen zijn evenmin als de ziel zelve „dingen". Er bestaan slechts voorstellings-*acten*. Met deze stelling hangt samen, dat Wundt de voorstellingen niet door het geheugen als *bewaren* laat, opdat ze daaruit later weder te voorschijn zouden worden gebracht; neen, ze worden in meerdere of mindere overeenstemming met het voorafgaande telkens weder op nieuw „erzeugt". Hierbij denken we onwillekeurig aan Schopenhauer's theorie, die eveneens leert, dat de voorstellingen door den wil telkens weder worden voortgebracht: zooals een herhaaldelijk gevouwen doek, hoewel glad gestreken, streeft, dezelfde vormen aan te nemen, zoo streeft de wil er naar, de voorstellingen in verband met het vroeger beleefde te reproduceeren.

Wundt's slotsom is dan, dat „der Inhalt der psychologischen

Erfahrung nicht in einer Summe von Gegenständen besteht, die dem Subjekte gegeben sind, sondern in allem dem, was der Prozess der Erfahrung überhaupt zusammensetzt, das heisst in den Erlebnissen des Subjektes selbst in ihrer unmittelbaren durch keine Abstraktion und Reflektion veränderten Beschaffenheit, so wird hier notwendig der Inhalt der psychologischen Erfahrung als ein *Zusammenhang von Vorgängen* betrachtet. Die psychischen Thatsachen sind *Ereignisse*, nicht Gegenstände; sie verlaufen wie alle Ereignisse in der Zeit und sind in keinem folgenden Momente die nämlichen, wie sie in einem vorangegangenen waren". Hier geldt dus het „alles vloeit".

Dit „Aktualitätsprinzip", voor Wundt's psychologie van zoo groote beteekenis, is dan voorts volgens hem niet een hypothese maar de „Ausdruck eines thatsächlichen Sachverhaltes".

Want de onmiddellijke ervarings-inhoud, waarmede de psychologie te doen heeft, geeft „Vorgänge" en niet objecten. Immers de ervaring, het leven is een in den tijd verloopend proces. Zoo onderscheidt zich het psychisch ook van het physisch gebeuren. Bij het laatste heerscht slechts mechanische gelijkvormigheid; onder dezelfde voorwaarden worden dezelfde gevolgen herhaald. In de psychische sfeer echter is er geen onveranderde herhaling mogelijk; slechts voortgang, ontwikkeling, „Neubildung".

Zoo komen we tot een der kenmerkendste punten van Wundt's systeem, zijn zoogenaamde „psychische Kausalität". Gelijk bekend is heeft Mr. J. A. Levy zich hier te lande in zijn boek *Het Indeterminisme* (dat gericht is tegen de ontaarding der rechtsbegrippen als gevolg van psychologische beschouwingen) bij Wundt's leer aangesloten.

Van groot belang is allereerst, dat we onthouden, hoe voor de psychologische verklaring der verschijnselen geheel andere normen gelden dan voor de natuurwetenschap. De laatste verbindt het actueele met het substantieele causaliteits-begrip, de psychologie kan zich slechts van het eerste bedienen. Hier mag „als Ursache eines bestimmten einzelnen Geschehens

unter allen Umständen nur ein anderes Geschehen oder eine Summe von Ereignissen ohne jede Teilnahme constanter Objekte gedacht werden''.

Zeer zeker blijkt er verschillende psychische *aanleg* te bestaan bij verschillende individuen. Maar ook deze aanleg, dit karakter is niet onveranderlijk en daarom betrekt Wundt ook dit onder het gezichtspunt van het „Ereigniss", het „psychisch Geschehen", de „aktuelle Kausalität". Als collectief-begrip mag men weliswaar het moment van de „Anlage" een verklarend beginsel in de psychologie noemen, indien men daarbij maar weer niet vervalt in de dwaling als zoude het handelende individu zelf een constant, onveranderlijk subject wezen. Het handelende subject blijkt integendeel „eine Summe von Ursachen und Bedingungen, von denen die ersteren in psychischen Ereignissen, die letzteren aber in fortwährend modifizierbaren Anlagen bestehen". Gelijk nu Wundt, zooals wij zagen, de psychologie een „anschauliche", de natuurwetenschap een „begriffliche" wetenschap noemde, zoo is ook de psychische causaliteit een „anschauliche", de physische daarentegen een „begriffliche". Want de eerste is in de innerlijke waarneming onmiddellijk gegeven, terwijl tot de laatste indirect besloten moet worden. Om een voorbeeld te noemen: de noodzakelijkheid, dat het stootende lichaam het andere in beweging brengt, ontstaat uit de begripsmatige verbinding en verwerking der ervaring; voor den invloed van een motief op onzen wil behoeven we het bindende lid niet te zoeken, we beleven het onmiddellijk.

Hieruit volgt tevens, dat de oorzaken van een „Erlebniss" ook steeds tot den inhoud der onmiddellijke ervaring behooren moeten. De vooronderstelling van *onbewuste*, niet onmiddellijk te ervaren psychische toestanden acht Wundt ongeoorloofd.

In tegenstelling met Hartmann, die het onbewuste als het eerste in het psychisch gebeuren voorop stelt en daarbij veel diepzinniger te werk gaat dan Wundt, rekent deze laatste het bewustzijn tot het wezen van het zieleleven. Het is voorwaarde tot het waarlijk psychische en kan daarom uit geen

ander psychisch verschijnsel worden afgeleid. Wundt noemt het een „Grundphänomen". Zonder bewustzijn ervaren of beleven wij niets en daarom, wie van het bewustzijn abstraheert, abstraheert van deze innerlijke ervaring.

Terlóops zij hier tegenover opgemerkt, dat geen voorstander van het onbewuste, ook Hartmann niet, zoo dwaas is te beweren, dat wij het onbewuste onmiddellijk ervaren. Want onbewustheid en bewuste ervaring sluiten elkander uit. Maar daarmede zijn wij van het probleem niet af! De vraag is, of wij het onbewuste, dat niet direct beleefd wordt, ook soms door *indirecte*, logische redeneering als het wezenlijke moment in het zieleleven moeten handhaven. En dan blijkt, dat de grootste denkers als Fichte, Schelling, Hegel en laatstelijk Hartmann het onbewuste als de wortel van het bewuste psychische leven (het subjectieve) en de wereld daar buiten (het objectieve) hebben gehandhaafd. Hier ligt dus een kennistheoretisch en metaphysisch probleem achter het psychologische verborgen. Wij oefenen geen critiek op Wundt's stelsel, we willen het slechts naar enkele hoofdgedachten objectief weergeven. Maar zouden we in een beoordeeling daarvan treden, dan moest blijken, dat aan Wundt's al te voorspoedige kennisleer zijn verdere o.i. voorbarige beschouwingen zijn toe te schrijven.

Verwerpt Wundt het absoluut onbewuste, het *relatief* onbewuste laat hij gelden. Want de ervaring leert, dat een en dezelfde bewustzijnsinhoud in verschillende graden van helderheid kan optreden. Zoo moeten dan ook de psychische elementen, waarvan wij ons niet onmiddellijk bewust zijn, naar verminderde klaarheid in ons zieleleven blijven bestaan. Het onbewuste mag daarom slechts een *grensbegrip* van het bewuste worden genoemd, het mag niet tot een tegenstelling daarvan verscherpt worden.

Van hoe groote beteekenis het meergenoemde actualiteitsbeginsel voor Wundt's psychologie is, blijkt voorts hieruit, dat hij dit beginsel ook in verband brengt met de bekende onder-

scheiding in het zieleleven naar *voorstelling*, *gevoel* en *wil*. Is dit zieleleven een proces, dan moeten deze drie factoren, ieder voor zich, hunne beteekenis in dat proces behouden. We mogen den eenen factor niet in den anderen factor oplossen. Evenmin echter is het geoorloofd voorstelling, gevoel en wil als drie naast elkander staande vermogens te beschouwen. Want ze zijn slechts drie verschillende zijden van het ééne psychische gebeuren, die dan door het afgetrokken denken van elkander onderscheiden worden. Deze onderscheiding mag echter nimmer tot een scheiding leiden, aangezien geen van genoemde faculteiten zonder de beide andere voorkomt. Het spreekt evenwel vanzelf, dat de eene factor tegenover den anderen overheerschend kan zijn.

De zoogenaamde *vermogens*-theorie, die leert, dat voorstelling, gevoel en wil drie zelfstandige faculteiten van het zieleleven zouden wezen, vervalt daarom volgens Wundt in de fout, dat zij de producten der psychologische analyse, het resultaat van het afgetrokken denken tot werkelijke tegenstellingen maakt. Dit nu is ongeoorloofd. Zeer zeker, gelijk wij reeds opmerkten, kan men aan één dezer drie factoren een voorname plaats in zijn psychologische beschouwingen toekennen. Zoo ook Wundt zelf. Tegenover hen, die op intellectualistische wijze de voorstelling als het eenig wezenlijke moment in het zieleleven huldigen, karakteriseert hij zijn eigen standpunt als *voluntarisme*. Daarmede is gezegd, dat de *wil* als hoofd-moment in het zieleleven moet worden beschouwd. Natuurlijk niet afgescheiden van voorstelling en gevoel, maar aldus, dat deze wil met zijn gevoelens en affecten een even werkelijk bestanddeel der psychische ervaring uitmaakt als de gewaarwordingen en de voorstellingen, die door de intellectualistische psychologie naar voren worden gekeerd.

In den wil toch treedt volgens Wundt het typisch karakter van het psychische, namelijk het *vloeiende* aan den dag. De wil blijkt dan ook, gelijk wij nader zien zullen, de verschillende elementen van het zieleleven te doordringen en te verbinden,

zoodat alle psychische causaliteit ten slotte als „Willensthätigkeit" moet worden gekenschetst.

Voordat wij tot Wundt's beschouwingen in deze overgaan, willen wij allereerst zijn verhouding tot het zoogenaamde *psychophysische parallelisme* en de *associatie-theorie* bespreken.

Gelijk bekend is, wordt met den eersten naam benoemd de theorie, die leert, dat het physische en het psychische gebied aan elkander parallel loopen, aangezien ons in de waarneming twee reeksen van verschijnselen gegeven zijn: de veranderingen des lichaams (in het bijzonder die van de hersenen) en de daaraan evenwijdig loopende zieleverschijnselen. Deze beide reeksen zouden dan niet te vergelijken zijn, aangezien de eerste is terug te leiden tot *beweging* (van de hersen-moleculen, enz.), de laatste tot *bewustzijn*, twee ongelijksoortige verschijnselen. Toch trachtte men die reeksen op verschillende wijzen te verbinden, hetzij door ze tot één metaphysisch beginsel te herleiden, hetzij door een wisselwerking tusschen beide te vooronderstellen.

Wundt nu leert, dat de psychologie als empirische wetenschap nimmer tot taak kan worden gesteld om rekenschap te geven aangaande den laatsten grond van den samenhang tusschen lichamelijke en geestelijke verschijnselen. Zonder eenige metaphysische bijgedachte heeft ze eenvoudig de ervaring te raadplegen. En dan blijkt, dat genoemde reeksen naast elkander voortloopen. Men moet zich hiermede tevreden stellen; het is niet geoorloofd ze tot elkander in causale betrekking te stellen.

Tegenover het zoogenaamde *psychophysische materialisme* (dat het geestelijke slechts een „Begleiterscheinung" van het physische noemt) brengt Wundt naar voren, dat deze leer voorbarig de natuurwetenschappelijke kennis als de algemeen geldende verheerlijkt en derhalve aan de physische causaliteit den voorrang boven de psychische toekent. Gelijk wij echter zagen, is de scheiding tusschen het subjectieve en het objectieve, het geestelijke en het natuurlijke slechts een abstractie van het denken. De natuurwetenschap nu richt zich op het lichamelijke,

het natuurlijke; de psychologie daarentegen heeft tot voorwerp van onderzoek het *psychophysische individu*, dus den „einheitlichen Komplex der körperlichen und geistigen Vorgänge" der onmiddellijke ervaring. De physiologie, aan wie slechts één bestanddeel dier ervaring tot voorwerp van onderzoek is toevertrouwd, kan dus aangaande deze volheid der verschijnselen geen rekenschap geven.

Het psychophysische materialisme maakt zich derhalve schuldig aan de fout, dat het één zijde van den onmiddellijken ervaringsinhoud tot de eenig wezenlijke wil verheffen.

Maar het begaat nog een tweeden misgreep. Want het neemt aan, dat het gansche geestesleven kan worden teruggeleid tot een som van zinnelijke gewaarwordingen. Immers is, gelijk het psychophysische materialisme leert, het geestesleven niet anders dan een begeleidend verschijnsel tot het stoffelijk proces, zoo heeft ook alle hooger geestelijk leven, dat zich in het logisch denken en in het waardeeringsoordeel openbaart, niets eigens boven het onmiddellijk resultaat van dit proces, n.l. de zinnelijke gewaarwording, uit.

Dit nu acht Wundt onaannemelijk. Want in de eerste plaats blijkt, dat de meer samengestelde psychische elementen: de voorstellingen en begrippen meer zijn dan een som of aggregaat van gewaarwordingen. Bovenal echter is het onmogelijk om de waardebepalingen van ja en neen, waar en onwaar, goed en kwaad, enz. tot verschillende hersen-processen te herleiden.

Om tot zuivere waardeering van het psychische leven te komen, moeten wij het midden houden tusschen het spiritualisme, dat aan het zieleleven uitsluitend eigen wetten toekent, en het materialisme, dat het zieleleven aan de natuurwetten onderwerpt. Het physisch en het psychisch gebied vormen niet twee elkander rakende cirkels, noch ook dekken ze elkander; maar ze blijken „zwei sich kreuzende Gebiete, die nur einen Teil ihrer Objekte gemeinsam haben". De psychische verschijnselen, die in eerste lijn door de lichamelijke eigenschappen van het psychophysische individu bepaald zijn, kunnen naar de beginselen der physische causaliteit worden verklaard; bij de andere

daarentegen, waar het geestelijk element overweegt, begint het gebied van de louter psychische causaliteit.

Evenzeer als het psychophysisch materialisme beschouwt Wundt ook de *associatie-theorie*, zooals ze gewoonlijk voorgedragen wordt, onvolledig. Gelijk bekend is, komt deze theorie in het kort hierop neer: de eenheid des bewustzijns wordt gevormd, doordat de psychische elementen zich associeeren naar aanleiding van het hersen-proces, dat aan de verschillende gangliën-cellen en haar zenuwdraden (Assoziationsfasern) gebonden is.

Deze theorie nu is niet in staat, de hoogere psychische verschijnselen te verklaren, tenzij ze worde aangevuld door de leer der „schöpferischen Synthesen". De lagere elementen (gewaarwordingen enz.) van het zieleleven toch worden tot telkens hoogere eenheden (voorstellingen, enz.) verwerkt. En dit kan niet maar geschieden door associatie, hiertoe is een synthetische psychische functie noodzakelijk. Deze functie openbaart zich reeds in de ruimte-voorstelling, die de ziel eigen is. Want de ziel verbindt hare gewaarwordingen en voorstellingen in de ruimte naar gelijktijdigheid en opeenvolging. Duidelijker echter nog komt genoemde functie aan den dag in de producten van wil, fantasie en logisch oordeel. Evenmin als een taalkundige zin ten volle wordt gewaardeerd, doordat hij in de samenstellende woorden wordt ontleend, evenmin komt het intellectueele proces tot zijn recht, indien we het slechts beschouwen als een aggregaat van afzonderlijke, zich associeerende gewaarwordingen en voorstellingen zonder meer.

Juist de leer der scheppende synthesen is van groote beteekenis met betrekking tot het verschillend karakter, dat Wundt aan de physische en de psychische, de natuurlijke en de geestelijke causaliteit toekent. Bij de eerste ontstaat er nimmer iets nieuws; het oude wordt slechts herhaald in veranderde samenstelling. Maar op psychisch gebied kunnen we een voortgaande rij van „Neuschöpfungen" aanwijzen. En deze scheppingen moeten we toeschrijven aan de organiseerende synthesen, wier gebied onbegrensd is.

Aldus komt Wundt tot zijn „Prinzip des Wachstums der

Energie" op geestelijk gebied. Dit beginsel karakteriseert het psychische leven boven het natuurlijk gebeuren Want hier heerscht de wet van het behoud van arbeidsvermogen onvoorwaardelijk. Daarom moet ook de verklaring naar oorzaak en gevolg op psychisch terrein geheel anders uitvallen dan op physisch gebied. Aangezien hier n.l. geen vermeerdering van energie denkbaar is, er dus niets nieuws bij komt, kunnen we uit de oorzaak de werking voorspellen. Geheel anders in het psychische leven. Hier kan slechts uit de werking tot haar oorzaak worden besloten. Want hetgeen uit de oorzaak resulteert is op grond van de scheppende synthese, op grond van den groei der energie, *meer* dan hetgeen in de componenten begrepen was.

Naast de synthetische, organiseerende functie openbaart zich in het zieleleven, in het denken een tweede factor, die meer ontledend te werk gaat. Bij het denk-proces n.l. blijkt onze geest uit een geheel van voorstellingen, enkele in het bijzonder te onderscheiden en met elkander in betrekking te stellen. Deze functie nu noemt Wundt de *analytische* of differentieerende.

De analyse echter, en dit moeten we goed in het oog houden, lost de producten der synthese niet op in een onsamenhangend geheel maar zij brengt slechts de afzonderlijke bestanddeelen van een voorstellings-complex als leden van dit geheel tot duidelijk bewustzijn. Daarom mag het ontledend element in ons denken den naam van „beziehende Analyse" dragen. Want het menschelijk denken is ten slotte niet anders dan een duidelijk onderscheiden van voorstellingen om deze voorstellingen voorts met elkander te vergelijken en tot elkander in betrekking te stellen.

Het actieve, ontledende en verbindende element in het geestelijk leven nu is het duidelijkste bewijs, dat het psychische in specifieken zin boven het physische uit gaat en de materialistische psychologie blijkt door de ontdekking van dit element geoordeeld. Het actieve denken kan niet eenvoudig terug worden geleid tot gewaarwording, aan de zinnen gebonden. Ook bij de eenvoudigste waarneming is dit denken bovendien geheel der in het bewustzijn voorhanden voorstellingen één

reeds werkzaam. Want waarnemen is niet anders dan uit het enkel moment, waarop de opmerkzaamheid wordt gericht, naar voren keeren, afgrenzen en met de andere momenten in betrekking stellen. Iedere voorstelling wordt slechts daardoor klaar en duidelijk voorgesteld, dat wij haar aan de anderen meten.

Blijkt dit alles te wijzen naar de psychische causaliteit, die boven de physische uitgaat, ook in de zoogenaamde wet der *psychische contrasten* ziet Wundt een bevestiging zijner theorieën. Volgens deze wet versterken de tegenstellingen van lust en onlust, streven en wederstreven, enz. in het psychische leven zich wederkeerig. Voor dit verschijnsel is in de physische wereld geen analogon te vinden en daarom moeten we ook nu weder tot de conclusie komen, dat het zieleleven in het „Kontrastprinzip" zijn geheel eigenaardig karakter verraadt.

In onmiddellijk verband met de psychische causaliteit brengt Wundt zijn *apperceptie*-leer. Ook bij deze moeten wij dus een oogenblik stil staan.

Allereerst zij opgemerkt, dat hij met den term „apperceptie" tweeërlei aangeeft: een *concreet psychisch gebeuren* en een algemeen *psychologisch beginsel van verklaring*.

Beginnen wij met het eerste.

Daarbij luidt de definitie: apperceptie is „der Vorgang durch den irgend ein psychischer Inhalt zu klarer Auffassung gebracht wird". Het blijkt n.l., dat van de voorstellingen, die gelijktijdig in ons bewustzijn voorhanden zijn („perzipiert werden"), slechts een klein gedeelte klaar en duidelijk voorgesteld („apperzipiert") wordt. Gelijk ons uiterlijk oog vele voorwerpen ziet maar slechts enkele onder zijn eigenlijk gezichtspunt betrekt, zoo kunnen we ook van een innerlijk „Blickfeld" spreken, waarbij dan verschillende gedeelten successievelijk onder het geestelijk „Blickpunkt" worden betrokken.

Is nu deze apperceptie een „Thätigkeitsäusserung des Subjekts", dat naar willekeur de opmerkzaamheid op den een of anderen bewustzijnsinhoud richt? — Niet in den gewonen zin des woords. Want, ten eerste treffen we in de innerlijke ervaring geen zelfstandigen toeschouwer *tegenover* de data van het onmid-

dellijk psychisch gebeuren aan; in de tweede plaats moeten we hier voorzichtig zijn met het begrip „Thätigkeit" zelf, als zoude deze genoemde data op willekeurige wijze kunnen aangrijpen en ze weder laten varen.

We hebben ons de apperceptie dus als een „psychische Thätigkeit" te denken; maar op een eigenaardige wijze. Hiermede komen we tot de *tweede* beteekenis, die Wundt aan den term „apperceptie" toekent, n.l. tot het algemeen psychologisch beginsel van verklaring.

Hij geeft toe, dat het onjuist is, in het zieleleven een afzonderlijk „der sinnlichen Grundlage entbehrendes Thätigkeitsbewusstsein" aan te nemen. De opmerkzaamheid is niet „irgend etwas Unempfindbares und Unfühlbares" maar een *toestand*, die in drie verschillende momenten is te ontleden: de *verheffing van voorstellingen* tot grooter klaarheid; *spiergewaarwordingen*, die in den regel tot het betrokken voorstellingsgebied behooren; *gevoelsgewaarwordingen*, die de verheffing der voorstellingen deels begeleiden, deels voorafgaan.

De laatste, subjectieve elementen nu blijken naast hun veranderlijkheid tevens een geregelden samenhang van het latere en het vroegere in te houden. Aldus vormen zij den grondslag tot de voorstelling van een blijvend subject te midden der veranderingen. Overigens zijn zij niet toevallig geassocieerd met de voorstelling, die de apperceptie begunstigde, maar zij staan daarmede in een bepaalde betrekking.

Hiermede zijn de voorwaarden tot het begrip *activiteit* gegeven: *a.* een verandering in den gegeven toestand der dingen; *b.* een subject, welks toestanden die verandering aldus begeleiden, dat beide regelmatig op elkander betrokken worden.

Bij de apperceptie hebben we voorts te onderscheiden: de *passieve* en de *actieve*. De eerste wordt veroorzaakt door *uiterlijke* prikkels, waarbij het moment van activiteit meer op den achtergrond treedt. De laatste houdt het bewustzijn van een „selbstthätiges Erzeugen" in. Zij ontstaat, wanneer „weiter zurückliegende Anlagen des Bewusstseins", die met het vroeger doorleefde (dat niet in directe betrekking met de onmiddellijk

gegeven indrukken staat) samenhangen, de richting der opmerkzaamheid bepalen. Zulke actieve apperceptiën vatten wij dan op als handelingen van ons *ik* „insofern uns eben dieses ein Ausdruck für jene Gesammtwirkung ist, die unsere früheren psychischen Erlebnisse, ohne deutlich bestimmte Sonderung der einzeln, auf das ausüben, was in einem gegebenen Augenblicke in uns geschieht".

Deze tweede vorm der apperceptie, de actieve, geeft het karakter van alle intellectueele processen aan. Want „die apperzipierende Thätigkeit" wordt hier niet gewekt door de voorstellingen, die zich van buiten af aan ons bewustzijn opdringen, maar omgekeerd door het geestelijke intresse, de logische en aesthetische gezichtspunten,. Zoo blijkt de apperceptie wel degelijk van de associatie te onderscheiden. Want, terwijl bij de associatie de voorstellingen of hare elementen zich uiterlijk, mechanisch met elkander verbinden, is bij de apperceptie een gedachteninhoud allereerst als geheel gegeven, om zich daarna pas in zijn deelen te laten ontleden. In het eerste geval wordt een voorstelling op grond van voorhanden physische disposities door de andere gereproduceerd, in het laatste geval berust de overgang van de eene tot de andere voorstelling op een door doeleinden geleide keuze.

Toch moeten we de apperceptie niet beschouwen als een van buiten komend gewelddadig ingrijpen in het voorstellingsproces maar als een werking, die van het vroeger doorleefde, dus van een complex concrete psychische oorzaken, uitgaat.

In zooverre is de apperceptie niet specifiek maar slechts gradueel van de associatie te onderscheiden.

Ook bestaat de apperceptie niet onafhankelijk van het physisch gebeuren en dus keert bij haar wederom de vraag naar de parallelle verhouding tusschen het psychische en het physische terug. Evenwel, Wundt meent, dat de physische voorwaarde, die voor iedere apperceptieve acte zeer zeker bestaat, nimmer zuiver aangewezen kan worden, aangezien in de apperceptie ook nog velerlei nawerkingen van vroegere inwerkingen begrepen zijn.

Men hoede er zich daarom voor, in Wundt's aanvulling van de associatie door de apperceptie-leer een heenwijzing te zien naar een zelfbewust „rein" *ik*. De apperceptie duidt niet op een metaphysisch subject, ze is eenvoudig een „psychologischer Vorgang", die evenals alle andere een aantal zinnelijke elementen als constitueerende en associatief verbonden deelen insluit. Slechts in zooverre gaat Wundt boven het sensualisme uit, dat hij de gedachte van een actief psychisch subject niet verwerpt maar dit subject als in de ervaring gegeven aanvaardt.

De ervaring toch wijst niet slechts op een som van gelijktijdige en op elkander volgende gewaarwordingen van buiten af maar iedere latere bewustzijnsinhoud blijkt hier evenzeer door gelijktijdige en vroegere te zijn bepaald. En deze bepaling van bewustzijnsinhoud door bewustzijnsinhoud is aan de psychische causaliteit toe te schrijven. Onze bewustzijnsinhoud van nu wordt niet slechts gevormd door gewaarwordingen van buiten af maar hij ontleent zijn karakter wel degelijk aan datgene, wat nu en vroeger dezen bewustzijnsinhoud vormt en heeft gevormd.

Dus blijken apperceptie en associatie geen tegenstelling maar ze zijn aldus te onderscheiden, dat bij de laatste een voorstellings-element slechts wordt gewekt door een beperkt aantal vroegere of tegenwoordige andere elementen. Bij de apperceptie daarentegen komt de gansche bewustzijnsinhoud, de totaal-som tot zijn werking.

Wundt tracht overigens te betoogen, dat de associatie niet een zelfstandige vorm van het psychisch gebeuren is maar slechts een hulpmiddel tot de apperceptie. Het goed recht der associatie-theorie bestaat in de gedachte, dat ieder voorstellingsproces gebonden is aan een organisme, hetwelk de uiterlijke zinsindrukken voor de ziel bewaart en ter dispositie stelt. Daarom hebben de associaties een overwegend passief karakter. Wundt noemt ze „diejenigen Verbindungen von Bewusstseinsinhalten, bei denen das Merkmal der logischen Thätigkeit fehlt und die sich bei *passivem Zustande der Aufmerksamkeit* bilden". Hier tegenover heet het actieve apperceptie-vermogen

„jede innere mit dem Merkmal der Spontaneität versehene Thätigkeit" (vrgl. Leibniz).

Zonder de apperceptie is de eenheid des bewustzijns onverklaarbaar. Zonder deze constante functie zouden de bewustzijns-elementen slechts een onsamenhangende veelheid vormen, niet in staat om zich met elkander te associeeren.

Het actieve karakter in de apperceptie brengt ons als van zelf tot de vraag: welke plaats kent Wundt in zijn psychologie aan den *wil* toe?

Een voorloopig antwoord op die vraag wordt reeds gegeven door het feit, dat, naar wij zagen, ook in het menschelijk *denken* de actieve apperceptie het hoofd-moment heeten moet. Daarom is het denken op zichzelf een bijzondere vorm van het willen. Want het denken is ten slotte niets anders dan de wil, die zich niet naar buiten maar naar binnen op den voorstellingsinhoud richt.

Een en ander leidt Wundt er toe om den wil van groote beteekenis voor het zieleleven te achten. Hij is in de onmiddellijke ervaring als een zelfstandige en oorspronkelijke functie gegeven. „Es gibt schlechterdings nichts ausser dem Menschen noch in ihm, was er voll und ganz sein eigen nennen könnte, ausgenommen seinen Willen". Toch is het ongeoorloofd, dezen wil van het overig psychisch gebeuren te scheiden. Want hij is er mede samengevlochten, hij komt niet als een abstract vermogen bij de voorstellingen, gevoelens, driften en begeerten bij, hij is in dezen reeds mede begrepen.

Van hoe groot belang het ook zoude zijn, Wundt's wilstheorie in het bijzonder na te gaan, toch moeten wij die hier laten rusten, om slechts als eind-resultaat mede te deelen, dat *apperceptie* en *wil* volkomen ident zijn. Aangezien ook, gelijk wij zagen, bewustzijn zonder apperceptie ondenkbaar is, zoo kunnen wij nu zeggen, dat bewustzijn en zelfbewustzijn evenmin denkbaar zijn zonder wils-activiteit.

In onmiddellijk verband met het voorafgaande, in het bijzonder met de psychische causaliteit, staat Wundt's theorie in zake de *wilsvrijheid*.

Geen handeling is zonder motief denkbaar. Daarom acht Wundt de leer der absolute wilsvrijheid even onjuist als de leer der mechanische determinatie, welke in het willen slechts het noodzakelijk resultaat van uitwendige factoren (zonder psychische causaliteit) zien kan.

Het eenig mogelijke standpunt zou dan dat van het *psychisch determinisme* zijn. Dit psychisch determinisme houdt in, dat de mensch niet zonder vaste wetten handelen kan maar dat dit handelen evenmin buiten zijn zieleleven omgaat. Want het vrijheidsbewustzijn is een onloochenbaar feit en dit vrijheidsbewustzijn zegt ons, dat wij zonder uiterlijken of innerlijken *dwang*, zij het ook niet zonder oorzaak, handelen kunnen. In den wil zelf ligt reeds het gevoel van „Selbstthätigkeit". Juist, dat hij dwang gevoelt, is een bewijs, dat hij zelf actief moet wezen. Anders toch zou hij dezen dwang niet eens bemerken.

Vrij zijn is ten slotte niet anders dan: kiezen en handelen met bewustzijn aangaande de beteekenis, welke het motief en het beoogde doel voor het karakter van den willende bezitten. De resultaten der wilshandelingen zijn daarbij zeer zeker door bepaalde, innerlijke oorzaken gedetermineerd maar ze zijn nog niet zonder meer in de laatsten begrepen. Want, gelijk wij vroeger zagen, neemt Wundt een wasdom van geestes-energie aan, die uitgaat boven de oorzaken, waartoe wij haar moeten terugleiden. Zoo ook ontstaat een wilsdaad uit zekere componenten maar toch draagt ze haar eigen stempel door de psychische causaliteit. Het vrijheidsbewustzijn ontspringt dan uit de actieve apperceptie, die wij als het specifiek-psychische boven het physische leerden waardeeren. Bovenal in onze denk-wereld gevoelen wij ons daarom vrij, hoewel zij toch wederom door wetten, aan onzen geest eigen en op de vermeerdering van kennis aangelegd, gebonden blijkt.

Hieruit volgt, dat Wundt niet zooveel aan de statistische resultaten hechten kan als dit gewoonlijk geschiedt. Deze resultaten bewijzen slechts, dat de sociale toestanden invloed hebben op den wil, zij bewijzen echter niet, dat hij door hen alleen is bepaald. Behalve de uitwendige zijn er n.l. ook nog

innerlijke wilsbepalingen en deze te zamen vormen den *persoonlijken* factor, die zich aan alle statistische berekeningen onttrekt.

De handelingen des menschen komen niet zonder motieven tot stand maar zij ontspringen ten slotte toch uit het *karakter*. Dit karakter nu moge voor een deel product van uiterlijke omstandigheden wezen, in zijn kern is het iets oorspronkelijks, dat bij de geboorte als erfgoed der vaderen wordt medegebracht. Als zoodanig is het resultaat van vroegere, de geslachten als het ware doortrekkende, geestelijke causaliteit. Daarom ook is de kern van het karakter *superindividueel* en daarom is tevens de diepste oorzaak van het willen niet verder te analyseeren. De laatste gronden, die het handelen bepalen, verliezen zich in de totaliteit van het geestelijke gebeuren, zij wortelen in de oneindige geestelijke ontwikkeling. Empirisch-practisch kunnen wij den wil vrij noemen maar in transcendenten zin zijn de handelingen van alle wezens als leden eener bovenzinnelijke wereldorde gedetermineerd.

Een der groote verdienste van Wundt op zielkundig terrein is, dat hij naast de „Individualpsychologie" ook het goed recht eener „Völkerpsychologie" heeft gevindiceerd. De eerste heeft dan tot voorwerp van onderzoek de elementaire psychische verschijnselen, zooals ze zich in het leven van den enkele voordoen. De laatste richt zich op de geestelijke phänomena, die tot bestaansvoorwaarde de organische samenwerking van meerdere individuen vereischen. Aangezien in dit groote geheel het onbestemde spel der individueele willekeur zijn kracht verliest, hebben deze geestelijke verschijnselen een meer constant, wetmatig karakter.

Aldus vormt de „Völkerpsychologie" den overgang van de meer afgetrokken psychologische beginselenleer tot de beschouwing van het volle menschelijke geestesleven, dat overal over de grenzen van het individueele heenwijst. En de deugdelijkheid van een individueel-psychologisch systeem kan daarom getoetst worden aan de wijze, waarop het al dan niet bij de volkeren-psychologie aansluit.

Wundt keert daarbij met nadruk naar voren, dat het geestes-

leven der gemeenschap *meer* is dan de som van het individueele psychische gebeuren. Het vormt „eine höhere Stufe seelischen Geschehens". We mogen daarom ook spreken van een *volksziel* en in deze openbaart zich, evenals in de enkele ziel, wederom het beginsel der „schöpferischen Synthese". Door genoemde synthese ontstaan uit de samenwerking van vele psychische componenten hoogere verschijnselen, die in deze componenten wel is waar in kiem aanwezig zijn, maar die aan den anderen kant toch ook weder betrekkelijk nieuw mogen heeten.

Van groot belang zijn Wundt's beschouwingen aangaande het zieleleven der volkeren. In hoofdzaak richten zij zich op *zede*, *mythe* en *taal*.

Want deze drie zijn in hun ontwikkeling ten nauwste verbonden. Ook doen taal, mythe en zede vanwege hun meer blijvend karakter het algemeen psychisch gebeuren duidelijker kennen dan de minder standvastige verschijnselen van het individueele bewustzijn. Bovenal echter mogen zij de voorwaarde tot de samengestelde geestes-processen van dit individueele bewustzijn heeten, welke processen in het bijzonder aan de taal gebonden zijn.

Na aldus met een enkelen hoofdtrek Wundt's kennisleer, natuurbeschouwing en zielkundige beginselen te hebben geteekend, gaan wij nu over tot zijn metaphysica.

In dit verband is het vooraf noodig, ons af te vragen: hoe stelt Wundt zich in het algemeen tegenover de wetenschap, die zich in het bijzonder met den „geest" bezig houdt, of met andere woorden: aanvaardt hij de onderscheiding tusschen natuur- en geesteswetenschap?

Gewoonlijk deelt men de verschillende takken van wetenschap aldus in naar aanleiding van de *objecten* (natuur of geest), waarop zij zich richten. Wundt echter breekt hiermede en meent, dat men indeelen moet naar het onderscheiden standpunt van *beschouwing*, waarop het menschelijk denken zich bij het wetenschappelijk onderzoek plaatst. Ook hier wijkt hij dus niet van zijne, ons bekende methode af. Want, gelijk wij zagen, richt de *psychologische* interpretatie zich op de onmiddellijke ervaring,

de *physiologische* interpretatie daarentegen op dezelfde ervaring, na aftrek der subjectieve elementen.

Omdat de psychologische interpretatie zich op het *willend en denkend subject* dier onmiddellijke ervaring richt, vormt zij de „grundlegende Disziplin", van welke alle afzonderlijke geesteswetenschappen afhankelijk blijken.

Want voor deze interpretatie is drieërlei kenmerkend: de *waardebepaling*, de *doelstelling* en de *wils-activiteit*. Bij nadere beschouwing moeten echter de beide eersten tot de laatste worden herleid, want zonder den wil kan geen menschelijk wezen een waardeeringsoordeel uitspreken of zich een doel ter bereiking voorstellen. Moet de psychologie als de fundamenteele geesteswetenschap worden beschouwd en blijkt voor haar het willend-denkend subject hoofdzaak, dan moet natuurlijk ook voor de geesteswetenschappen in het algemeen dit willend-denkend subject in aanmerking komen, terwijl voorts alle verschijnselen, die niet deze geestelijke zijde des menschen raken, het voorwerp van onderzoek der natuurwetenschap vormen.

Door aldus aan de psychologie een geheel eigenaardige plaats aan te wijzen, meent Wundt het naturalisme, dat ook het geestesleven onder de natuur-causaliteit betrekt, voor goed weerlegd te hebben, aangezien het begrip *wils*-causaliteit, het grondbegrip der psychologische interpretatie (dus nu ook der geesteswetenschappen) aan de natuurwetenschap vreemd is. Een materialistische sociologie of historie-beschouwing blijkt hiermede tevens geoordeeld. Want ook deze beide geesteswetenschappen hebben de menschelijke wils-activiteit als grondbeginsel te aanvaarden. Of met andere woorden: de verschijnselen in maatschappij en geschiedenis moeten zoolang worden geanalyseerd, totdat ze tot bekende vormen van psychische causaliteit herleid zijn. Hoe zoude dan de natuurwetenschappelijke interpretatie, die slechts met natuurwetten en natuur-causaliteit rekenen mag, het laatste woord kunnen spreken in zake geschiedbeschouwing of gemeenschapsleer?

De stelling, dat de zielkunde den gemeenschappelijken grondslag voor alle geesteswetenschappen vormen zou, blijkt hare

bevestiging te vinden in het zoogenaamde *beginsel der subjectieve beoordeeling*. Dit principe geeft aan, dat de mensch naar aanleiding van hetgeen hij in eigen innerlijk leven ervaart de verschijnselen buiten zich verklaart. Dit „Hineinversetzen des Subjekts in die Objekte" is van groote beteekenis voor de wetenschappelijke methode. De historicus verplaatst zich in den toestand van de groote figuren der geschiedenis, de mytholoog en ethnoloog verplaatst zich in het menschelijk zieleleven van oude tijden.

Voor tweeërlei gevaar heeft men zich hierbij echter te wachten. Allereerst voor de neiging om tot eenzijdig intellectualistische of rationalistische verklaring der geestelijke verschijnselen voort te gaan. Lichtelijk toch worden hierbij de verschijnselen op het gebied van zedelijkheid, recht en religie als resultaten van *bewuste doelstelling* beschouwd, terwijl ze in werkelijkheid slechts voor een deel uit logische reflectie, meestal echter uit zeer samengestelde motieven, die verschillende gevoels-elementen in zich bergen, voortkomen. Het tweede gevaar schuilt in de ongeschiedkundige beschouwingswijze van oude tijden en personen, doordat men deze beoordeelt naar den maatstaf, aan het tegenwoordige ontleend.

Opdat men deze eenzijdigheden ontga, vereischt het beginsel der subjectieve beoordeeling aanvulling door een tweede: het *principe der onafhankelijkheid van de geestelijke omgeving*. Dit beginsel houdt niet gelijk het eerste in, dat men zich verplaatst in een anderen, handelenden persoon, maar integendeel, dat men rekent met het milieu, waarin hij leefde.

Overdrijft men het eerste principe, dan vervalt men in individualisme; overdrijft men het laatste principe, dan vervalt men in universalisme. Het individualisme herleidt alle gebeuren tot het optreden van de enkelen en meent daarom, dat de geschiedenis door de persoonlijkheid wordt gemaakt. Het universalisme acht den individu slechts orgaan van het algemeene, het superindividueele. Dit algemeene kan men dan wederom op tweeërlei wijze beschouwen: òf als opgaande in de uiterlijke omstandigheden en bestaansvoorwaarden (materialisme), òf als een hoogere geestelijke macht (idealisme).

Hoewel Wundt het individualisme in zooverre gelijk geeft, dat het individu als medium, als orgaan van het geestelijk leven groote beteekenis heeft, toch acht hij de universalistische beschouwing aannemelijker, aangezien niet alle geestelijke invloeden tot de afzonderlijke individuen kunnen worden teruggeleid. Taal, zede, geloof, ze vormen als een geestelijke atmosfeer, die in haar eenheid boven de som der individuen uitgaat. Daarom moet ook de idee van een gemeenschappelijke, organische ontwikkeling worden aanvaard, welke ontwikkeling allereerst van het leven en de lotgevallen der gemeenschap afhangt. Tusschen deze gemeenschap als geheel gedacht en de individuen bestaat dan *wisselwerking*. De enkele is allereerst resultaat van zijn tijd; maar, terwijl hij naar aanleiding van uiterlijke invloeden zich dan voorts zelfstandig ontwikkelt, worden in hem nieuwe krachten geboren, die wederom op zijn omgeving terugwerken.

Ook de geestelijke gemeenschap als een zich organisch ontwikkelend geheel blijkt gedragen door het *actualiteits-beginsel*. We mogen haar daarom noemen: een werkelijke eenheid van zelfstandige beteekenis, een geheel van *hooger* orde dan het individueele leven. Daarbij moet dan de enkele beschouwd worden als een werktuig ter bereiking van het gemeenschappelijk doel, terwijl aan den anderen kant de gemeenschap voor den enkele ook weder een hulpmiddel is om zijn individueel doel te verwerkelijken.

Ook voor de geesteswetenschappen neemt Wundt ten slotte de tegenstelling tusschen *causale* en *teleologische* beschouwing, voorts ook het begrip *wet* aan. Dit laatste onderscheidt zich dan in sommige opzichten van het begrip »wet« in natuurwetenschappelijken zin.

Maar het wordt tijd, dat wij voortgaan tot Wundt's metaphysische beginselen in engeren zin.

Deze hangen ten nauwste samen met de bekende onderscheiding tusschen *verstand* en *rede*, welke Wundt op zijne wijze ook aanvaardt.

Het verstand wil de wereld met zijn *begrippen begrijpen*; de rede wil de wereld met hare *ideeën doorgronden*. Daarom brengt

het verstand de verschijnselen der ervaring in onderlingen samenhang, de rede gaat boven de ervaring uit om het geheel der verschijnselen tot een afgesloten systeem om te vormen.

Toch mogen we deze beide, verstand en rede, niet beschouwen als twee specifiek verschillende geestvermogens. Het zijn slechts „verschiedene Anwendungsformen oder Stufen der ihrem Wesen nach sich immer gleich bleibenden Erkenntnisthätigkeit". Zoolang „Grund und Folge" tot het gebied der ervaring behooren, blijven wij op den bodem der verstandelijke kennis, zoodra echter de gronden buiten de ervaring gezocht moeten worden, verheffen wij ons tot de redelijke kennis. De overgang van de eerste tot de laatste is een geleidelijke, hoewel tevens noodzakelijke. Het denken kan niet rusten, want het wordt steeds aangedreven om zijn gebied uit te breiden, boven de ervarings-sfeer uit, het streeft naar eenheid en oneindigheid. De idee van een onbegrensden voortgang onzer kennis moet dan verbonden worden met de idee der totaliteit van al het zijnde, waar deze voortgang als voleindigd gedacht wordt, ofschoon hij in bijzonderheden toch nimmer te voleindigen is.

Gaan de begrippen van het verstand geleidelijk in de ideeën der rede over, dan moet dit ook het geval zijn met de ervaringswetenschappen en de metaphysica. De eersten wijzen zelve telkens boven de onmiddellijke ervaring uit, aangezien zij zich verliezen moeten in hypothesen aangaande datgene, wat alle verschijnselen draagt. De metaphysica vindt derhalve haar goed recht van bestaan in het eenheidsbesef, dat aan de rede eigen is. Want de empirische wetenschap komt uit zichzelf nimmer tot deze hoogere eenheid, tot een geheel van wereldbeschouwing.

Moge de metaphysica zelve ook een hypothetisch karakter dragen, aangezien zij *blijvende* hypothesen opstelt, toch wordt zij nimmer tot „Begriffsdichtung". Want zij mag niet met de reëele ervaringskennis in strijd geraken. Integendeel, zij moet haar bestaansrecht juist hierdoor bewijzen, dat zij beantwoordt aan den stand der afzonderlijke, empirische wetenschappen.

Wundt's metaphysica berust op zijn zoogenaamde „Vernunftideen", welke hij definieert als „die ergänzenden Gesichtspunkte,

die über die Erfahrung hinausführen". Deze ideeën, „transcendente Begriffsbildungen", onderscheidt hij dan voorts als kosmologische, psychologische, ontologische en religieuse.

Over ieder een enkel woord.

De *kosmologische* ideeën worden gedacht, waar de mensch de totaliteit der *uiterlijke* ervaringen in systeem zoekt te brengen. Zij zijn vier in getal: de idee van de *oneindige ruimte*, van den *oneindigen tijd*, van de *onbegrensde materie* en van de *onafgebroken causaliteit*.

De *psychologische* ideeën ontstaan, waar de rede de totaliteit van alle mogelijke *innerlijke* ervaringen in systeem zoekt te brengen.

Hoofdzaak hierbij is, dat het psychisch substantie-begrip, gelijk wij reeds zagen, vervangen moet worden door het begrip van wils-actualiteit met de daaraan verbonden apperceptie-leer.

Het tweede punt raakt de vraag naar den geestelijken kosmos, die herleid wordt tot de idee van een menschelijken „Gesamtwille". Deze wil mag niet worden beschouwd als die van een oorspronkelijken, absoluten geest, maar hij wordt veeleer gerealiseerd door samenwerking der individueele wilsopenbaringen en is daarom niet uitgangspunt maar doel der geestelijke ontwikkeling. Aldus wordt deze idee tot ideaal. Dit ideaal der menschheid als reëel proces gedacht wijst op een *grond*, die aan alle ervaring voorafgaat, welke grond noodzakelijk even algemeen als zijn gevolg moet worden gedacht. Toch blijft hij, hoewel het eigenlijke metaphysische beginsel der ontwikkeling, „an sich" volkomen onbekend. Het is daarom volstrekt niet zeker, dat het humaniteits-ideaal het eenige en onvoorwaardelijk laatste gevolg uit dezen grond zou zijn.

De *ontologische* ideeën ontstaan, aangezien de rede een „einheitlichen Grund" der uiterlijke en innerlijke ervaring postuleert.

De moeilijkheid van het ontologisch probleem ligt hierin, dat de samenhang tusschen uitwendige en inwendige ervaring wel op een eenheid van deze beide henen wijst; maar de ervaring zelf geen mogelijkheid opent om dezen eenheidsgrond positief te bepalen.

Door zijn onderzoekingen aangaande dit probleem, komt Wundt tot de conclusie, dat de wereld niet als een stoffelijke,

maar als een geestelijke eenheid gedacht moet worden. Want de wisselwerking tusschen de wereld daar buiten en de menschelijke ziel moet worden herleid tot een wisselwerking van verschillende *wils*openbaringen. Door deze wisselwerking komt het abstract gedachte „reine Wollen" van ieder dezer wilsopenbaringen tot werkelijk of „vorstellende Wollens". Zoo blijkt de materieele buitenwereld in haar wezen gelijksoortig aan de innerlijke wereld, zij moet worden beschouwd als een systeem van wilseenheden.

Daarom mag Wundt tot de metaphysische *idealisten* gerekend worden. Hij ziet in het kosmisch mechanisme slechts een „äussere Hülle", achter welke zich een geestelijke wereld van streving, gevoel en gewaarwording verbergt, die overeenkomt met hetgeen wij in eigen innerlijk beleven.

Dezen kosmos, deze wereld mogen we dan niet beschouwen als een rustend *zijn* in den zin van een onveranderlijke substantie, zij is louter activiteit, proces.

Dit alles volgt uit hetgeen wij reeds herhaaldelijk naar voren brachten, namelijk uit de groote beteekenis, die Wundt aan het actualiteits-beginsel, aan het willen toekent. De wil bestaat echter nimmer en nergens zonder de voorstelling, want deze is onafscheidelijk van de wisselwerking der „Einzelwillen". Daarom is „voorstelling" ook slechts mogelijk bij de afzonderlijke individuen. Aan de werkelijkheid als geheel gedacht mogen we niet een superindividueele intelligentie toekennen; er bestaan slechts individueele intelligenties, die ieder afzonderlijk een gedeelte der wereld reflecteeren. Men herinnere zich hierbij echter, hetgeen wij vroeger hebben gezegd aangaande het menschheids-proces, dat niet zonder meer opgaat in de som der individuen maar een hoogere, organische eenheid vormt.

Aldus meent Wundt het monistische en het pluralistische standpunt te kunnen verzoenen door de gedachte, dat het werkelijk geheel bestaat in een veelheid van elkander wederkeerig bepalende individuen als constitueerende bestanddeelen van dit geheel.

Naar analogie van het kosmisch geestelijk proces, gevormd door in wisselwerking tredende wilseenheden, moet nu ook

de verhouding tusschen lichaam en ziel worden gedacht. De physische eenheid van het levende lichaam blijkt te bestaan uit een veelheid van relatief zelfstandige organen en cellen, dezen wederom uit moleculen en atomen. De bestanddeelen van het levend geheel nu, die empirisch slechts als physische, niet als psychische hulpmiddelen van dit levend geheel zijn aan te wijzen, blijken metaphysisch als lagere bewustzijns-eenheden te mogen worden beschouwd, die aan het centrale bewustzijn ondergeschikt zijn als daarvan afhankelijk en toch ook weder daarop inwerkende. Zoo mogen we een trapsgewijze voortgaande orde van wils-individuen in natuurphilosofischen en psychologischen zin aannemen, waarvan de persoonlijke „Individualwille" het eindpunt is, hoewel hij dan voorts weder wordt opgenomen in de hoogere, ideëele totaliteit van het geheel.

Op deze wijze acht Wundt natuur en geest in hooger eenheid begrepen. De natuur mag „Vorstufe" des geestes heeten, voor zooverre zij de physische voorwaarden schept, welke het geestelijk leven te zijner verwerkelijking noodig heeft. Tevens is het natuurlijke wezensverwant met het geestelijke, aangezien alles, wat in de hoogere eenheden tot ontwikkeling komt, in de grondeigenschappen van de haar samenstellende eenheden (wil en door wisselwerking gewekte gewaarwording) reeds is afgeschaduwd.

De *ontwikkelingsgedachte* is een der hoofdmomenten van Wundt's metaphysica. En, aangezien in deze evolutie de *wils*-activiteit op den voorgrond treedt, zoo ontstaat hier de conceptie van een werkelijk, geestelijk, universeel, tijdelijk proces, dat naar hooger doeleinden streeft.

Voor het zedelijk menschheids-ideaal echter verliest de idee van het *einddoel*, waarnaar het streeft, zich in het onbestemde, nog afgezien daarvan, dat de kosmische machten steeds weder de overhand behouden op het menschelijk pogen.

Zal echter de idee eener wereldontwikkeling mogelijk wezen, zoo moet deze ontwikkeling terug worden geleid tot een eenheid, een grond, die aan de veelheid logisch voorafgaat en in haar werkzaam is. De idee van den laatsten wereldgrond kunnen wij echter niet nader bepalen, aangezien wij het eind-resultaat

der ontwikkeling, waaruit wij tot het wezen van dien grond mogen besluiten, niet kennen. Daarom treedt aan de grenzen der redelijke bezinning het *geloof* in zijn recht.

Hier gaan wij over tot de *religieuse* ideeën. Ze zijn noodig als aanvulling tot het zedelijk ideaal. Want allereerst verleggen wij den inhoud van dit ideaal in den grond der zedelijke wereldorde. Zoo ontstaat de idee der *volkomenheid* Gods. Door dieper nadenken komt hier dan voorts de idee Zijner *oneindigheid* bij en aldus grijpt de menschheid de idee van het *bovenredelijke* als den laatsten grond van het zedelijk ideaal. Dit bovenredelijke kan mogelijkerwijze ook *bovengeestelijk* zijn, voor zoover de mensch onder het geestelijke slechts datgene kan verstaan, wat hij in eigen bewustzijn aantreft.

Ook de vergankelijkheid van de ideale wilsgemeenschap der menschheid moet ons, zal de blijvende beteekenis van het zedelijk goed niet twijfelachtig worden, tot de vooronderstelling leiden, dat een wereldgrond als voorwaarde tot de oneindige, zedelijke wereldorde moet worden gedacht.

Met betrekking tot het religieus geloof leert Wundt dan voorts eenerzijds, dat de idee van een openbaring Gods als onmiddellijk ingrijpen in den loop der natuurorde of der menschelijke lotgevallen onhoudbaar is. Aan den anderen kant hecht hij echter even weinig aan de zoogenaamde verstandelijke bewijzen voor het bestaan van God. Want de ideeën zijn niet te bewijzen, men kan ze slechts als eindpunt van alle denken postuleeren. Dus blijft tot staving van het Gods-geloof alleen het zoogenaamde *moreele* bewijs over. De Gods-idee houdt, gelijk wij zagen, verband met den gepostuleerden grond van het zedelijk menschheids-ideaal en verwijdt dit laatste van relatieve tot absolute oneindigheid.

Dezen wereldgrond mogen we dan voorts niet afgescheiden van den wereldinhoud denken en zoo gaat de Gods-idee over in de idee van een hoogsten *wereldwil*, aan wiens streven de individueele wil deelneemt, hoewel aan den laatste toch nog een zelfstandige sfeer van werking toekomt gelijk hij zijn eigen plaats in het menschheidsgeheel inneemt. Aan de eene zijde verwerpt

Wundt daarom het supranaturalisme, dat aan God een buiten- en bovenwereldlijke existentie toeschrijft, aan den anderen kant verwerpt hij het pantheisme, dat God en wereld vereenzelvigt. Zoo blijft slechts het *panentheisme* (vgl. Krause) over, dat de eindige, empirische wereld, als een onvolledige manifestatie van den oneindigen wereldgrond beschouwt.

Toch kan het religieuse gemoed nog geen bevrediging vinden in deze afgetrokken begripsbepalingen, het zoekt een *voorstellings*inhoud. Aldus ontstaan de zoogenaamde positieve Godsdiensten, die de ideeën in voorstellingen omvormen. Op deze wijze ontvangen de religieuse ideeën kracht om in het onmiddellijke leven zedelijk te werken. Op grond hiervan is het ongeoorloofd, de positieve religie door philosophie te vervangen. De philosofie kan de religie niet scheppen, zij kan haar slechts begrijpen of met andere woorden: den oorsprong der religieuse gevoels- en voorstellings-elementen onderzoeken om haar aldus een plaats aan te wijzen in het geheel der wereldbeschouwing. Hierbij is echter nimmer te vergeten, dat de voorstellings- en cultuur-vormen der positieve religies slechts de beteekenis van *symbolen* hebben. —

Uit den aard der zaak konden wij in deze korte beschouwing van Wundt's systeem slechts enkele hoofdgedachten releveeren en dat nog onvolledig. Vergeleken bij den rijken inhoud van Wundt's menigvuldige werken is dit niet meer dan een inleiding. Ook onthouden wij ons van verdere critiek, hoewel wij velerlei bezwaren hebben, vooral tegen Wundt's kennisleer en zijne beschouwingen aangaande de psychische causaliteit en het onbewuste.

Wij hebben echter niet geschreven om dezen denker te beoordeelen, wij hebben getracht, hem onzen lezers nader te brengen en aldus op te wekken tot volledige kennismaking met zijn systeem, dat in ieder geval uitgaat boven de decadente wereldbeschouwing naar de „natuurwetenschappelijke methode."

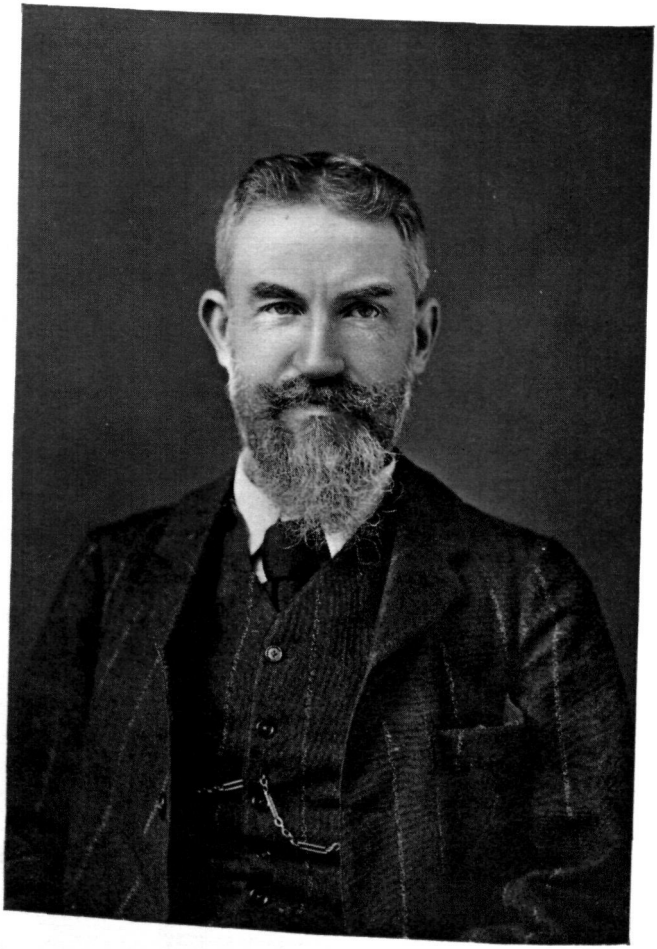

(Phot. Ellis en Walery.)

GEORGE BERNHARD SHAW.

GEORGE BERNARD SHAW.

Man van beteekenis?

St. John Hankin, in de *Fortnightly Review* van Juni j.l. Shaw's gebundelde kritieken en essays besprekend, gispt de houding, door de Londensche critici te hemwaart aangenomen. Hieruit blijkt, meent hij, een merkwaardige onkunde omtrent Shaw's plaats in de hedendaagsche dramatische wereld. Shaw is onbetwistbaar de bijzonderste levende Engelsche dramaturg. Hij is, feitelijk, de eenige dramaturg van wereldnaam, dien wij hebben. Zijn stukken zijn bewerkt in vreemde talen en gespeeld in half de hoofdsteden van Europa. Zij worden gelezen en besproken en verdedigd en aangevallen overal waar letterkundigen bijeenkomen, die ernstig belang stellen in het tooneel. Dit zijn feiten die 't geen nut heeft te ontkennen. Met den man die een plaats van dezen rang heeft bereikt, moet worden gerekend. Hij kan niet worden terzij geschoven als negligeable of onbelangrijk.

Aldus St. John Hankin.

Het mag als een bewijs van de achterlijkheid der Engelsche kritiek gelden dat dit te zeggen nog noodig geacht wordt. Intusschen liggen „de hoofdsteden van Europa, waar Shaw's werken vertoond en besproken worden", niet in Nederland. Ook wij zijn ten opzichte van hem achterlijk. Een onlangs verschenen op-

stel van J. F. de Wilde[1] vermeldt, dat het Rotterdamsch Tooneelgezelschap *Arms and the Man* en *The Man of Destiny* opvoerde. Een Duitsche troep was met een van de andere stukken ten onzent. Overigens bleef het stil, schoon drie jaar geleden de heer L. Simons in *De Gids* reeds voor Shaw's vierdeelige dramatische productie de aandacht vragen kwam.[2]

Man van beteekenis? — ongetwijfeld! indien de schrijver van het geestigste blijspel van onzen tijd, *You never can tell*, zoo geheeten verdient te worden. Van beteekenis echter niet in dien zin dat hij nieuwe wegen voor de tooneelkunst zou hebben geopend, nieuwe denkbeelden door middel van het tooneel verbreid, of in de samenléving aanwezige ideeën vastgelegd in woorden, waarvan voor altijd zal worden getuigd dat ze de zijne waren. Hij is te zeer een alléénstaande om grooten invloed in artistieken en socialen zin uit te oefenen of woordvoerder te zijn voor door velen gedragen meeningen. Voor een geestige paradox verkoopt hij zijn overtuiging van gisteren; de wereld dient hem tot wetsteen van zijn vernuft.

In zijn, bovengenoemd, opstel gaf de heer Simons deze gelukkige persoonsbeschrijving:

„Hij is Ier; mede-oprichter, spreker en schrijver voor de socialistische propaganda-club de *Fabian Society* geweest; heeft als muziekcriticus Wagner in Engeland verdedigd; als tooneelcriticus Ibsen vóórgestaan en tegen het gangbare Engelsche Society-tooneel geijverd; over Ibsen een overscherpzinnig essay: *the Quintessence of Ibsenism* den Engelschen tegen 't hoofd gegooid; is in zijn magerte een sprekende reclame voor de ontvettende macht van het door hem aangenomen vegetarisme, en wordt niet moe in zijn stukken en voorreden te bewijzen dat hij zelf-kennis bezat toen hij zich zelf een saltimbanque noemde — in geestelijken zin. Met zijn uitgetrokken gezicht, door ruigen, rossigen baard omgroeid, zijn gélende spot-oogen, zijn langen piekneus, lijkt hij geboren om den *Geist der stets verneint* te belichamen".

1) Iets over Bernard Shaw, *XXe Eeuw*, Juli 1907.
2) Een Fabian-aristocraat als dramaturg. *De Gids*, 1904.

Den *Geist der stets verneint* — ziedaar het woord, en dan met een nadruk op *stets*, opdat men goed voele hoe diep dezen geest het ontkennen, het critiseeren in 't bloed zit, zóó dat hij 't liefst en 't naast hem in de wereld niet sparen zou, zichzelf allerminst. Niet sparen kàn! Want wanneer de heer Simons voortgaat te zeggen: „en wat hij ontkent is de gretig aangenomen deugdzaamheid, de voortreffelijkheid van de tegenwoordige maatschappij, en hare gangbare idealen en denkbeelden", — dan drukt hij zich te zwak uit. Alles wat Shaw onderhanden neemt wordt bebeten, bekrabt, uiteengescheurd en gereten, met geestigheden belachelijk gemaakt en vernietigd.[1]

Een zijner beschrijvers, G. K. Chesterton, heeft getracht het raadsel zijner systeemloosheid — wat Multatuli tuchteloosheid genoemd zou hebben — op te lossen door zich te beroepen op Shaw's uitspraak in *The author's apology* voor zijn critiekenbundels. „Vaak", heet het daar, „slaagden mijn tegenstanders er voortreffelijk in te doen wat *zij* wenschten en wat ik deed is hen lastig vallen en afbreken omdat zij niet deden wat *ik* wenschte. Ik postuleerde als wenschelijk een zeker soort tooneelspel, dat ik tien jaar later zelf zou tot stand brengen, en legde iedereen, schrijvers, tooneelspelers, directeuren, dezelfde maat aan: kwamen zij mijn kant uit of bleven zij in de oude sporen?"

Juist wat Shaw deed in zijn kunstbeoordeelingen, zou hij gedaan hebben ten aanzien van de maatschappij. Hij stelde zich een ideaal en veroordeelde wat daaraan niet voldeed.

Indien nu door alle Shaw's werken heen het beeld van dat ideaal scherper en krachtiger naar voren trad, zou men Ches-

---

1) Zie *John Bull's other Island*, Londen 1907, Pag. 16 en 18: „An Irishman's heart is nothing but his imagination. . . You know the way I nag, and worry, and carp, and cavil, and disparage, and am never satisfied and never quiet, and try the patience of my best friends."

En verder: Oh, the dreaming! the dreaming! the torturing, heartscalding never satisfying dreaming, dreaming, dreaming, dreaming!... An Irishman's imagination never lets him alone, never convinces him, never satisfies him; but it makes him that he can't face reality nor deal with it nor handle it nor conquer it he can only sneer at them that do . . ."

terton gelijk kunnen geven. Het tegendeel is echter waar. Shaw vertoont zich in zijn werk niet als iemand van een vaste, hemzelf klare en welbewuste levensbeschouwing, wiens afkeurende uitingen zóólang alles elimineeren wat hij *niet* wil tot wat hij *wel* wil helder blijkt: zijn aard is op critiek en alleen deze gericht; hij is een beeldstormer, die met welgevallen naar zijn kapitale slagen ziet, pleizier heeft in de kracht zijner armen, de juistheid van zijn oog, de felheid van zijn werktuig; — en een niets-sparende; zoodra hij poogt op te bouwen wordt hij onhandig; zijn grootste en diepste stuk *Man and Superman*, zou zijn filosofie behelzen, en is een mislukking geworden. Toen hij, door de Duitsche sociaal-democratische partij, op welke hij een fellen aanval gericht had, gesommeerd werd het positieve beeld te geven zijner socialistische inzichten, bleef hij in gebreke.

Schoon den socialist Shaw te behandelen niet in mijn bestek ligt, mag ik niet verzuimen dien aanval op zijn Duitsche partijgenooten even in herinnering te brengen. Zij heeft, wellicht meer dan zijn altoos met eenig wantrouwen ontvangen tooneelwerk, de algemeene aandacht op zijn merkwaardige persoonlijkheid gevestigd. De vuistslagen die hij de vooze Londensche tooneelwereld toebracht verklonken in beperkte ruimte; een in vele landen gehoord geluid maakte daarentegen de klap welke hij de Duitsche sociaal-democratie op beide wangen meende te moeten toedienen.

Paradoxaal als immer, begon Shaw met te beweren dat het Engelsche socialisme het Duitsche zoowel in economische en sociale theorie als in parlementaire en regeeringspraktijk de baas is. De Duitschers waren nog niet verder dan '48. Wat hemzelf betrof, was zijn eenig verschil met de Duitsche sociaal-democraten dit, dat hij in hun overtuigingen niet deelen kon. En, klinkend als altijd, gaat hij voort: „Ik ben geen Marxist. Ik ben geen Darwinist. Ik ben geen materialist. Ik ben geen dogmatiker. Ik ontken met alle beslistheid het bestaan van een klassenstrijd tusschen proletariaat en kapitalisten en beweer integendeel dat millioenen van proletariërs bereid zijn, het begrip „meerwaarde" tot hun dood te verdedigen, omdat zij

daarvan evenzeer afhankelijk zijn als de ondernemers."[1]

Na deze reeks ontkenningen, die van den sociaal-democraat Shaw weinig overlaten, proclameert hij als zijn weinig opheldering gevend positief program: „Ik ben een socialist, die erop aanstuurt, de politieke macht geheel door het socialisme op geheel dezelfde wijze te onderwerpen als thans door het kapitalisme geschiedt.".

Het moet Shaw voldoening gegeven hebben, hiermede weer een „isme" ontloopen te zijn — in geen enkel „isme" past hij. Zelfs een Shaw-isme zou hemzelven als eersten bestrijder vinden. Zijn kracht tot paradoxale geestigheid zou hem ertoe verleiden op de voorstelling van zijn eigen brein los te vliegen en haar omver te praten.

Juist als het met zijn socialisme ging, loopt het met Shaw's kunstinzichten. De uitvoerigheid, waarmede hij deze in de voorreden zijner bundels uiteenzet, kan ons niet helpen aan een klaar inzicht daarvan. De fout ligt, zegt de schrijver, bij ons, zijn lezers, zijn toeschouwers. Hoor hoe hij tot de ontdekking van deze waarheid is gekomen.[2]

„Als onmondige knaap had ik getracht vasten voet in de letterkunde te krijgen door het schrijven van novellen en werkelijk te voorschijn gebracht vijf lange werken in dien vorm, zonder verder te komen dan een paar aanmoedigende complimentjes van uitermate waardige Londensche en Amerikaansche uitgevers, die eenstemmig ervoor bedankten hun kapitaal er in te steken. Nu is het duidelijk dat een novelle niet te slecht kan zijn om in aanmerking te komen voor publicatie, onder voorwaarde dat het werkelijk een novelle zij en niet eenvoudigweg een prul. Inderdaad is het ook mogelijk voor een novelle te goed te zijn voor publicatie, maar ik twijfel of dit het geval was met de mijne. Nu had ik mij kunnen troosten door met Whately te zeggen: „Deze stomme lui kennen niet eens hun eigen stomme zaken": want toen mijn novellen vervolgens puur bij

1) *Berliner Tageblatt*, 25 Juli 1906.
2) *Plays unpleasant. Preface — Mainly about myself.*

ongeluk gezet werden om de gaten te vullen in socialistische tijdschriften, door royale vrienden van me met geld gesteund, schoten er een paar zwakjes wortel, als onkruid, en kwamen me tot den huidigen dag nu en dan verrassen met hunne verschijning. Maar ik werd overtuigd dat het inzicht van den uitgever van handelsstandpunt gezond was, toen ik op 'n goeien dag kijk kreeg op mijn werkelijken toestand door een vriend van me, een dokter die zijn specialiteit maakte van oogheelkunde. Hij onderzocht op 'n avond mijn gezicht en vertelde me dat het geheel niet belangwekkend voor hem was, wegens zijn „normaal"-zijn. Ik dacht natuurlijk dat het was als ieder ander gezicht; doch hij verwierp die opvatting als paradoxaal, en haastte zich uit te leggen, dat ik uit oogheelkundig opzicht een exceptioneel en bijzonder gelukkig iemand was, want een „normaal" gezicht verleende mij het vermogen de dingen nauwkeurig te zien, wat slechts ten deel viel aan ongeveer tien percent van het menschdom; de overige negentig percent waren abnormaal. Ik begreep nu onmiddellijk mijn gebrek aan succes in de schrijverij. Mijn geestesoog was, als mijn lichamelijke, „normaal"; het zag de dingen anders dan andermans oogen, en zag ze beter."

Al wat ik nu verder te doen had, grapt Shaw voort, was mijn normale oogen open te zetten en met zoo groot mogelijke litteraire handigheid het geval juist te nemen als het me had getroffen, of het ding te beschrijven zooals ik het zag, om te worden gevierd als de meest humoristische opsnijder van paradoxen in Londen.

Ziedaar het standpunt van iemand die zich voorneemt tegenover de geheele wereld gelijk te hebben. Wanneer wij hem niet kunnen volgen, weigeren zijn inzichten als de ware, zijne theorieën als de juiste te erkennen, komt dit omdat onze geestelijke zoowel als onze lichamelijke oogen abnormaal zijn. De waarheid berust bij Shaw.

Het zij verre van mij over deze toedeeling van waarheid en dwaling te klagen. Iemand zichzelf te zien aanstellen tot éénoog in het land der blinden en uit zijn koninklijken mond om-

trent alle dwalingen te worden ingelicht, is een ongewoon genoegen. Komt daarbij dat de uitverkorene beschikt over een vlotte manier van zeggen, gedurfde geestigheid en geestigen durf; dat hij amusant is tot ook in zijne dwalingen en zelfingenomen tot in zijn tekortkomingen; praler en pronker als een handige marktschreeuwer, 'n kakadorus; maar nimmer pedant als een schoolmeester, al is zijn eerste leer eigen-wijsheid — dan hebben we ons spoedig over eigen blindheid en krukkerigheid getroost en zitten tevreden neer aan zijn in wijsheid gaande voeten om bekapitteld te worden.

* * *

Hoe kwam Bernard Shaw ertoe, voor het tooneel te schrijven? Had hij in de jaren van zijn criticus-zijn voor de *Saturday Review* (Januari 1895 — Mei 1898) nieuwe vormen ontdekt, eigen kunstdenkbeelden gekregen, de gave van den dramaturg in zich ontwikkeld, die te lang bij den in 1856 geborene had braak gelegen? Ging hij een hervormer worden van het zoo hopeloos in puin liggend Engelsch tooneel? Een verbeterde Shakespeare, hij die op den reus van den Avon zooveel aan te merken had, of een Britschen Ibsen, hij die den Noor zoo bewonderde? „Technisch", zegt hij, in de voorrede der *Three Plays for Puritans*, „heb ik niet veel te beweren. Ik doe 't juist zooals anderen voor mij gedaan hebben. De laatste mechanische verbeteringen zijn in mijn stukken toegepast: de handeling drijft niet op onmogelijke alleenspraken en terzijdes, en mijn menschen gaan niet op en af het tooneel door vier deuren in een kamer die er in werkelijkheid maar één hebben zou".

Maar m'n geschiedenissen zijn de oude, gaat hij voort, mijn tooneeltrucs zijn dezelfde als die in gebruik waren toen ik een ongen was en mijn vader er al genoeg van had. „Voor 't jonge volk, dat ze voor de eerste maal ontmoet in mijn stukken, mogen zij nieuw zijn als Cyrano's neus voor wie nimmer hoorde van Punch, terwijl voor oudere schouwburgbezoekers het ongewachte van mijn poging om natuurlijke historie (bedoeld wordt:

realiteit) in de plaats te stellen van conventioneele ethiek en romantische logika, dermate de eeuwige tooneelpoppen en hun onvermijdelijke dilemma's zou vermogen te wijzigen dat zij een oogenblik moeite hadden met de herkenning. Indien al, zooveel te beter voor mij: ik zal er wellicht een paar jaar onsterfelijkheid door winnen. Doch de draaitol des tijds zal weldra mijn gehoor brengen op mijn eigen standpunt; en dan zal de eerste Shakespeare de beste komen om mijn bescheiden pogingen om te zetten in voor hun tijdperk definitieve meesterwerken."

't Is een gevaarlijk ding, oreert hij verder, in eens uitgekreten te worden, als een paar haastig gebakerde bewonderaars hebben gedaan, voor boven alle dingen oorspronkelijk: wat de wereld oorspronkelijk noemt is niet anders dan een ongewone manier haar te prikkelen. Meijerbeer scheen den Parijzenaars verschrikkelijk oorspronkelijk toen hij voor de eerste maal op hen losbulderde. Thans is hij niet anders dan de kraai die Beethovens ploeg volgde. Ik ben een kraai die vele ploegen heeft gevolgd. Zeer zeker schijn ik buitengewoon knap voor hen die nimmer, hongerig en nieuwsgierig, hebben rondgehuppeld door de velden der filosofie, politiek en kunst. Karl Marx zei van Stuart Mill dat zijn uitstekendheid te danken was aan de vlakheid van het omringende land. In onze dageu van kostscholen, algemeeue leeswoede, goedkoope kranten en de daaruit onvermijdelijk voortvloeiende vraag naar beroemdheden van allerlei soort: literaire, militaire, politieke, om artikels te schrijven, ligt dat soort uitstekendheid binnen het bereik van een zeer matige bekwaamheid. Reputaties zijn goedkoop tegenwoordig.

En tot een bescheiden slot: we moeten van die reputaties zien af te komen; zij zijn onkruiden op den bodem der onwetendheid. Bewerk dien grond en zij zullen sshooner opbloeien, maar alleen als eenjarige gewassen. Indien dit voorbericht iets helpen zal om me van de mijne te verlossen, zal het schrijven ervan wel de moeite hebben geloond.

„Ik breng geen nieuws", zegt dus dit lange, van zelfingeno-

men bescheidenheid spannende citaat. Wie zou, naar den inhoud, durven beweren nieuws te brengen? En wat den vorm betreft: men zal zich verbazen over mijn kromme sprongen en me deswege voor een genie aanzien, maar een Shakespeare ben ik niet.

Wat gaf Shaw dan aanleiding op z'n 36ste levensjaar nog te gaan debuteeren als tooneelschrijver?

Z'n socialisme of liever: zijn propagandazucht. Zelf bezigt hij in verband tot zijn eerste stukken, verzameld in den bundel *Plays unpleasant*, het woord „propagandawerk". Grein, op de zoek naar oorspronkelijke stukken voor zijn *Independent Theatre*, vond Shaw vol half-voldragen tooneelwerken en onmiddellijk bereid hem te helpen. Een vroeger door hem met zijn vriend William Archer opgezet spel werd in korten tijd omgewerkt en voltooid.

Widower's Houses geeft het tot stand komen van een huwelijk tusschen een jongmensch van adellijken huize en de dochter van een rijkgeworden huisjesmelker. Blanche, reizend met haar vader Sartorius, ontmoet op een Rijnboot den jongen dokter Harry Trench. In het hotel te Remagen vinden de jongelui elkander terug en gaan in hun betrekking verder dan het quasi-deftig fatsoen van papa en de Britsche vormelijkheid van Harry's ouderen vriend en reisgenoot Cokane verdragen kunnen. Vader en dochter Sartorius drijven een verloving door, onder voorwaarde echter dat Harry's adellijke tante, Lady Roxdale, erin toestemt het meisje te ontvangen. Cokane zal den brief schrijven en wordt daarbij in een hoogst vermakelijk tooneel geholpen door Sartorius. We vernemen nu iets van des schoonvaders bedrijf: — het verhuren van krotten tegen hooge weekhuren — en ook dat Lady Roxdale er als huiseigenares in betrokken is en French, de aanstaande schoonzoon, als hypotheekhouder — tegen zeven procent — zijn geheele inkomen eruit trekt.

Met deze laatste mededeeling had Shaw zich niet zoo behoeven te haasten. Hij heeft nu in zijn expositie reeds alles gezegd en niets te ontwikkelen gelaten voor de andere twee bedrijven. Tante Roxdale, hooren we, vindt de verloving best, en Sartorius haast zich zijn dochter in de armen van haar

aanstaande te voeren. Terwijl hij om haar voor te bereiden weg is, wordt Trench door Lickcheese, Sartorius' pas ontslagen huurophaler, op de hoogte gebracht van de wijze waarop het inkomen zijner toekomstige vrouw uit de armsten der armen geperst wordt. Hij — Lickcheese, — is ontslagen omdat hij op eigen verantwoording hoognoodige reparaties heeft laten uitvoeren aan de krotten van papa Sartorius. De vrij argelooze jonge dokter zit er verslagen bij en zijn vriend Cokane preekt, meelijdend:

— Ja, beste kerel, geldzucht is de wortel van alle kwaad.

— Zeker, vult Lickcheese aan, en toch zouden we allemaal dat boompje wel in onzen tuin willen hebben.

Het nu volgend onderhoud tusschen Harry en Blanche maakt de zaak niet beter. Blanche blijkt omtrent haars vaders praktijken onwetend en Trench is er de man niet naar, haar in te lichten. Een zeer werkzaam tooneel had dat kunnen zijn, waarin Sartorius zijn aanstaanden schoonzoon uitleg geeft.

— Wat mijn zaken betreft, redeneert hij, deze komen eenvoudig neer op het leveren van woningen in overeenstemming met de geringe middelen van zeer arme menschen, die evengoed een dak noodig hebben ter beschutting als ieder ander. Denkt u soms dat ik die daken kan in stand houden voor niets?

En als Trench tegenwerping maakt:

— Jonge vriend, die arme lui weten niet hoe zij behoorlijke verblijven moeten bewonen; zij zouden die in een week naar de maan helpen. U gelooft me niet: probeer 't zelf. Ga uw gang en vervang me alle ontbrekende balustrades, leuningen, gootsteendeksels en vuilnisbakken voor uw rekening. In minder dan drie dagen vindt u er geen één meer — verbrand meneer, iedere spaander verbrand.

Wat zou 't een *tooneel*scène gegeven hebben wanneer we *langzamerhand* ervaren hadden dat Trench's inkomen uit dezelfde bron vloeit. Maar wanneer Sartorius, sterk in zijn zaak, brutaalweg aandringt:

— En nu dr. Trench, mag ik u vragen, waar *uw* inkomen aan ontleend is?

dan kennen we 't antwoord reeds en zit de arme dokter voor onze oogen eer als een onnoozele hals dan als een object van tragisch meegevoel. Wat voor Trench een openbaring was, had voor den toeschouwer de bevestiging van een vermoeden moeten zijn, niet de herhaling eener vroegere mededeeling.

Trench, onwetender dan de toeschouwer, komt triumfantelijk met zijn antwoord voor den dag:

— Aan rente — niet aan huizen. Mijn handen zijn zoo zuiver mogelijk. Rente van een hypotheek.

En Sartorius slaat hem neer met de ons reeds bekende onthulling:

— Ja: een hypotheek op *mijn* eigendommen.

Het huwelijk springt nu voorloopig af.

Trench heeft zijn scrupules. Maar in het derde bedrijf loopt hij de val binnen. Lickcheese, de weggejaagde huurophaler, thans man in bonis, komt bij zijn ouden patroon met een plan en neemt Cokane, nu in zijn dienst als correspondent, en Trench mee. Het geldt een speculatie in verband met het project, een nieuwe straat te breken door het kwartier waar Sartorius' woningen liggen. Men zal de huizen opknappen en inbrengen in een maatschappij om de onteigeningssom te verhoogen.

— Ik kom hier als een vriend om je geld in den zak te brengen.

En Sartorius bijt toe:

— Hoeveel geld?

Terwijl de zaak bedisseld wordt en Trench, weigerachtig mede te doen, even op z'n vrienden wacht, komt hem een portret in handen van Blanche. Hij blijkt haar niet vergeten. En Blanche, hem treffend met het portret, hem ook niet. Het tooneel tusschen hen beiden is van een uitvoerige beschrijving en toch alles behalve duidelijk. Shaw heeft eenvoudig die jonge vrouw zoo niet gezien, doch haar, onhandig en onvolledig, en met slecht maskeeren van zijn tendenz: den dokter van goeden huize door de huisjesmelkersdochter te laten inpalmen, gecopieerd naar Ibsen. Iets van Rebekka West en iets van Hedda

Gabler. Ook iets van wat later in *Man and Superman* de mannenvangster Ann worden zou.

Eveneens is Trench in dit tooneel onzeker geteekend. En niet alleen in dit. Eerst zien we hem als een uitgelaten jonge man, vroolijk om zijn vrijheid na den studietijd; dan, in zaken, is hij een halve sukkel, plukker van zijn zeven percent hypotheekrente zonder er een oogenblik aan te denken waarom zijn geld zooveel meer opbrengt dan fatsoenlijk belegd kapitaal; — in liefdeszaken een heele; — en nu, in dat tooneel met Blanche, schijnt hij ineens over een ongewone wilsbeheersching te beschikken.

Neen, de karakterteekening is niet de sterke kant van deze eerste tooneelproeve.

Maar pikant en van vlijmende scherpte het slot: dat meisje en die jonge man, levend van het uit slopbewoners genepen geld, hun vermogen bijeenvoegend in een huwelijk, waarop de schijnheilige speculatie van Blanche's vaders en diens gewezen opzichter, onder medewerking der adellijke tante, nog een financieelen zegen uitstort.

* * *

De heele latere Shaw is in dezen broddellap reedste vinden. Hij had véél te zeggen toen hij *Widowers houses* schreef. Werd het stuk geboren uit zijn behoefte aan kritiek op de burgermaatschappij, hij kon niet nalaten alvast iets van zijn denkbeelden over het vrouwenvraagstuk los te laten en spuit waar maar even gelegenheid is, zijn minachting voor britsche schijnheiligheid, britsche deftigheid en britsch fatsoen. Een vulgaire tendenzschrijver is hij niet. Men zal in dit eerste stuk evenmin als in de latere een opgewonden propagandist vinden, kapstok voor des schrijvers roode jas, fonograaf die de goedkoope wijsheid uitklapt, welke hem ingesproken is. Shaw's streven naar *realiteit* houdt fulminaties van dien aard, waartoe anders zijn temperament hem wellicht verleiden zou, terug. Hij voert eerlijk zijn program uit: de dingen weergevend gelijk hij ze ziet. Daarom kan hij rechtvaardig zijn tegenover elke zijner personen. Sar-

torius wordt geen oogenblik een „verrader" of een banale „uitzuiger". De moraal is nergens onder de fabel geplaatst: het publiek moet zelf maar zoeken waar de kneep zit.

Alleen zijn haat en minachting voor Engelsche vormen en opvattingen kan de schrijver nergens onderdrukken. De uitvoerige inleidingen tot zijn stukken, de tooneelbeschrijvingen, de indicaties, meer voor den lezer dan voor den speler bestemd — waarover straks — de dialogen zijn vol scherpe en bitse uitvallen. In het *Preface* voor den eersten bundel stukken lezen we, periode in een lange klacht over het verval van het Engelsch theater:

„De normale Engelsche manier om een avond door te brengen is te zitten in afzonderlijke families in afzonderlijke huizen, ieder persoon stilletjes bezig met een boek, een krant, een spelletje halma, gelijkelijk afgesneden van de genietingen van gezelschap en eenzaamheid. Of zij in een tweede klas spoorwegcoupé zijn, of in een kerk, zij ontvangen ieder medereiziger of geloovige die erbij komt als een Chinees den „vreemde duivel" ontvangt, die hem dwong zijn havens te openen."

Het eerste bedrijf van *Widowers' houses* rekent met deze eigenaardigheden van het Britsche familieleven af. Maar het hoogtepunt van zijn critiek op de Engelsche natie en haar eigenaardigheden bereikt Shaw wanneer hij in een later stuk, *The Man of Destiny*, Engeland's grootsten tegenstander Napoleon het woord geeft. De onpartijdigheid, hem door zijn kunstprincipe geboden, laat hij hier geheel in den steek. Hij is meer Ier, meer Brittenhater dan artiest. Ik kan niet nalaten zijn philippica hier reeds een plaats te geven en maak gebruik van de vertaling des heeren Simons:

„Napoleon. Er zijn drie soorten van menschen in de wereld, lagere, middenslag en hoogere. De lage en de hooge hebben één ding gemeen: zij hebben geen gemoedsbezwaren, geen zedelijkheid. De lagen leven er beneden, de hoogen er boven. Ik ben niet bang voor één van deze, want de lagen zijn gewetenloos zonder kennis, zoodat zij een afgod van me maken: terwijl de hoogen gewetenloos zijn zonder doel, en mijn wil wordt hun

wet. Kijk: ik zal heengaan over al de menigten en de hoven van Europa als een ploeg over een veld. Maar 't is het middenslag menschen dat gevaarlijk is: zij hebben èn kennis èn doel. Maar zij hebben toch ook hun zwakken kant; zij zitten vol scrupules — aan handen en voeten gebonden door hun zedelijkheid en respectabiliteit.

De Italiaansche. Dan zult u de Engelschen verslaan; alle winkeliers behooren tot het middenslag.

Napoleon. Nee. De Engelschen zijn een ander slag menschen. Geen Engelschman is te laag om gemoedsbezwaren te kennen; niet één te hoog om vrij te zijn van hun dwang. Maar ieder Engelschman wordt geboren met een zekere wonderkracht, die hem meester van heel de wereld maakt. Als hij iets verlangt, bekent hij 't zich zelf niet dat hij 't wenscht. Hij wacht geduldig tot 't in zijn brein opkomt — niemand weet hoe — een brandende overtuiging dat 't zijn zedelijke en godsdienstige plicht is, de menschen die 't ding hebben, dat hij begeert, te onderwerpen. Dan wordt hij onweerstaanbaar. Als de aristocraat doet hij wat hij pleizierig vindt en steelt wat hij hebben wil; als de winkelier jaagt hij zijn doel nà met den ijver en volharding, die voortspruiten uit sterke religieuse overtuiging en een diep gevoel van zedelijke verantwoordelijkheid. Als de groote strijder voor Vrijheid en Nationale Onafhankelijkheid onderwerpt en annexeert hij de halve wereld en noemt het: kolonisatie. Als hij een nieuwe markt voor zijn half-en-half Manchester goederen noodig heeft, stuurt hij een zendeling uit, om den inboorlingen het Evangelie van den vrede te leeren. De inboorlingen vermoorden den zendeling; hij vliegt in 't geweer ter verdediging van 't Christendom, vecht er voor, en — neemt de markt als een belooning des Hemels. — Hij pocht er op dat een slaaf vrij is van 't oogenblik waarop zijn voet op Britsch gebied staat; en verkoopt de kinderen van zijn armen als ze zes jaar oud zijn, om onder den knoet zestien uur per dag in een fabriek te werken. Hij zelf maakt twee revoluties, en als wij er één maken verklaart hij ons den oorlog in naam van Wet en Orde. Er is niets zoo goed of zoo kwaad dat u een Engelsch-

man niet ziet doen; maar u zult hem nooit in 't ongelijk vinden. Want al wat hij doet gebeurt uit principe: Hij doet je den oorlog aan uit patriottisch beginsel; knecht je uit imperialistisch beginsel; behandelt je ruw uit mannelijk beginsel; ondersteunt zijn koning uit loyaal beginsel en hakt zijn hoofd af uit republikeinsch beginsel. Zijn staag werkwoord is: Plicht en hij vergeet nooit dat 't Volk 't welk zijn Plicht veroorlooft tegenover het Eigénbelang te staan, verloren is".

* * *

De beide overige stukken van den eersten bundel handelen over de positie der vrouw in onze samenleving; het eerste bijzonderlijk ten aanzien van het huwelijk, het andere ten aanzien van haar kans zich een behoorlijk bestaan te verzekeren buiten het huwelijk.

The Philanderer (vrouwennalooper) werd evenals *Widowers' Houses* geschreven voor het Independent Theatre. Ik had geen succes bereikt, deelt Shaw mede; ik had een oproer te weeg gebracht, en de sensatie was zoo aangenaam dat ik besloot 't nog eens te probeeren. Het nieuwe stuk werd echter voor Greins gezelschap ongeschikt, een hoofdrol als alleen Charles Wyndham spelen kon in een voor het Criterion Theatre onmogelijk werk.

De bedoeling was „te laten zien de groteske combinaties van mannen en vrouwen, welke tot stand komen onder huwelijkswetten, die door sommigen van ons een politieke noodzakelijkheid vertegenwoordigen (vooral wanneer 't anderen betreft), voor anderen een goddelijke ordonnantie, voor weer anderen een romantisch ideaal, voor dezen een huishoudelijk beroep voor vrouwen en voor genen die ergste aller stomme afschuwelijkheden, een instelling die de maatschappij boven 't hoofd gegroeid is zonder haar te wijzigen, en waar „geavanceerde" individuen dus genoodzaakt zijn uit te loopen."

Met de uitvoering van dit program maakt Shaw 't zich wel

wat gemakkelijk. Tooneel, zegt hij ergens,[1] „is bijeenbrengen van verbeelde personen op verbeelde plaatsen en vinden van voorwendsels voor scènes tusschen hen".

In *The Philanderer* hebben de verbeelding en de voorwendsels bijzonder gewerkt. 't Is een stuk van een schrijver die meer wilde dan hij kon. Het rammelt. Geen figuur staat recht op de beenen; geen karakter wordt tot het eind in zijn consequenties doorgewerkt; alles komt, gaat, wijzigt zijn aard en schikt zich in de door den schrijver gekozen omstandigheden.

't Spel zal ons brengen bij mannen en vrouwen van de gewone soort — „typische figuren in de intellectueele en artistiek bewuste klasse der moderne maatschappij". Vinden wij hun typiek minder typisch: 't ligt aan onze typische eigenschap het typische niet te zien.

Bij 't schermophalen wordt ons de hartebreker — 'n Don Juan malgré lui, wanneer wij hemzelf geloof mogen schenken — vertoond in smakelijk beschreven teedere omhelzingen met Grace, de weduwe Tranfield. Een geliefde van twee dagen terug, Julia Craven, komt eene scène maken. Wie is die Julia? Een doorsnee-vrouw — de vrouwelijke vrouw — wil ons Shaw opdringen. Maar ten onzent zou men een jonge dame van dat slag een malloot noemen. In 't opdringen van haar larmoyante liefde aan Charteris heeft ze alle waardigheid verloren en, hebben we geen reden iets anders aan te nemen dan dat de fladderaar met haar gespeeld heeft, zij zelf geeft den indruk hem in 'n hysterische bui zoomaar om den hals te zijn gevlogen.

Bernard Shaw zal zelf niet gelooven, daarmede de vrouw — *the womanly woman* — te hebben getypeerd. Hij zal moeten wachten tot een later spel (*Man and Superman*), waar hij met andere middelen werkt dan het drastische — en zeker hevig vermakelijke —: Julia rond een tafel haar uitverkorene te laten naloopen.

Met Grace staat het anders. Hàar liefde voor Charteris is echt en niet minder echt de waardigheid waarmee zij zich op-

---

1) Inleiding *Plays unpleasant.*

richt en den cynischen fladderaar van zich stoot. Bedoelt Shaw hààr voor te stellen als een der *„advanced individuals"* die de geldende huwelijksmoraal ontloopen? Wat deed hij ons dan het geval-Charteris zoo exceptioneel te maken, dat het geval-Grace van zelf buiten de mogelijkheid van een dagelijksch gebeuren valt?

Ik dwaal echter af. Charteris loopt dus uit Julia's liefkoozingen weg en besteedt zijn krachten aan Grace — gelijk wij zagen met rijkelijk succes. Julia laat hem echter niet los, komt overal scènes maken, met huilbuien, scheldpartijen en verdere onbeschaafdheden, die haar vader volkomen recht en aanleiding geven te zeggen: „de toetssteen van iemands opvoeding is hoe hij of zij zich gedraagt in een twist. Zich fatsoenlijk houden wanneer de zaken op rolletjes gaan kan iedereen."

De aanhalige Julia wordt door Charteris op geestige wijze afgepoeierd en naar het huwelijksbootje van den caricatuurdokter Paramore gevoerd. Het engagement van de jongelui, met den hartebreker op den achtergrond, die er zijn *Freude* aan heeft vormt een waardig slot.

't Zou een *unpleasant play* zijn. Een waarbij de toeschouwers, zich onaangenaam geprikkeld voelen, lachen met een zuur gezicht. De satire is echter een klucht geworden. Er is te veel. Shaw steekt in dit stuk den draak met z'n personen, z'n moraal, z'n lezers of toeschouwers, met het tooneel, met Ibsen, zijn bewonderden voorganger, en met zichzelf. Hij is geen oogenblik ernstig; men hoort hem lachen boven de regels uit. 't Eerste bedrijf eindigt met een uiteenzetting van den toestand op de vraag van Grace's vader wat er eigenlijk gebeurd is. (*What is the matter?*) En Charteris—Shaw antwoordt aldus:

„Ik zal 't je vertellen, in ernst, *I am the matter*. Julia wil met me trouwen: ik wil trouwen met Grace. Ik kwam hier van-avond om met Grace te vrijen. Julia op. Misbaar en uiteenzettingen. Grace af. Ik en Craven op. Uitvluchten en voorwendsels. Craven en Julia af. En daar bleven wij over. Da's de heele geschiedenis."

Het tweede bedrijf speelt in de Ibsen-club, een gewrocht van Ibsen-snobisme. Reeds in de tooneelbeschrijving verlaat Shaw

de ernst. Hij solt met Ibsen's beeltenis en laat er later zijn personen mee sollen: *Good old Henrik!*

De sleutel van het stuk ligt in het tooneel tusschen Grace en Julia (IIIe bedrijf.) Grace, voelend hoe Charteris met Julia speelt, heeft deze ontmoeting gezocht. 't Wordt een hevige kamp tusschen de „*new woman*" en de „*old woman*".

Grace (*tot Julia, met rustige hoogheid*) Nu, wat heb je me te zeggen?

Julia (*werpt zich plotseling tragisch op de knieën aan Grace's voeten*). Neem hem niet van me af. O nee — nee wees niet zoo wreed. Geef hem mij terug. Je weet niet wat je doet — wat we samen gehad hebben — hoe ik van hem houd. Je weet niet —

Grace. Sta op; en stel je niet aan als een malle. Als er iemand kwam en je in die belachelijke houding zag!

Julia. Ik weet nauwelijks wat ik doe. 't Kan me niet schelen wat ik doe. Ik ben te ellendig. O, wil je dan niet naar me luisteren?

Grace. Denk je dan dat ik een man ben, om me door zulke nonsens te laten imponeeren?

En verderop:

Grace. Wanneer we alleen zijn, val je terug in je natuurlijke manieren om alles te krijgen wat je hebben wil — er om schreeuwen als een zuigeling tot ze 't je geven.

Julia (*met onverholen haat*): Dat heb je van hèm.

Grace. Ik heb het van mezelf, gisteren en nu. Wat vind ik het ellendig een vrouw te wezen, wanneer ik zie, door jou, wat 'n miserabele kinderachtige wezens we zijn!.... Nu begrijp ik waarom Charteris geen eerbied voor vrouwen heeft.

Julia. Hoe durf je 't zeggen?

Grace. Durven? Ik hou van hem. En ik heb zijn huwelijksaanzoek afgewezen.

In het vierde bedrijf wordt Julia nog eens door Charteris vernederd en daarop overgeleverd aan dokter Paramore. In diepste ellende roept ze uit:

— Moet ik dan verdragen te worden verhandeld tusschen twee mannen — overgeleverd van den een aan den ander als

een slaaf op de markt, zonder een woord te mogen zeggen tot mijn verdediging?

Ik noteer nog een paar echt Shawsche hatelijkheden. Aan het adres van de Londensche critici, Shaw's vroegere collega's:

Craven. Zeg 's even, wat te deksel bedoelde hij met dat geklets van dat hij zijn leven gelaten had te midden van — hoe was 't ook weer? — „tooneelen van lijden, edel verdragen en opofferingen, goedwillig volbracht door vrouwelijke vrouwen en mannelijke mannen" en nog meer van die dingen? Is hij (Cuthbertson) iets in 'n hospitaal?

Charteris. Hospitaal? Nonsens! Hij is dramatisch criticus. Hoorde je me niet zeggen dat hij de eerste vertegenwoordiger was van manlijk sentiment te Londen?

En de andere, 'n anti-Britsche hak: de groom in de Ibsen-club verstaat geen grappen.

— O, zegt Charteris, die jongen zal vooruitkomen in dit land. Hij heeft geen zin voor humor.

***

The Philanderer werd dus niet vertoond. En het derde stuk, *Mrs. Warren's Profession*, kreeg met den censor last: „een meneer die me berooft, beleedigt en onderdrukt of hij de Czaar van Rusland was en ik de gemeenste zijner onderdanen". Shaw beklaagt er zich bitter over dat hij dien meneer ook nog betalen moet — de politieagent komt toch niet bij den dief om z'n loon, maar bij het publiek dat hij beschermt.

Mevrouw Warren's beroep bleef liggen tot later. 't Is een brutaal stuk, van Shaws ernstige tooneelwerken het klaarste en meest bezonkene. Men veroorlove mij het wezen ervan te laten zien in een lang citaat.

Mevrouw Warren, altijd voor zaken — men weet niet welke — op reis, heeft haar eenige dochter in Engeland doen opvoeden en een graad te Oxford laten halen. Moeder en dochter hebben elkaar uiterst weinig ontmoet; toch meent mevrouw Warren recht te hebben op den eerbied en de liefde van haar kind en denkt zij tegenover het feitelijk geheel vreemde meisje haar

ouderlijk gezag te kunnen doen gelden. Vivie was wat humeurig en wordt terecht gezet:

„.... Jouw manier van leven zal wezen zooals ik wil en niet anders. (*pauze.*) Ik heb die allures herhaaldelijk in je opgemerkt sinds je dat tripost[1] gekregen hebt — of hoe noem je dat ding. Als je denkt dat ik me daarmee tevreden geef, heb je 't mis, en hoe eer je dat merkt hoe beter. (*mompelend*) Ik zal er geen woord meer over vuil maken, dànk je! (*weder met stemverheffing en boos*) Weet je wel tegen wie je spreekt, juffertje?

Vivie. (*naar haar ziende, zonder 't hoofd van haar boek af te wenden*) Nee. Wie bent u? Wat bent u?

Mevr. Warren. (*opspringend, ademloos*) Heksenjong!

Vivie. Iedereen kent mijn reputatie, mijn sociale positie en het beroep dat ik denk uit te oefenen. Ik weet niets van u. Welk soort van leven denkt u me wel aan te bieden in gezelschap van u en sir George Croft?

Mevr. Warren. Pas op. Ik bega iets waar ik later spijt van hebben zal en jij ook.

Vivie. (*legt haar boeken terzij, koel-besloten*) Zoo! Laat ons van dat onderwerp afstappen tot u beter op de hoogte bent van den toestand. (*beschouwt haar moeder kritisch*). U hebt wat stevige wandelingen en een beetje lawntennis noodig om op te katteren. U bent heelemaal niet in conditie, niet om aan te zien: geen twintig meter heuvel-op zou u in staat zijn te loopen zonder stil te staan om uit te blazen; en uw polsen zijn niet veel meer dan rolletjes vet. Kijk mijne. (*Zij houdt haar polsen op*).

Mevr. Warren (*ziet haar hulpeloos aan, begint te klagen*) Vivie. —

Vivie. (*kort opspringend*). Begin nu asjeblieft niet te grienen. Spaar me dat. Ik kan werkelijk niet tegen gehuil. Als u 't doet ga ik de kamer uit.

Mevr. Warren. (*om medelijden mee te krijgen*). O, lieveling, hoe kun je toch zoo hard tegen me zijn? Heb ik geen rechten op je als moeder?

---

1) Drievoet; gebruikelijk geschenk bij de Romeinen aan wie zich onderscheiden hadden.

Vivie. *Bent* u m'n moeder?

Mevr. Warren. (*ontsteld*) of ik je moeder ben! O Vivie!

Vivie. Waar is dan onze familie — mijn vader — onze huisvrienden? U eischt de rechten van een moeder: het recht mij 'n dwaas en een kind te noemen; tegen me te spreken als geen mijner meerderen op studie tegen me te spreken dorst; mijn manier van leven me voor te schrijven, en me de kennismaking op te dringen met een bruut, dien iedereen dadelijk herkent als 'n Londen-vent van 't bedenkelijkste soort. Vóór ik me de moeite geef tegen dergelijke eischen op te komen, wou ik eerst wel onderzoeken of ze niet allen grond van bestaan missen.

Mevrouw Warren begint te lamenteeren, wat op Vivie niet den minsten indruk maakt. Maar geleidelijk wint de moeder veld. In haar wanhoop van verongelijkte scheurt zij een stuk los van het gordijn dat voor haar verleden hing:

„....Hoor hààr praten! Denk je dat ik grootgebracht werd als jij — dat ik mijn eigen manier van leven kon uitzoeken en kiezen? Denk je dat ik deed wat ik deed omdat ik ervan hield, of het goed dacht, of niet liever naar college gegaan was en een dame geworden als ik kans gehad had?

— Iedereen heeft 'n keus, moeder, meent Vivie. Tusschen voddensorteeren en bloemenverkoopen kan iedereen zelf kiezen, naar haar smaak. De menschen geven altijd de omstandigheden de schuld voor wat ze zijn. Ik geloof niet in omstandigheden. De menschen die vooruit komen in de wereld zijn zij die heengaan en de omstandigheden uitzoeken, die zij behoeven en, wanneer zij ze niet kunnen vinden, ze maken.

— O gemakkelijk praten, heel gemakkelijk nietwaar? Dààr! — wil je weten wat mijn omstandigheden waren?

— Ja, antwoordt Vivie. En trots haarzelf raakt zij onder den indruk van het sterk-gedaan verhaal.

— Weet je wie je grootmoeder was?

— Neen.

Die grootmoeder had 'n gebakken-visch-huisje bij de Munt. Van de vier dochters uit twee onbekende vaders geboren, bleven er twee „fatsoenlijk". De een werkte twaalf uur daags in een

loodwitfabriek voor negen shilling per week en stierf aan loodvergiftiging. De andere trouwde een gouvernementswerkman, hield zijn huis schoon en zijn kinderen netjes op 10 shillings 's weeks, tot hij aan den drank raakte. „Dat was wel waard fatsoenlijk voor te blijven, nietwaar?"

Maar Lize was van een ander slag. Ze ging er op een avond vandoor en kwam niet meer terug. Lize was mevrouw Warrens zuster. Zij zelf werd barjuffrouw in Waterloo-station, 'n mooie positie naar 't heette. „Nu, op 'n kouden ellendigen avond, toen ik zoo moe was dat ik me nauwelijks wakker kon houden, wie kwam daar om 'n halfje whiskey? Wie anders dan Lizzie, in 'n langen bontmantel, elegant en genietelijk uitgedost, met een portemonnaie vol sovereigns".

Lizzie hielp haar zuster aan „de zaak". Zij werden compagnons. „Ons huis te Brussel was werkelijk eerste-rangsch — een heel wat beter verblijf voor een vrouw dan de fabriek waar Anne Jane vergiftigd werd. Geen van onze meisjes werd ooit behandeld zooals ik in de keuken van het geheelonthouderscafé of in de Waterloo-bar, of thuis."

— Maar waarom koos u juist dàt beroep, verwijt Vivie, levendig belangstellend. Sparen en goed beheer geeft in iedere zaak mooie resultaten.

— Zeker, sparen. Maar in welk ander beroep kan een vrouw tot sparen komen? Ja, als je aanleg hebt voor muziek of voor het tooneel of voor de krantenschrijverij: dat's wat anders. Maar noch Lizzie noch ik hadden daar kaas van gegeten: alles wat we hadden was ons voorkomen en ons talent om mannen te bekoren. Denk je dat we zoo gek waren andere lui te laten handelen in onze aantrekkelijkheden door ons te gebruiken als winkelmeisjes, of barmeisjes, of kellnerinnen, wanneer wij er zelf in handelen konden en zelf alle voordeelen trekken in plaats van hongerloontjes? Kan je denken!

De dochter maakt bezwaren. 't Is toch een manier van geld verdienen waar een vrouw haar waarde bij inboet.

— Zeker, geeft de moeder toe. 't Is geen werk dat eenige vrouw voor haar pleizier doen zou, schoon als je er de vromen

over hoort, je zou denken dat 't een rozebed was. Maar 't is veel beter dan eenig ander beroep dat voor vrouwen open staat.... Ik heb altijd gedacht dat 't zoo niet behoorde te zijn. Het *kan* niet goed zijn, Vivie, dat er geen betere wegen openstaan voor 'n vrouw. Daar hou ik me aan, 't is verkeerd. Maar 't is zoo, recht of verkeerd, en een meisje moet ervan maken wat ervan te maken valt."

Dan later:

„Het eenige middel voor een vrouw om op fatsoenlijke wijze voor zich te zorgen, is goed te zijn voor een man die in staat is goed te zijn voor haar. Staat ze op zijn eigen levenspeil, laat ze dan zorgen dat hij haar trouwt; maar als ze ver beneden hem staat, kan ze dat niet verwachten — waarom zou ze? Ze zou er niet gelukkig bij worden. Vraag iedere dame in de Londensche Society die je wilt, iedere dame die dochters heeft, en ze zal je hetzelfde vertellen, behalve dat ik 't je rechtuit zeg en zij er een draai aan geven zal. Dat is 't heele verschil".

Het tooneel eindigt met een verzoening tusschen deze moeder en deze dochter. „Vivie, zal je voor je arme oude moeder wel goed zijn? Zegen op m'n eigen lieve lieveling — moeders zegen!"

Mevrouw Warren, houdster van „huizen" te Brussel, Weenen en Budapest, omhelst haar dochter beschermend, instinctmatig opziende alsof zij 's hemels zegen wilde afsmeeken.

Hierbij kon 't echter niet blijven. Vivie weet nog niet alles. Zij meende de *geschiedenis* van haar moeder te vernemen, geen oogenblik eraan denkend dat mevrouw Warren haar beroep voortzette ook nadat zij erdoor tot welvaart en tot rijkdom gekomen was. Voor Sir George Croft, haar moeders ploertigen vriend, is het weggelegd haar verder in te lichten. Hij heeft het meisje voorstellen te doen, huwelijksvoorstellen. Haar practischen aard kennend en waardeerend, aarzelt hij geen oogenblik zusterlijk met haar te spreken. Van zijn geringe aantrekkelijkheid is hij zich bewust, maar niet versmaden zal Vivie zijn rijk inkomen, zij wier moeder zaken doet — enfin!

— De zaken van m'n moeder? vraagt Vivie. Ik zie niet in wat die ertoe doen, nu de affaire is afgewikkeld en het geld belegd.

— Afgewikkeld! verbaast Croft zich. Opheffen een zaak, die 35 percent afwerpt in de slechtste jaren! Kun je denken!

Een tweede verklaring tusschen moeder en dochter vormt het slot van het stuk. Vivie heeft na Croft's onthullingen het huis verlaten, zich naar een vriendin te Londen begeven, in wier zaken zij als wiskundige werkzaam kan zijn. Zij wil geen cent meer trekken uit haar moeders verfoeilijk bedrijf. Zelf voor haar onderhoud zorgen. Mevrouw Warren komt zaniken, boos en sentimenteel tegelijk. Haar argumenten stuiten op Vivie's vaste bezonnenheid af. Geld wil ze niet dat ze niet zelf verdiend heeft, en aan een moeder en haar sentimenteel gehuil voelt zij geen behoefte.

— Als ik u was geweest, moeder, zou ik misschien gehandeld hebben als u; maar ik zou niet het eene leven hebben geleid en geloofd in het andere. In uw hart bent u een conventioneele vrouw. Daarom zeg ik u goeiendag. Ik heb toch gelijk, nietwaar?

— Gelijk, met al mijn geld weg te gooien?

— Nee, met me van u af te maken. Ik zou wel gek zijn als ik 't niet deed. Is 't niet?

En dan dit bijtende woord van de moeder:

— O zeker ja, als je 't zoo bedoelt, geloof ik 't ook. Maar God sta de wereld bij, als iedereen gaat doen wat goed is! (*the right thing*).

* * *

Ik heb de drie stukken van den eersten bundel wat uitvoeriger behandeld dan ik voornemens ben de latere te doen. Men kent door hun ontleding den ganschen man en zijn manier van schrijven. Zooals ik reeds opmerkte, is van een verdere ontwikkeling na *Mrs. Warren's Profession* nauwelijks sprake. Zal Shaw's grootere vertrouwdheid met de tooneeltechniek hem nogeens helpen aan een dol-geestig blijspel (*You never can tell*) en zijn Ibsenbelezenheid aan een bijna geslaagd symbolisch spel (*Candida*), diezelfde vertrouwdheid zal ruimer teugel laten aan zijn ongedurige fantazie en hem ertoe brengen overal zijn paradoxen

toe te passen, zeker dat hij er wel weg mee weten zal; diezelfde belezenheid hem genoegen doen nemen met vage diepzinnigheid en zoeken naar samengestelde en uitmiddelpuntige karakters, die hij niet altijd zal weten te doen leven. Ook raken wij na de eerste drie stukken den sociaal-democraat kwijt en krijgen er een Nietszschiaanschen philosoof voor terug, niet altijd tot ons voordeel. *Man and Superman* zou een betere uitgave van *The Philanderer* geworden zijn zonder die neiging tot gefilosofeer. De pittigheid van den propagandist, uitgegaan met de klaroen om zijn menschen bij elkaar te schetteren en een kar om zich voor zijn publiek zichtbaar te maken,[1] gaat in de redeneerzucht van den wijsgeer teloor; de filosofenmantel past kwalijk bij de roode das, die den schrijver der *Unpleasant plays* zoo goed stond.

Een lijstje van Shaw's verder tooneelwerk is hier dienstig. De eerste bundel, herinner ik, hield in: *Widower's Houses*, *The Philanderer*. *Mrs. Warren's Profession*. Daarop volgden, in een bundel *Pleasant plays* vereenigd, het blijspel *Arms and the Man*, het tooneelspel *Candida*, een handeling in één bedrijf, *The man of Destiny* en het blijspel *You never can tell*. Het melodrama *The Devil's Disciple*, en de spelen *Caesar and Cleopatra* en *Captain Brassbound's Conversion* werden samengevat onder den ongemotiveerden titel *Three Plays for Puritans* (trouwens de betiteling der eerste beide bundels mist ook voldoenden grond); hierop volgen: *The admirable Bashville*, tooneelbewerking eener novelle; *Man and Superman*, a Comedy and a Philosophy; en weder in één bundel, zonder titel: *John Bull's other Island*, een lever de rideau *How he lied to her Husband* en *Major Barbara*. Nog niet verschenen is *The Doctor's Dilemma*, dat waarschijnlijk wacht op de voltooiing van verdere stukken, die mede gebundeld kunnen worden. Al deze stukken zijn voorzien van voorreden, toelichtingen, inleidingen en uitvoerige tooneel- en karakterbeschrijvingen, welke het niet gemakkelijk maken hun waren zin te verstaan. Want Shaw houdt ervan zijn bedoeling te preciseeren met een overvloed van aanwijzingen en glossen,

1) Inleiding „*Plays for Puritans*.

zich lang niet altijd aansluitend bij het werk dat hij gemaakt heeft of maken zal, vaak hun eigen weg gaande, raak filosofeerend op een toevallig neergeworpen woord, een geestig zinnetje, een ingeving. Het theater is hem zoo ernstig, dat hij zijn stukken niet durft uitzenden en laten praten voor zichzelf. We moeten dus wel goed verstaan hoe we ernaar zullen kijken, en wat we ervan zeggen zullen. Wanneer de schrijver zijn laatste gedrukte werk voorziet van een uitvoerig pleidooi met den hatelijken titel: „Eerste hulp voor critici", dan mag ons welgevallen in de geestigheid ons niet beletten scherp toe te zien, of een lichtvaardig idee te hebben van wat daaronder is te lezen.

Het tooneel beschouwt Shaw als een even belangrijke zaak als de kerk in de middeleeuwen, en stellig als van meer belang dan de kerk van heden. „Een schouwburg", lezen wij in *The Author's Apology* voor zijn verzamelde kritieken uit de *Saturday Review*, „een schouwburg is voor mij een plaats, waar twee of drie zijn vergaderd." De apostolische opvolging van Aeschylus tot mij is even ernstig en even continueel gedragen (*continuously inspired*) als die jongere instelling, de apostolische opvolging in de Christelijke kerk." Ongelukkigerwijze is de Christelijke kerk de kerk geworden waar je niet lachen moet, en daardoor verliest ze aan die andere en grootere kerk, waartoe ik behoor, zegt Shaw: „de kerk waar hoe meer je lacht hoe beter 't is, omdat je door lachen alleen het kwaad kan verdelgen zonder wrok, en goede kameraadschap sluiten zonder sikkeneurigheid". (*mawkishness*).

Welk soort lachen wordt hier nu bedoeld? Het inhoudloos gegrijns om een dwaze mop of een zotte grimas? Neen, wanneer Shaw over lachen spreekt, bedoelt hij de uiting van een dieper geestelijk genieten, dat de menschheid maar al te zeer bezig is te verleeren. In zijn bespreking van Oscar Wilde's blijspel *The Importance of being earnest* lezen wij:

„Ik kan niet zeggen dat ik veel geef om *The Importance of being earnest*. Het amuseerde me natuurlijk; maar wanneer een blijspel me niet evenzeer treft als 't me amuseert, geeft 't me een gevoel of ik m'n avond vermorst heb. Ik ga naar den

schouwburg om tot lachen bewogen te worden, niet om ertoe te worden gekieteld of bestoeid; en daarom ben ik, ofschoon ik evenzeer lach als wie anders ook bij een grappig blijspel, prikkelbaar vóór het eind van het tweede bedrijf, en uit mijn humeur voor het eind van het derde, en mijn nare mechanische lach maakt deze verschijnselen telkens erger."

Doen lachen mag, behoort dus een der bedoelingen van het tooneel te zijn, maar de lach moet inhoud, beteekenis hebben. Het leven is ernstig; ook in onze vermaken moeten wij zoeken het te peilen; lachen om de menschelijke gebreken is heilzaam wanneer het tot inzicht en erkenning dier gebreken voeren mag.

Het is een fout van Shaw — hier kom ik op een zooeven aangestipt onderwerp terug, alvorens tot de behandeling van het verdere tooneelwerk over te gaan — door vehement theoretiseeren te willen aantoonen dat hij erin geslaagd is, in zijn stukken in beeld te brengen wat hij uit te drukken zoekt. Zoo overstelpend werkt dan zijn woorden- en argumentenvloed, dat men een oogenblik in onzekerheid raakt of men wel goed gelezen heeft en van het aldus toegelichte spel alles begrepen. Voorreden schrijven wordt door onzen auteur een gewichtig werk geacht, zelfs gewichtiger dan het schrijven der stukken. Ik gaf een half dozijn van Shakespeare's stukken, zegt hij, vóór een van de voorreden die hij had behooren te schrijven [1]. En hij neemt 't Ibsen kwalijk zoo kort te zijn geweest in zijn tooneeluitleg. „Wat ik gezegd heb, heb ik gezegd," drukte de groote Noor zich uit. „Precies," tikt Shaw hem op de vingers, „maar de zaak is dat wat hij niet gezegd heeft, hij niet heeft gezegd."

Om niet in deze fout te vervallen voorziet Shaw zijn werk van allerlei aanhangsels en toevoegingen. Het Engelsche tooneel staat laag; de acteurs zijn bedorven met slechte Shakespeare-vertooningen en knock-about-moppen, en het goede publiek blijft uit de schouwburgen weg. De dramaturg doet daarom beter zich rechtstreeks tot het publiek te wenden, om zeker te zijn juist te worden begrepen. Hij geeft zijn stukken in druk,

1 Inleiding, *Plays for Puritans.*

maar zorgt ervoor, ook in zijn tooneelbeschrijvingen leesbaar te zijn. Want nu heeft hij niet te doen met een timmerman en 'n costumier; hij moet den gewonen lezer inlichten omtrent zijn bedoeling.

Consequent toegepast beteekent dit de instelling eener nieuwe kunst. De dialoog aangevuld met zooveel verklarenden tekst omtrent milieu, karakters der handelende personen, dingen die in hem omgaan, dat aan het begin van ieder bedrijf een hoofdstuk, ja zelfs meer dan een noodig worden zal. Met de intonaties gaat 't moeilijker. Er zijn vijftig manieren om „ja" te zeggen en vijfhonderd van „neen", maar slechts één manier om die woorden te schrijven. Men zal dus in ieder geval bijzonder den lezer of speler hebben duidelijk te maken welke intonatie bedoeld wordt. Sommige stukken, voorziet Shaw zelf — en hiermede is aan zijn streven een grens gesteld, welke hij verzuimt te trekken, — zullen zoo vol aanteekeningen worden dat zij niet meer te spelen zijn.

Laat ons de toepassing dezer methode onderzoeken op *Candida*.

Ik heb pas een boek gelezen over Gerhart Hauptmann, waarvan de schrijver de eigenaardigheid had voor ieder der door hem besproken tooneelstukken een of meer vóórtypen, grondmodellen te zoeken. Indien ik dit raadseljes-raden zou willen navolgen, zou ik voor *Candida* een uiterst gemakkelijke taak hebben. Shaw wijst zelf aan: *Bouwmeester Solness*.

De vrouw, de man, de derde. Candida is een superieure vrouw. Van die superioriteit wordt alleen haar sterke wil, zichzelf te zijn en zuiver te staan in haar omgeving in het licht gesteld. Het is moeilijk Caesars vrouw in haar hooge onaantastbaarheid af te beelden.

Twee mannen zijn in Candida's huis. De een haar echtgenoot, 'n gevierd predikant, Christelijk socialist, man van boeiende redevoeringen, in gemeenplaatsen gemeenplaats-idealen verheerlijkend; verwend van der jeugd door zijn ouders, z'n levensomstandigheden, z'n meesters, de vrouwen; gelukkig in het bezit van Candida, zijn werk, en vooral zijn rotsvaste zelfingenomenheid.

De andere, 'n dichter, jongen van achttien jaar, wien 't aan *bon sens* ontbreekt, die zich telkens aan de dingen der samenleving stoot en bezeert, maar in geniale klaarheid begrijpend, doorwoelend wat voor anderen verborgen blijft. Baudelaire's Albatros.

Duidelijker gesteld: het ideaal (Candida), de middelmatigheid die waant het veilig te bezitten (de man), de strevende kunstenaar (de derde).

Het zou in dominé Morell niet opgekomen zijn aan de zekerheid van zijn echtelijk geluk te twijfelen; de merkwaardige stelligheid waarmee de jonge Marchbanks zijn aanval begint, ontmoet bij hem aanvankelijk enkel hooghartige minachting. Maar iets raakt los in hem. De in het leven onervaren jongen blijkt met geniale scherpte de dingen van zijn bestaan te doorzien, diep door het uiterlijk van zijn leven heen te schouwen naar de innerlijke kleinheid van zijn mensch-zijn en man-zijn van Candida.

— Kijk niet met dat zelfingenomen air naar me, waarschuwt Marchbanks. U denkt sterker te zijn dan ik; maar ik zal u doen wankelen, als ge 'n hart in de borst draagt.

— Doe me wankelen, jongen, antwoordt Morell, met onwrikbaar vertrouwen.

— Ten eerste —

— Ten eerste?

— Heb ik uw vrouw lief.

Een oogenblik schrikt Morell terug; dan barst z'n schaterlach uit.

— Eugène, jongen, je stelt je aan als een dwaas — als 'n groote dwaas. Laat ik je dat, tot je beterschap, in ronde woorden mogen zeggen.

Doch Marchbanks stàât hem.

— Meent u dat de dingen waarom menschen zich als dwazen aanstellen minder wezenlijk en waar zijn dan de dingen die hen verstandig laten? Juist zijn zij waarder; zij zijn de eenige dingen die waar zijn. Bewijst uw zelfgenoegzame superioriteit tegenover mij dat ik ongelijk heb?

En Morell, wankel nu:

— Het is gemakkelijk — vreeselijk gemakkelijk — iemands zelfvertrouwen te breken. Pas op wat je doet. Pas op!

— Ik weet wat ik doe, zegt Marchbanks. Ik doe het met opzet.

Het eerste bedrijf sluit met dit tooneel. In het tweede gaat de strijd, buiten Candida om, voort. Het derde brengt de verklaring tusschen Candida en Marchbanks.

Morell treedt als spreker op in een vergadering. Opzettelijk, in hooge zelfbeheersching, heeft hij zijn vrouw en haar jongen aanbidder thuis gelaten. Marchbanks besloot niet te spreken; hij leidt zich af door haar zijn verzen voor te lezen. Maar haar aandacht dwaalt. En dan, in zijn gevoeligheid dat ze niet geluisterd heeft, komt zijn bekentenis.

Hij zit op 't haardkleed, 't hoofd achterover geleund op haar knieën, zóó haar aanstarend:

— Ik ben zoo ongelukkig geweest den heelen avond, omdat ik deed wat goed was. Nu doe ik verkeerd en ben gelukkig.

Hàâr gevoel voor hem is bijna moederlijk:

— Je voelt je nu als 'n groote volwassen verleider hè? — heel trotsch op jezelf.

— Pas op! zegt hij. Ik ben wel zoo oud als jij, als je het maar wist.

En:

— Mag ik je 'n paar slechte dingen zeggen?

— Nee, antwoordt Candida. Maar je mag alles zeggen wat je wezenlijk en echt voelt. Ik ben niet bang, zoolang 't je eigen zelf is dat spreekt, en niet een pose.

Nu kan hij niets meer zeggen. Tot de een of andere pose behooren al zijn woorden — behalve één.

— Welk is dat?

— Candida, Candida, Candida, Candida, Candida.

— En wat heb je tegen Candida te zeggen?

— Niets dan de herhaling van je naam, duizendmaal. Voel je niet dat iedere keer een gedicht aan je is?

— Maakt het je gelukkig zoo te kunnen bidden?

— Ja, heel gelukkig.

— Dan is dat geluk 't antwoord op je gebed.

Morell komt van de vergadering terug, meent te storen. „Heb je me wat te zeggen?" vraagt hij Marchbanks, als zij alleen zijn. Marchbanks gaat door hem te kwellen, meenend bij Candida, hij die de groote waarheid bezit, de sterkere te zijn. Aan háár als zij terugkeert de keuze tusschen beide mannen. Morell poogt haar met rhetorica te overreden, op haar gevoel te werken.

— „Hou op; dat is niet juist", roept Marchbanks hem toe. „Je moet haar niet toonen dat je lijdt, Morell. Ik lig op de pijnbank, maar ik huil niet."

Wat hebben zij Candida te bieden? Trotsch-nederig beveelt de dominé zich aan:

— Ik heb je niets aan te bieden dan mijn kracht voor je verdediging, mijn eerlijke bedoeling voor je zekerheid, mijn bekwaamheid en ijver voor je onderhoud en mijn gezag en mijn positie voor je waardigheid. Dat is al wat 't een man aan een vrouw betaamt te bieden.

— En jij, Eugène, vraagt Candida, wat biedt jij?

— Mijn zwakheid! mijn verlatenheid! mijn hartehonger!

— Dat is een goed bod, Eugène.

Ze zegt te kiezen de zwakste van de twee. Weer is het de dichter die 't eerst begrijpt. De van der jeugd verwende, op zijn geluk pralende echtgenoot is de zwakste. De dichter kan ontberen. Hij draagt zijn kracht in zich.

In den nacht zal Marchbanks uitgaan. Candida geleidt hem tot de deur.

— Nog één woord. Hoe oud ben je, Eugène?

— Zoo oud als de wereld nu. Van morgen werd ik achttien.

— Achttien! Wil je, om mij, een gedichtje maken van twee zinnen die ik je zeggen ga? En wil je beloven dat in jezelf te herhalen zoo vaak je aan me denkt?

— Zeg ze.

— Wanneer ik dertig ben, is zij vijf en veertig. Wanneer ik zestig ben, is zij vijf en zeventig.

— Over honderd jaar hebben we denzelfden leeftijd. Maar ik

draag een beter geheim dan dat in mijn hart. Laat me nu gaan. De nacht buiten wordt ongeduldig.

— Vaarwel. (*Zij neemt zijn gelaat in de handen; hij, haar bedoeling vermoedend, buigt een knie; zij kust zijn voorhoofd. Dan ijlt hij weg in den nacht. Zij keert zich nu tot haar man, de armen naar hem uitgestrekt.*) O James! (*Zij omarmen elkaar. Maar kennen niet het geheim in het hart van den dichter.*)

Candida, zei ik, — mijn ontleding moest wat lang zijn — geeft een typisch voorbeeld van wat Shaw wil met zijn tooneel-aanduidingen, tevens aan het slot een mislukking zijner theorie. De inleiding bevat in eenige pagina's druks een beschrijving niet enkel van het vertrek waar het stuk speelt: daarnevens van de woning waarvan dat vertrek deel uitmaakt, de soort buurt waarin die woning is gelegen, de menschen die er wonen, hun levensmanier en sociale verhouding. Vervolgens wordt, iedere figuur uitvoerig geïntroduceerd. Aldus[1]: „Marchbanks, een vreemde, schuwe jongmensch van achttien jaar, lichtgebouwd, verwijfd, met een teere kinderstem, de pijnlijke geplaagde uitdrukking en het terugschrikkend optreden die de angstige overgevoeligheid toonen van zeer vlugge en onmiddellijke jeugdvrees, eer het karakter zich tot volle rijpheid gezet heeft. Miserabel besluiteloos, weet hij niet waar te staan of wat te doen; bevreesd voor elken vreemdeling, zou hij liefst naar eenzaamheid terugdeinzen, zoo hij dorst; maar de hevigheid zelf waarmee een volkomen alledaagsche ervaring hem aandoet, ontstaat uit overstraffe zenuwsterkte; en zijn neusvleugels, mond en oogen verraden een fel onmatigen moedwil, omtrent welks drang zijn wenkbrauwen, in hun meelijdende buiging, geruststellen. Zoo ongewoon ziet hij er uit, dat hij bijkans bovenaardsch lijkt, en voor prozaïsche menschen is er in dit bovenaardsche iets hinderlijks, evenzeer als dichterlijk gestemden er iets van den engel in zullen vinden. Zijn kleeding is geheel anarchistisch. Hij draagt een oud blauw jacket van serge, zonder knoopen, over een wollen tennis-hemd, een zijden zakdoek als das, een broek als het jacket, en bruin linnen schoenen.

1) Vertaling van den heer Simons.

In deze kleeren heeft hij blijkbaar in de hei gelegen en door water gewaad, en er is geen spoor dat hij ze ooit geborsteld heeft".

Indien men poogt de aldus beschreven persoon met de Marchbanks in het stuk te vereenzelvigen, komt men tot allerlei tegenstrijdigheden en nog meer onmogelijkheden voor den tooneelspeler, die zich naar des schrijvers aanwijzingen geheel zou willen gedragen.

Vaak wordt de omgeving betrokken in de persoonsbeschrijving, gelijk blijkt uit Candida's introductie: „Een jonge vrouw van drie-en-dertig jaar, wèlgebouwd, wèlgevoed, met kans om later matrone-achtig te worden; nu evenwel op haar best in de dubbele bekoring van jeugd en moederschap. Haar optreden is dat van een vrouw die geleerd heeft dat zij een ieder naar haar wil kan zetten door het winnen van haar genegenheid en die dit doet, intuïtief en openlijk, zonder zweem van gemoedsbezwaar. In zoover is zij gelijk aan elke andere vrouw, die precies knap genoeg is om de attracties van haar sexe te gebruiken voor kleine egoïstische doeleinden. Maar de zuivere lijn van haar wenkbrauwen, moedige oogen en vastbesloten mond toonen in Candida een geestelijke onbevangenheid en waardigheid van karakter, die alle geslepenheid in haar genegenheid tot iets edels maken. Een dóórdringend opmerker zou aanstonds gissen, *dat hij die het afbeeldsel van de Maagd uit Titiaans Annunciatie boven haar schoorsteenmantel hing*, dat moet gedaan hebben omdat hem eenige ziele-gelijkenis tusschen beide getroffen had, *zonder haarzelf of haar echtgenoot te verdenken van zulk een opmerking, zoomin als van eenig begrip van Titiaans kunst.*"

Niet zelden ook — ik zei het reeds vroeger, en zal geen aanhalingen meer doen — bevat een persoons- of tooneelbeschrijving, of zelfs maar de indicatie eener beweging of manier-van-zeggen, een snauw naar de samenleving, de Engelschen of de gebreken der moderne (Britsche) tooneelkunst.

Maar wat doet Shaw aan het slot van *Candida*? Hij laat twee menschen achterblijven en een weggaan. De heengaande heeft in het hart een geheim. De beide anderen omarmen elkaar

„maar zij kennen niet het geheim in het hart van den dichter." Welk tooneelspeler zou kans zien dààr iets van te maken! Welk lezer bezit het vermogen, zich die menschen in die positie voor te stellen? Temeer daar dit geheim niet is aangeduid. Het geheim van dit geheim is, vrees ik, dat er nog een geheim noodig was om de geheimzinnige slot-stemming, waarmede *Candida* naar Ibseniaansch model eindigt, geheimzinniger te maken.

De beteekenis van *Candida* in de rij van Shaw's tooneelwerken kan, geloof ik, gemakkelijk worden overschat. Mij stemt het feit dat geen der vroegere of latere stukken in dezen toonaard geschreven is tot voorzichtigheid. Ook, al heb ik dit werk te prijzen als Shaw's eenige niet geheel met het hoofd geschrevene, doet mij de opzet onzuiver aan. Wat ik van een Maeterlinck aanneem als logisch uitvloeisel van den aard van zijn talent, aanvaard ik bij 'n Shaw slechts onder reserve. In dit geval te meer wegens de openhartigheid waarmee de schrijver zelf alweder onthult, hoe hij tot *Candida* gekomen is.

Hij was in Italië geweest om middeleeuwsche kunst te bestudeeren en kwam, terug in Engeland, midden in de zoogenaamde prae-Rafaëlitische beweging te vallen. Men dweepte toen met die beweging: thans heeft men het kunstmatige ervan gezien en is de waardeering wat gedaald. Shaw echter pakte het streven der prae-Rafaëlieten geweldig aan; de tijd was, meende hij, rijp voor een prae-Rafaëlitisch tooneelstuk. Hoe dit te maken? 't Kon nog maar vaag-aanduidend werk zijn, een verbeelding van de nieuwe idee in conflict „met de eerste gebroken, zenuwachtige, stuntelige pogingen om haar eigen verzet tegen zichzelf in zijn ontwikkeling naar iets van hooger orde te formuleeren." Een definitief beeld zou slechts te geven zijn wanneer de beweging gedaan en afgedaan (verwerkt) was. Lang te voren echter keeren de oogen der menschen zich naar het verwijderd licht der nieuwe eeuw. De eerste gewaarwording daarvan ontvangt het genie, dat het licht samenvat in een kunstwerk en zoo naar de oogen van den gewonen man terugstralen doet. „Laat Ibsen uitleggen, als hij kan, waarom het

bouwen van kerken en gelukkige menschenwoningen niet de eindbestemming is der menschen en waarom hij, om de onbevredigde jongere generaties voldoening te schenken, moet stijgen daarboven uit naar hoogten die hem thans onuitsprekelijk duizelend en verschrikkelijk voorkomen, en waar de eerste klimmers moeten afvallen te pletter. Hij kan het niet uitleggen, hij kan het u alleen toonen als een visie in den wegzinkenden spiegel van zijn kunstwerk; zoodat ge zijn voorgevoel kunt opvangen en ervan te maken zoeken wat ge vermoogt."

Naar deze formuleering zullen we niet krijgen een prae-Rafaëlitisch spel, doch een spel van het prae-Rafaëlitisme — wat iets anders is. In zooverre lijkt ze me gelukkig, dat zij rekening houdt met het noodwendig-vage, aan een nieuw kunstideaal eigen. Het stuk daarentegen, volgens deze formule tot stand gekomen, is me te positief, te concreet.

Ik waagde zooeven een symbolistische aanduiding der drie hoofdpersonen en heb misschien wat Candida zelf betreft te boud toegeslagen. Het ideaal, waarnaar de jonge dichter reikt, is vermoedelijk bedoeld als iets hoogers dan de personificatie daarvan: Candida. In haar hierboven aangehaalde persoonsbeschrijving is sprake van gelijkenis met een Madonna van Tiziaan, die haarzelf en haar echtgenoot zou ontgaan en alleen aan den dichter geopenbaard zijn. Het geheim van den dichter ook bleef voor Candida verborgen. Hoe zullen we dit alles, deze blijkbaar opzettelijke mystificatie, verstaan? Ibsen heeft vermeden het ideaal, waarop hij in Solness doelde, lichaam te geven. Was het van zijn Engelschen navolger voorzichtig, verder te gaan, verder dan hij in theoretische overweging mogelijk oordeelde?

Later — waar is de ernst bij dezen man? — zou Shaw zelf met *Candida* en zijn opvlucht naar 't in andere stukken gehekeld idealisme den gek steken. *How he lied to her husband*, het „stukje om een avond te vullen" in den laatsten bundel, geeft een pseudo-Candida te zien en een pseudo Marchbanks die, zij tenminste, een loopje nemen met hun origineelen. Er had, zegt „Zij", een schoonzuster in het stuk moeten zijn om de

heele verhouding aan den man te verklappen. En de man, na den aanbidder zijner vrouw eerst een paar stompen toegediend te hebben omdat hij voorgaf op z'n vrouw *niet* verliefd te zijn, eindigt met hem een besten kerel te vinden wanneer hij de waarheid erkent — de zoo vaak gehoorde waarheid, die den echtgenoot aangenaam streelt, en waar deze mee pronkt en opsnijdt.

Met *Candida* — ik hervat de rij der stukken — zijn gebundeld *Arms and the Man*, *The Man of Destiny* en *You never can tell*. Het eerste bevat een hoogst vermakelijke afrekening met de krijgsromantiek. Allergeestigst het contrast tusschen den Zwitserschen huurofficier Bluntschli, die zijn patroontasch met fondantjes laadt, en zijn Bulgaarschen medeminnaar, den bravourheldenofficier Sergius, en hun duel ten slotte met handdoeken en beddelakens, waarin de Zwitser, erfgenaam van een aantal groote hotels, overwinnaar blijft.

Van *The Man of Destiny* zou ik de inleiding overschrijven, als ik niet vreesde toch reeds te veel in overschrijven te vervallen. Die inleiding bevat een eigen-geziene karakteristiek van den jongen generaal Napoleon, de hoofdfiguur. Als gewoonlijk kan Shaw daarbij zijn landgenooten niet sparen. „Zelfs op dit oogenblik," zegt hij, „is het niet mogelijk in Engeland te komen zonder nu en dan te gevoelen hoeveel dat land verloor door niet te worden veroverd door hem (Napoleon) evenals door Julius Caesar". Napoleons boutade over Engeland gebruikte ik reeds hiervóór.

Twee mooie virtuosenrollen bevat *The Man of Destiny*, en een aardig herbergiertje.

Het verhaal van *You never can tell* te doen, daar begin ik heelemaal niet aan. Deze klucht is geestiger dan alles wat in tientallen jaren in ons land werd ingevoerd en gespeeld. Ze verdient de aandacht van onze stukkenzoekende tooneeldirecteuren ten zeerste, al was 't alleen om de kostelijke rol van den wereldwijzen kellner.

Neen, ik zal er werkelijk niet van vertellen. Een van m'n aanteekeningen alleen wil ik even ophalen. Shaw neemt wraak op zijn vriend den censor en zijn bedillende collega's-critici:

Mr. Comas heeft 't over z'n socialisme en zegt: „We zijn uit den tijd; de wereld denkt ons al achter den rug te hebben. Er is maar één plaats in heel Engeland waar je meeningen nog zouden doorgaan voor geavanceerd."

Mevrouw Clandon (*spotachtig-ongeloovig*) De kerk, misschien?

Mr. Comas. Nee; de schouwburg.

* * *

Ik kom nu aan *Man and Superman*. Op het omslag vind ik afgedrukt drie aanhalingen uit beoordeelingen. De eerste van Max Beerbohm, den „*incomparable Max*", die Shaw opvolgde als tooneelcroniqueur voor de *Saturday Review*. Max is vriendelijk voor zijn meester en voorganger: „*This is his masterpiece.... treasure it as the most complete expression of the most distinct personality in current literature.*"

De heer Beerbohm was een beetje in de war, of had van meesterstukken geen verstand. *Man and Superman*, een lang en tè lang, diepzinnig en tè diepzinnig tooneelstuk van vier bedrijven, voorafgegaan door een den philosofischen inhoud ervan nog eens zeggende inleiding, en gevolgd door een stapel aforismen, zich daarbij aansluitend zonder het beeld tot grooter volkomenheid te brengen — *Man and Superman* is voor een meesterwerk te veel cerebraal ontstaan. Geestig, zooals alles van Shaw geestig is, maar hier voor de eerste maal tevens vermoeiend. Toujours perdrix! En al die patrijzen, ook wanneer men aanvankelijk dacht met ganzen of soms gewone straatmusschen te doen te hebben, gepeperd, gezouten en in pikante saus opgediend. Men zou den duivel en Don Juan, hoofdpersonen in dit moderne Don Juanspel, gaarne het monopolie gelaten hebben van geestigheid en sinistere slagvaardigheid. Als derde in den bond zou de pikante Doña Juana — volgens des schrijvers bekentenis geïnspireerd op de Middel-Nederlandsche moraliteit *Elckerlyc*; aldus: Everyman, waarom niet Everywoman? — men zou Ann gaarne nog ter completeering van het gezelschap meenemen - maar o hemel, het stuk telt zoo-

veel méér geestige menschen en rake debaters! Men noemt dat wel een vuurwerk — bedenk dat vuurwerken allemansfraaiigheid zijn en de verstandige onder de geestdriftige hè's! wegloopt met 'n allerfijnst kritisch lachje in één mondhoek.

Waar gaat 't om? Everywoman. Wat is everywoman? Een wezen dat van de natuur opdracht heeft gekregen, kinderen voort te brengen. Voor die functie heeft ze een man noodig: daarom jaagt ze zoodra haar lichaam tot wasdom is gekomen mannen na, ketent er een aan zich vast, dwingt hem met alle middelen van haar spinneziel, vader te worden.

De *comedy* heeft weinig vertelbaars; het derde bedrijf bevat de *philosophy*. De moderne Don Juan, vluchtend voor zijn Doña Juana (Ann) in een automobiel, is in de Sierra Nevada bij een allervermakelijkst individualistisch behandelde rooversbende beland. In hun kamp slapende droomt hij van de figuren uit Mozart's opera, alle ontzettend breedsprakig.

Doña Ana de Ulloa, als vrouw van zeven en zeventig jaar in de hel gekomen, na een met kinderen gezegend huwelijk, heeft 't met haar vroegeren candidaat-verleider te kwaad. Voor een vrouw, zegt Don Juan, beginnen en eindigen de plichten en aansprakelijkheden van den man met de taak, brood te krijgen voor haar kinderen. Voor haar is de Man alleen een middel om kinderen te krijgen en groot te brengen.

Doña Ana protesteert.

— Pardon, ik sprak niet over de vrouw als volledige verstandelijke eenheid. Ik sprak over haar kijk op den Man als afzonderlijke sexe. Dit is niet cynischer dan haar kijk op haarzelf als boven alle dingen Moeder. Sexueel is de Vrouw het uitvindsel van de Natuur voor de voortplanting van haar hoogste overwinning. Sexueel is de Man het uitvindsel van de vrouw voor de volbrenging van het Natuurbevel op de meest economische manier. Zij weet bij instinct dat, ver terug in het evolutieproces, zij hem heeft uitgevonden, gedifferentieerd, geschapen ten einde iets beters voort te brengen dan het ééngeslachtelijk proces kan voortbrengen. Op voorwaarde dat hij de taak vervult waarvoor zij hem gemaakt heeft, neemt zij

genoegen met zijn droomen, zijn dwaasheden, zijn idealen, zijn heroisme, mits de hoeksteen van dat alles zij de aanbidding der vrouw, van het moederschap, van het gezin, van den huiselijken haard.

In overeenstemming hiermede zijn ook Don Juans ervaringen met vrouwen geweest. Wanneer hij de verbeelding van een vrouw getroffen had, was ze wel zoo goed hem toe te staan te gelooven dat ze hem liefhad; maar wanneer hij zijn doel had bereikt, zei ze nimmer: „Ik ben zoo gelukkig; mijn liefde is bevredigd": Ze zei altijd 't eerst: „Eindelijk zijn de hinderpalen overwonnen", en ten tweede: „Wanneer kom je terug?"

— Dan werd de juffer, die te voren vrij vroolijk en zonder zorgen geweest was, ineens ongerust, gepreoccupeerd met me, altijd intrigeerend, samenspannend, vervolgend, bewakend, wachtend, heelemaal erop uit zich van haar prooi te verzekeren — de prooi dat was ik, wel te verstaan. Nu was dit niet waar ik om uitgegegaan was. Ik liep eruit. Ik liep er heel dikwijls uit. Ik werd zoowaar beroemd omdat ik er altijd uitliep.

De Don Juan van vleesch en bloed in het stuk is minder gelukkig dan zijn gedroomde helsche voorganger. Hij vindt een vrouw op zijn pad, die hem resoluut vastklemt, de wereld over achterna tuft, voor zich reserveert en niet rust vóór hij naast haar op het altaar staat.

De tegenstelling is aardig gevonden: de vrouw, handelend als lasthebber van de natuur, dwingend den besten man dien zij voor de voortplanting vinden kan tot de geslachtsdaad, èn de schijnbaar daarmee strijdende maatschappij-wetten. „Dat de mannen", zegt de schrijver in zijn voorrede, „om zich te beschermen tegen een te agressieve vervolging door de vrouwen, een zwak romantische conventie hebben gemaakt, volgens welke het initiatief in sexueele aangelegenheden altijd moet komen van den man, is waar; maar" — en hier krijgt het theater weer een hak — „het voorwendsel is zoo onnoozel dat het zelfs in den schouwburg, dat laatste heiligdom van onwerkelijkheid, alleen op onervarenen indruk maken kan".

Intusschen staat ook in ander opzicht de man niet zoo weer-

loos tegenover zijn aanvalster de vrouw. „Want let op wat gebeurd is. (Bedrijf III). Ten eerste heeft de man zich onder haar handen zoozeer vermenigvuldigd, dat er evenveel mannen zijn als vrouwen; zoodat zij buiten staat is voor haar doel méér dan een gedeelte van de immense energie te gebruiken die zij tot zijn beschikking gelaten heeft door hem den uitputtenden arbeid der voortbrenging te besparen. Deze overvloedige energie is gegaan naar zijn hersenen en naar zijn spieren. Hij is te sterk geworden om lichamelijk door haar te worden beheerscht en te verbeeldingrijk en geestelijk-krachtig om te vreden te zijn met enkele zelf-reproductie. Hij heeft de beschaving geschapen zonder haar te raadplegen en, als de grondslag daarvan, het huiswerk aan haar overgelaten."

Die beschaving dan is vóór alles een poging van den Man om zich wat meer te maken dan een bloot werktuig van de vrouw voor haar doel.

Het stuk staat op den titel aangeduid als *a Comedy and a Philosophy*. Nu is 't meer filosofie geworden dan comedie, en ik kan dus volstaan met de essence der eerste, zonder mij gehouden te achten aan uitvoerigheid over de tweede. Shaw's meesterstuk, zei ik reeds, is *Man and Superman* niet geworden. Voor 'n *Faust* reikte zijn genie niet; zijn ongedurige geest is al tevreden met 'n hak rechts en 'n hak links en blijft met welgevallen de mooie wonden bekijken, in stede van verder te gaan. Waar zei Shaw ook weer dat hij geen vrede kan hebben met de oppervlakkige karakterteekening der romantiek: helden uit één stuk, booswichten uit één stuk, diè tegen elkaar in, dat 't schellinkje in de handen klapt? Ik meen in de voorrede der *Plays Pleasant*. Is een karakter als Ann in *Man and Superman* niet even elementair? De juffrouw werd toegerust met een ontembare zucht den man te vangen — niet 'n man, zelfs niet een bepaalden man, maar *den* man — het mannetje eer, dat haar bevruchten zou en jongen geven. Ze gaat daarbij te werk met een maatschappelijk onjuist geziene teeltkeus, nemend den man die haar rondweg zegt dat hij haar niet trouwen wil en versmadend den ander met zijn sentimenteele liefde. Het be-

staan zulk eener vrouw is niet ondenkbaar. Evenmin als het bestaan ondenkbaar is van een goedkoopen drakenheld of verrader. Maar zoo ze alle drie bestaan, stammen ze uit hetzelfde nest. Het nest der Uebermenschen, waarvan D'Ennery c.s. de wording voorvoelden, en waar Shaw, op weg geholpen door Wagner, Ibsen en Nietzsche, het laatste ei heeft uitgehaald. Tot zijn geluk bleek het een wijfjesei, waarmee een nageslacht geteeld worden kan, en dat niets liever wil dan dat. Hoor dat Ueberei in zijn voorplantingsijver met groote stem in de wereldruimte uitroepen: „Een vader — een vader voor den Uebermensch!" (IIIe Bedrijf).

Laat ons op het nageslacht uit deze verbintenis onze hoop vestigen!

* * *

Ik heb *Plays for Puritans* overgeslagen. Zij zijn van 1903; *Man and Superman* verscheen eerst twee jaar later. De volgorde der behandeling — en dat pleit niet voor Shaw — doet er zoo weinig toe.

Drie stukken bevat de bundel. Daarvan laat ik *The Devil's Disciple,* een met uiterlijke middelen werkend melodrama, en *Captain Brassbound's Conversion,* waarin de hoofdpersoon, een reizende Engelsche dame, die 't met iedereen vinden kan, door zich zoetsappiglijk te accommodeeren, misteekend is, liggen.

Caesar and Cleopatra bedoelde weer een stormloop tegen de romantiek. Wat Shakespeare van Antonius en Cleopatra gemaakt heeft, kon Bernard Shaw niet bevredigen. Na eerst den verloopen krijgsman in de armen van een ordinaire lichtekooi gevoerd te hebben, met het gewone verloop — heet het in een der drie stukken van de inleiding — haalt Shakespeare zijn ontzaggelijk arsenaal van rhetorica en tooneelpathos leeg om een theatraal prachtslot aan de zaak te geven en den argeloozen toeschouwer te doen gelooven dat met dit tweetal de wereld op z'n eind ging. Alleen de echte Cleoapatra's en Antoniussen (die in ieder bordeel te vinden zijn) houden van zulke valschheid

en zouden wel graag door een of anderen dichter worden omgegoocheld in onsterfelijke minnaars.

Van dit soort tooneelpathos en deze valschheid van voorstelling zal Shaw's *Caesar and Cleopatra* dus vrij blijven. Caesar zal worden voorgesteld als een reeds kalende, wijze oudeheer en Cleopatra als een jong slangetje van vijftien, afgunstig op haar tienjarig broertje Ptolemeus, den kroondrager van Egypte. De ontmoeting zal plaats hebben bij een sfinx, die Caesar voor de groote Sfinx houdt en in deze onderstelling hoogdravend toespreekt. Caesar's rede tot de Sfinx zal gelijkenis vertoonen met Klaasje van der Gracht's gedicht op God, in Multatuli's Woutergeschiedenis te vinden. Luister:

— *Hail Sphinx: salutation from Julius Caesar! I have wandered in many lands, seeking the lost regions from which my birth into this world exiled me, and the company of creatures such as I myself. I have found flocks and pastures, men and cities, but no other Caesar, no air native to me, no man kindred to me, none who can do my day's deed, and think my night's thought. In the little world yonder, Sphinx, my place is as high as yours in this great desert; only I wander, and you sit still; I conquer, and you endure; I work and wonder, you watch and wait; I look up and am dazzled, look down and am darkened, look round and am puzzled, whilst your eyes never turn from looking out — out of the world — to the lost region — the home from which we have strayed. Sphinx, you and I, strangers to the race of men, are no strangers to one another: have I not been conscious of you and of this place since I was born? Rome is a madman's dream: this is my Reality. These starry lamps of yours I have seen from afar in Gaul, in Britain, in Spain, in Thessaly, signalling great secrets to some eternal sentinal below, whose post I never could find. But here at last is their sentinel — an image of the constant and immortal part of my life, silent, full of thoughts, alone in the silver desert. Sphinx, Sphinx: I have climbed mountains at night to hear in the distance the healthy footfall of the winds that chase your sands in forbidden play — our invisible children. O Sphinx, laughing in whispers. My way*

hither was the way of destiny; for I am he of whose genius you are the symbol: part brute, part woman, and part God — nothing of man in me at all. Have I read your riddle, Sphinx?

Dan komt Cleopatra uit haar slaapje tusschen de Sphinx-pooten opduiken:

— Ouwe heer!

De satire *Caesar and Cleopatra* bevat nog een stuk van den socialist Shaw: een toespraak van den troon van den tienjarigen koning Ptolemeus. De jonge monarch heeft zijn lesje niet goed van buiten geleerd en moet telkens gesouffleerd worden door zijn eunuk.

Shaw's laatste in druk verschenen tooneelwerk, *Major Barbara*, wordt voorafgegaan door een lang vertoog, dragende het ondeugend opschrift: *First aid to Critics*... men denke aan eerste hulp bij ongelukken! De schrijver verzekert hierin nog eens, oorspronkelijk te zijn en geen afgietsel van Schopenhauer, Nietzsche, Ibsen, Strindberg of Tolstoi te leveren. Na wat wij van hem zagen mag deze verzekering onnoodig heeten in Engeland schijnt zij dit niet te zijn. Alleen verbaast me dat Shaw haar niet in 't algemeen overbodig acht, zijn werk niet rustig voor-zich laat spreken.

Major Barbara heeft dit gegeven. De dochter van den millionair Undershaft is bij 't Heilsleger. Haar vader maakt kanonnen en verkoopt die aan ieder die ze noodig heeft, vriend of vijand. De levensbeschouwingen van die twee tegenover elkaar. Undershaft voelt zich rustig bij zijn theorie dat de wereld armoede als een misdaad beschouwt en het dus zijn en ieders taak is zonder al te veel scrupules rijk te worden en te blijven. Wie eerlijk werkt wordt aan den dijk gezet vóór zijn hoofd en zijn handen versleten zijn, hoewel zijn maag nog om voedsel vraagt. Barbara — haar Heilslegerblijmoedigheid is goed geteekend — zit vol van het goedkoope idealisme waarmee de samenleving wordt in stand gehouden. Het geld van haar vader weigert ze voor het Heilsleger. En wanneer een der andere officieren dit geld, noodzakelijk voor 't maatschappelijk werk — er is geen ander geld in de wereld, en al zouden we

't van den duivel zelf krijgen, we pakten 't aan — toch aanvaardt, verlaat ze de vaandels. Doch ook bij haar komt het inzicht spoedig. Haar vader steunt het Leger met geld, omdat het zijn arbeiders gedwee en tevreden houdt; niettemin valt er met zijn duizenden veel goed werk te verrichten. De maatschappij is eenmaal zooals ze is, en zóó moet men haar nemen. Barbara keert dus bij het Heilsleger terug en trouwt met den man die op nogal zonderlinge wijze bestemd is haar vaders opvolger te worden.

We hebben in *Major Barbara* en zijn inleiding den sociaaldemocraat Shaw terug. Den tooneelschrijver van *Mrs. Warren's Profession* en *You never can tell* echter niet. Een overloop van ideeën belet den schrijver, maat en evenwicht te houden. Kunst òm de kunst heeft Shaw nooit gewild, maar het andere wat hij zocht, heeft de kunst om de kunst gebracht.

Vermoeiende uitvoerigheid kenmerkt het andere stuk, waar ik geen exposé van geven zal: *John Bull's other Island*. A long play, verontschuldigt de schrijver zelf. En met twintig hoofdstukjes verhandeling over de Iersche kwestie erbij.

Ook een geestig prater moet eens kunnen zwijgen.

* * *

Ik ben aan het eind van mijn lectuur. Is ze bevredigend geweest? In zoovere zeker niet, dat ze de kans op mooi gevoeld en goed gebouwd tooneelwerk in de toekomst wel geheel schijnt af te snijden. Wie in 1892 begon met een zoo éclatant stuk als *Widower's Houses* — al maakte 't geen succes bij het publiek — heeft vijftien jaar later, de vijftig gepasseerd, het beste gezegd wat hij te zeggen had. Aan ijver en ambitie heeft het Bernard Shaw niet ontbroken: zestien stukken in die vijftien jaar! En hoeveel voorredenen en toelichtingen! — bij ieder stuk een theorie — ik gaf al die voorredenen en toelichtingen cadeau voor één door-en-door goed stuk van Shaw!

Maar de kar en de fanfare hebben 't 'm gedaan. De groote vijand van den tooneelschrijver Shaw is de impresario Shaw.

De laatste wint het meestal van de eerste. Hij jaagt hem op tot virtuoserijen en paradoxen, blaast zijn ijdelheid te barsten, stookt hem, de menschen te verbijsteren die hij niet bevredigen kan. Hij vervolgt hen met de obsessie dat *hij* alleen goed zien kan en alle anderen scheel kijken. Hij doet hem als socialist, als criticus, als dramaturg, Herodes overherodesen, alsof de maatschappij, het Londensche tingel-tangelisme en de behoefte aan fantazie van een menschheid die haar idealen verloren heeft, niet tegen tooneeldonder bestand waren[1].

Bernard Shaw is an I — schreef de uitgever zijner critieken. Ja, waarachtig is hij! Een persoonlijkheid aan alle kanten; men kan hem draaien en wenden, altijd krijgt men een bijzonderen kerel te zien. Maar ook een I in den zin van een eenling, een nergens-bij-thuis-behoorende, nergens-in-passende.

Er zijn, schreef hij ergens, tweeërlei soort menschen. De soort die zich schikt naar de wereld, en de soort die tracht

---

1) Onlangs las ik in de *N. Rott. Crt.*:

Bernard Shaw wil een nieuwe socialistische partij vormen. Hij schrijft in *The Clarion:*

„Ik verlaat nu plechtig de Arbeiderspartij, nadat ik het mijne heb gedaan om haar in het Parlement op de been te brengen, of liever op haar knieën. Nu wil ik mijn eigen stand — de onterfde arme bloedverwanten en het jongere-zoons-geslacht van de menschen van geld en geboorte — in het Parlement en op het politieke kussen hebben.

„Ik wil een partij van socialisten stichten, die er genoeg van hebben heeren te zijn. Geen gewoon werkman heeft zich aan te melden; zijn onvoldaanheid over een heerenleven kan niet oprecht zijn, aangezien hij het niet geproefd heeft. Arme menschen zijn altijd bezwaarlijk, en geen arme zal tot mijn nieuwe partij toegelaten worden, tenzij hij kan bewijzen, dat zijn armoede zijn eigen schuld is en zijn ouders geachte lieden waren. De kinderen van godloochenaars, die nooit ter kerke zijn geweest, zullen streng geweerd worden; maar zij die door hun ouders geregeld elken Zondag naar de kerk meegenomen en later losgebroken zijn, zullen welkom wezen.

„Alle leden boven de dertig jaar moeten getrouwd zijn of tenminste een huishouden hebben. Er zullen verschillende eischen van deftigheid worden gesteld. De zaak moet tot elken prijs fijn gehouden worden.

„Keir Hardie, die duidelijk de meest ingeroeste heer in het Lagerhuis is, zal toegelaten worden als hij de arbeiders laat schieten, en in het openbaar zijn verontschuldiging maakt dat hij als jongen in een mijn gewerkt heeft, of anders bekennen dat het verhaal, dat hij dat gedaan heeft, ongegrond is waarvan het allen schijn heeft. Maar als regel zullen alleen socialisten, die renegaten van het kapitalisme zijn, toegelaten worden. Dan zullen dokters, advocaten enz. en heeren-bedienden een vereeniging hebben die aan hun stand beantwoordt, vrij van de bureaucratie van de vakvereenigingen en van het streven van den werkman om te zijn „een heer in den waren zin des woords", 't is te zeggen op een goedkoopje."

„Men weet bij Bernard Shaw nooit, wat hij eigenlijk meent met zijn grollen", teekent het Rotterdamsche blad aan.

Inderdaad, mag men van een zoo verwoed tegenstander van *l'art pour l'art* onderstellen dat hij zich te buiten gaat aan *esprit pour . . . l'esprit?*

de wereld zich naar haar te doen schikken. Op de laatste is de wereld voor haar vooruitgang aangewezen.

Shaw behoort tot hen, maar of zijn methode om de wereld inschikkelijk te krijgen — boksen — het verwachte resultaat hebben zal, mag worden betwijfeld.

Juli 1907.

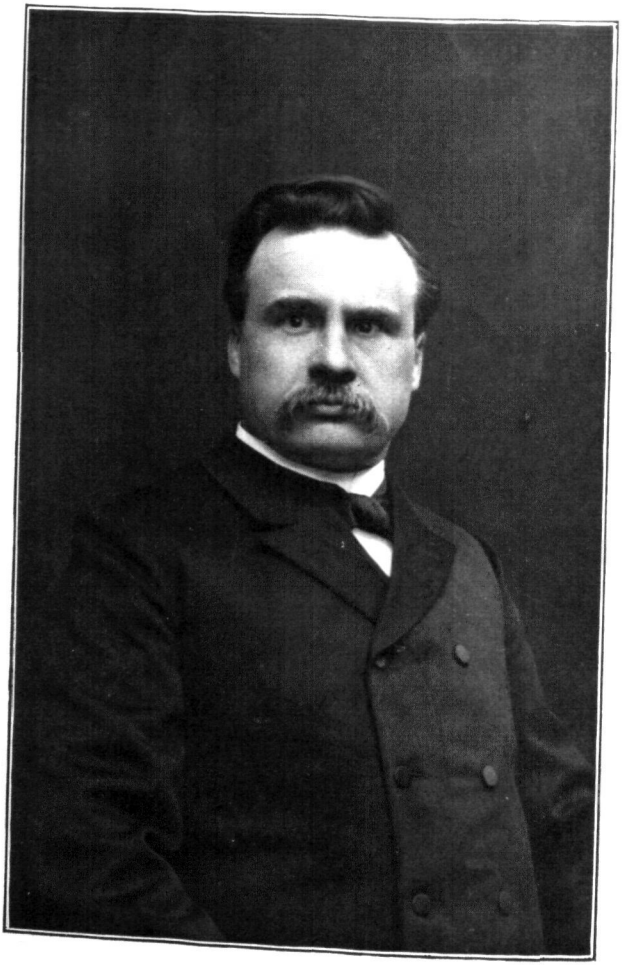

G. J. P. J. Bolland.

GERARDUS JOHANNES PETRUS JOSEPHUS BOLLAND.

Door de Redactie van dit tijdschrift aangezocht om Prof. Bolland te bespreken, zag ik mij, hoezeer die taak mij overigens toelachte, voor eene dubbele moeilijkheid geplaatst.

De eene was gelegen in den aard van den man, die beschreven moest worden. Van te voren kon ik immers reeds weten, op grond eener elfjarige vriendschappelijke verhouding, dat niets hem zóó hindert als besproken en bijgevolg beoordeeld te worden in het publiek. Meer dan eens werd hij dit feitelijk, maar altijd tegen zijnen zin. Ondanks zichzelven mengde hij zich ter wille van de geestesbeschaving af en toe in den strijd der partijen en toonde dan, welk eene rol hij desverlangd zou kunnen spelen op het politieke tooneel; maar in zijn hart is hij er wars van en begeert niet anders dan de stilte van zijn studeervertrek, afgewisseld met het aandachtig gehoor van zijne collegezalen. Zelf denken en anderen leeren denken: ziedaar zijn grootsten hartstocht. En wie dit van nabij weet, moet glimlachen, wanneer de buitenwacht in hem boven alles den onmeedoogenden papenvreter ziet, — slechts als zoodanig leeft hij in het bewustzijn van de meesten —, of wanneer weten-

schappelijk gevormden hem als den al te drukken reclamemaker voor philosofische belangstelling beschouwen. Inderdaad is het een en het ander slechts een zeer bescheiden deel van zijn werk: niet meer dan voorbereiding om het zelfstandige denken in den lande mogelijk te maken en mogelijk te doen blijven. Als Apostel der ware beschaving, die in de onbevooroordeelde gedachte gelegen is, handhaaft hij tegenover het clericalisme in elken vorm de vrije wetenschap en tracht tegelijk het opkomend geslacht begeerig te maken naar eene wijsheid, die, in zooverre eenzijdige vakstudie daaraan nooit toekomt, eene wijsheid van boven verdient te heeten. Weinigen zijn voor uiterlijken schijn zoo ongevoelig als deze man en willen zoo van harte gaarne verschoond blijven van beroemdheid bij de menigte, die toch van zijn levenswerk niet het allergeringste besef kan hebben. Diende hij mij ter vergemakkelijking mijner taak van biografische gegevens, dan liet hij zich hierbij, behalve door vriendschappelijke gevoelens jegens mij, mede door de overweging leiden, dat mijn weigerend antwoord op het verzoek der Redactie het verschijnen zijner biografie toch niet zou verijdelen, terwijl het dan te bezien stond, of deze aan eenen geestverwant zou worden toevertrouwd. Nog voor kort schreef hij mij: „Ge kunt U er op beroemen, dat ik U ter wille ben geweest in eene aangelegenheid, die mij uitermate tegen de vleug gaat: niet uit eenigerlei verlegenheid of valsche schaamte, waarover ik sinds lang heen ben, maar uit afkeer van de bevrediging eener onwijsgeerige nieuwsgierigheid in menschen, die aan de gedachtenwereld van den betrokkene zijn vreemd gebleven en blijven zullen."

Behalve deze karaktertrek in Bolland-zelven, waarmede rekening diende te worden gehouden, bracht ook het onderwerp eene eigenaardige moeilijkheid mede. Hoe voor een gemengden kring van lezers het beeld te teekenen van den wijze, wiens gedachtensfeer zoo ver af ligt van de terreinen, waarop een beschaafd Nederlander tot verpoozing na dagelijkschen

arbeid uit spelen pleegt te gaan? Gaat juist datgene, waarin Bolland's grootheid ligt, niet de bevatting te boven van den leek in de wijsbegeerte en zou ik, door enkel mede te deelen wat hij voor elken ontwikkelden landgenoot verstaanbaars heeft, deze gansch bijzondere figuur niet verlagen tot eene beroemdheid van den derden of vierden rang?

In de volgende regelen tracht ik Bolland's ontwikkelingsgang te beschrijven en eenen indruk te geven van zijne beteekenis voor den Nederlandschen geest, zonder dat ik daarbij mag afdalen tot de bijzonderheden zijner philosofie, maar ook zonder dat ik beloven kan, voor hen, die zich nooit aan wijsgeerige overwegingen hebben bezondigd, in allen deele begrijpelijk te zijn, wanneer ik in groote trekken zijne Hegelarij en de verhouding daarvan tot zijne voormalige zienswijze schets. Biografie is in dit geval niet allereerst beschrijving van maatschappelijk en huiselijk leven, dat voor Bolland vrij ongestoord verloopt, doch van eene geestelijke ontwikkeling, die niet zonder invloeden van buiten haar beslag heeft gekregen, maar niettemin een streng persoonlijk karakter draagt. De biograaf van den nog niet tot de geschiedenis behoorenden, maar in den vollen bloei zijner werkzaamheid staanden landgenoot gevoelt bij zijnen arbeid het *bezwaar*, dat het te teekenen leven geen afgesloten geheel en daarom voor volkomen juiste waardeering onvatbaar is. Prof. A. Lasson te Berlijn, een der laatste Hegelianen in Duitschland, heeft mij kort geleden in particulier gesprek verzekerd, dat Bolland's denkkracht voor de toekomst nog groote verwachtingen wettigt. Al zijn de lijnen vrij scherp aan te geven, waarlangs zijn denken zich zal voortbewegen, dat het op verschillend gebied min of meer verrassende uitkomsten zal opleveren, laat zich van te voren reeds met goeden grond verwachten. Maar een *voorrecht* van den levensbeschrijver der levenden is dit, dat hij zijne tijdgenooten kan opwekken om de gebreken van het door hem ontworpen beeld door persoonlijke kennismaking met den afgebeelde te corrigeeren; hetgeen dan in dit geval beteekent, dat men zelf

de talrijke geschriften van den wijsgeer leergraag ter hand neme en in diens openbare lessen zich den noodigen commentaar daarop doe verstrekken.

Gerardus Johannes Petrus Josephus Bolland is den 9den Juni 1854 te Groningen geboren.

„De Bollands, tot wie ik behoor, zijn eene goed Protestantsche Leidsche familie, en mijn vader is lid der Fransche gemeente geweest". Zoo heeft hij zelf getuigd in eene rede, die hij ter 48e algemeene vergadering van de Evangelische Maatschappij heeft uitgesproken.[1] Geen zoon van voornamen huize kon met grooter fierheid en piëteit roemen in zijn voorgeslacht dan deze man uit het volk. Hem stuit het niet minder tegen de borst om als *selfmade man* de nederigheid zijner afkomst te outreeren, opdat bij dien donkeren achtergrond eigen licht des te heller afsteke, dan om zich met den dwazen hoogmoed van den *homo novus* over zijne vaderen te schamen, zoo deze als eerlijke en eerzame burgers der vermelding ten volle waardig zijn. Tot dezulken heeft dan ook Bolland's vader behoord, die als Rijksveldwachter te Assen is overleden, toen de knaap nog slechts negen jaren telde. De moeder was Roomsch-Katholiek en overeenkomstig eene belofte, door den vader vóór zijn huwelijk afgelegd, werd het eerste kind, een meisje, Roomsch gedoopt, terwijl het tweede, G.J.P.J., volgens de belofte der moeder Protestantsch had moeten worden. Toen de vader zich daartoe bij den Franschen predikant vervoegde, had het kind door bemiddeling eener vriendin reeds den H. Doop in RK. zin ontvangen. Achterna beschouwd is Rome deze overwinning duur te staan gekomen. Want alles wat Bolland tegen Rome geschreven heeft, zou niet de helft

---

1) *Wat is Protestantenplicht bij de eerstkomende algemeene verkiezingen?* Leiden, A. H. Adriani, 1900 blz. 47. Eens voor al zij hier vermeld, dat alle nog te noemen werken van Bolland, tenzij ik uitdrukkelijk eenen anderen uitgever noem, bij den Heer A. H. Adriani zijn verschenen. Zie over dezen blz. 228 v.

van de beteekenis hebben, die het nu bezit, indien het uit de pen van een Waalsch gedoopte ware gevloeid. Terecht vreest en haat Rome afvallige zonen meer dan geboren ketters. Den aldus listig voor de Kerk gewonnen knaap zien wij op zevenjarigen leeftijd als misdienaar optreden, tot groote droefenis des vaders, aan wien, gelijk meestal, de betrekkelijke beginselverloochening, die elk gemengd huwelijk beteekent, zich eerst wreekte in het niet onverdeeld bezit van zijn eigen kroost.

Na zijnen dood trekt zijne weduwe met haar jongen naar Groningen en komen beiden bij hare moeder onder dak. Als knaap van tien à twaalf jaar is hij bijzonder vroom, wat hij in zijn hart tot op dezen dag is gebleven. Zijn onbedwingbare leeslust, die zich liefst bevrediging zocht in de lectuur van wederleggingen van het ongeloof, haalde hem echter meer dan eens eene vermaning van den Groningschen Deken Jansen op den hals, die apologieën der kerk een bedenkelijk voedsel achtte voor een onervaren geest, eene waarheid, welke reeds Paus Pius IV beseft had, toen hij 24 Maart 1564 de constitutie *Dominici gregis custodiae* uitvaardigde.

De aanleg en de ijver van den jongen deden bij zijne betrekkingen den wensch opkomen, hem voor den geestelijken stand te laten opleiden, maar om financiëele redenen moest dit plan worden opgegeven. Gelukkig! want vóór hij den leeftijd van vijftien jaren had bereikt, was het positieve geloof zijner kerk reeds bij hem verloren gegaan, al heeft hij altoos het vermogen om dit te waardeeren en eene warme belangstelling voor godsdienstige en kerkelijke vraagstukken behouden. Voor het bedrijf der beide vrouwen, die in haar eigen en zijn onderhoud voorzagen door eene negotie in galanterieën, was hij niet te vinden. Zoolang hij het eenige vak, dat hem duurzaam zoude boeien: de Wetenschap, niet beoefenen kon, moest het den zijnen wel eens voorkomen, of het bekende spreekwoord van de twaalf ambachten en de dertien ongelukken aan hem bewaarheid werd. Achtereenvolgens als bediende in eene

horlogemakerij, als klerkje op een advocaatskantoor, als kweekeling op eene lagere school geplaatst, eindigde hij voorloopig deze snelle afwisseling van loopbaan met op veertienjarigen leeftijd naar Schoonhoven te worden gezonden als jongeling bij de Instructiecompagnie van het 2de Regiment Vestingartillerie. Den 27en October 1868 verbond hij zich vrijwillig als kanonnier voor tien jaren; werd 25 Febr. 1870 korporaal-titulair; ging 6 Aug. 1870 over bij het Regiment Veld-Artillerie, als korporaal en 29 Jan. 1871 bij het 3de Regiment Vesting-Artillerie. Zijn temperament maakte hem echter voor eene militaire carrière ten eenenmale ongeschikt, hetgeen vier jaren later bleek, toen hij, driftig over het onrecht een ander aangedaan, een zijner superieuren een slag in het aangezicht gaf: eene insubordinatie, die gestrenge straf (kruiwagenstraf, die later door het Hoog Militair Gerechtshof in gevangenisstraf werd veranderd) na zich sleepte.

Nog eens vier jaren later vinden wij hem als hulponderwijzer te Groningen terug, waar een paar bekende mannen op onderwijsgebied, die Bolland thans nog dankbaar herdenkt, hem de behulpzame hand boden om zijn studielust te bevredigen. Het waren de sedert overleden Directeur der Kweekschool voor onderwijzers, Van Milligen en de tegenwoordige Utrechtsche Schoolopziener De Groot. Overigens heeft hij al zijne kennis aan eigen noeste vlijt dank te weten, terwijl hij nooit eenig ander dan lager onderwijs genoten heeft.

Na eene werkzaamheid van acht maanden als hulponderwijzer in zijne geboortestad, waar hij zich met Mejuffrouw Clasina Harmanna Bakker had verloofd, ging hij in gelijke betrekking aan de dorpsschool te Katwijk aan Zee over, waar hij twee jaar lang, behalve de gewone vakken van het lager onderwijs, ook Fransch, Duitsch en Engelsch onderwees. Intusschen drong de familie zijner aanstaande vrouw er bij den jongen Bolland op aan, dat hij ter verbetering zijner maatschappelijke positie de hoofdacte L.O. zoude halen. Tot dusverre was echter zijn autodidaxis allerminst in de bijzondere richting van

het examen voor de hoofdacte gegaan. Met groote voorliefde en talent voor taalstudie begaafd, had hij Gothisch, Angelsaksisch, Oud-Hoogduitsch, Latijn en Sanskrit gewerkt, maar ongeveer niets wat voor eene hoofdacte werd vereischt. Na zes weken speciale examenstudie onderwierp hij zich aan het onderzoek, maar zag zich afwijzen met den welgemeenden raad, nog iets meer aan het Nederlandsch te doen. Voor iemand van zoo veelzijdige ontwikkeling als hij, die de Reinaert, Karel ende Elegast, Beatrijs en Oud-Frankische Psalmen had bestudeerd, dingen, waaraan gewone candidaten voor de hoofdacte zeker zelden toekomen, was deze uitslag zooal geene schande, dan toch hinderlijk. Eenen goeden raad gaf hem de Hoogleeraar Cosijn, wien hij zijnen nood was gaan klagen. Diens beeltenis aan den wand van Bolland's studeervertrek legt nog heden ten dage getuigenis af van de dankbare piëteit, die deze jegens zijne voormalige beschermers blijft koesteren. Prof. Cosijn dan ried hem aan, niet voort te gaan op den weg van het Lager Onderwijs, maar de studie eener vreemde taal ter hand te nemen. Bolland is dezen raad gevolgd en koos het Engelsch als speciaal studievak. Familiebetrekkingen zijner vrouw stelden hem er toe in staat, om gedurende een veertiental maanden zich te Londen voor het examen Engelsch M.O. te gaan bekwamen, en na terugkeer in het vaderland legde hij dit zoo glansrijk af, dat wetenschappelijke belangstellenden (Cosijn, Kern e.a.) zich zijner aantrokken en te zijnen behoeve gelden verzamelden om de voortzetting zijner Engelsche studiën aan eene Duitsche Universiteit mogelijk te maken. Wijlen Prins Frederik der Nederlanden droeg met vorstelijke mildheid daartoe bij. De hooge regeering koesterde het plan, aan de Groninger Hoogeschool een leerstoel voor de Engelsche Taal en Letterkunde op te richten en Bolland's beschermers zagen in hunnen jeugdigen protégé, mits deze eerst onder den thans nog levenden Prof. Sievers te Jena gepromoveerd zoude zijn, den aangewezen man om dien leerstoel in te nemen.

Reeds na een paar maanden werd hij onverwachts voor eene lastige keuze gesteld, toen de Inspecteur van het M. O., Steijn Parvé, hem de betrekking van leeraar in het Engelsch aan het Gymnasium Willem III te Batavia aanbood. Na rijp beraad koos hij het zekere eener dadelijk te aanvaarden goede betrekking boven het onzekere eener nog veel betere in de toekomst. Het stond immers altoos nog te bezien, of men met de aanstelling van den nieuwen hoogleeraar op de voltooiïng van Bolland's buitenlandsche studiën zoude wachten en of hij, als Doctor gerepatriëerd, de hem toegedachte plaats niet reeds door een ander bezet zoude vinden, terwijl dan de versmade Indische positie ook reeds lang vergeven kon zijn. Daarbij kwam dan nog deze overweging: tegenover de familie zijner aanstaande, die van zuurverdiende penningen hem bij zijne studiën geholpen had, achtte hij zich verplicht, deze gelegenheid aan te grijpen, om, voortaan van niemand meer afhankelijk, haar hare opofferingen naar vermogen te kunnen vergoeden. Daarentegen is het volkomen begrijpelijk, dat de belangstellenden in het vaderland, die zoo welwillend hem hunnen machtigen steun hadden verleend, door dit besluit werden teleurgesteld en het euvel hebben opgenomen. Men kon dan ook bij zijn vertrek naar Indië bezwaarlijk vermoeden, dat hij, onder veel ongunstiger voorwaarden dan in Europa, de hooge verwachtingen zou vervullen, die men in wetenschappelijk opzicht van hem koesterde. Hoe menig begaafde is in Indië onder den druk van het heete klimaat en eene weinig aanmoedigende omgeving voor de wetenschap reeds verloren gegaan! Bolland echter geenszins, gelijk straks zal blijken.

Na in 1881 met Mej. Bakker gehuwd te zijn, vertrok hij in 1882 naar Batavia, waar hij tot 1894 onafgebroken aan het Gymnasium Willem III is werkzaam geweest. Als om strijd roemen zijne oud-leerlingen zijn onderricht. Zijne eenvoudige leefwijze stelde hem in staat, jaarlijks ter verrijking zijner particuliere boekerij een duizend guldens te besteden, en al

zijn vrije tijd was aan de studie dier werken gewijd. De plaatsen en gelegenheden, waar „men" zich pleegt te vermaken, vond hij ongenietbaar, bezield als hij was en bleef met den eenigen hartstocht: om te weten. Twee jaar lang studeerde hij uitsluitend Latijn en Grieksch. Maar het jaar 1883 beteekent een keerpunt in zijn geestelijk leven; het werd beslissend voor zijne toekomst niet alleen, maar ook voor de geschiedenis van den Nederlandschen geest.

Intellectueel leven was te Batavia schaarsch te vinden. De eenige aan de school, die met Bolland hoogere aspiratiën gemeen had, was de tegenwoordige Amsterdamsche hoogleeraar Sluiter. Op diens aanraden nam Bolland in bovengenoemd jaar voor het eerst een wijsgeerig boek ter hand: *Philosophie der Naturwissenschaft* getiteld en geschreven door den Dresdener Neokantiaan Schultze, een boek dat meer beloofde dan het gaf, maar niettemin Bolland op het spoor bracht van eigen wijsgeerigen aanleg, een talent, waarmede hij tot dusverre niet had gewoekerd, maar dat voortaan in zijn geestelijk leven het meest gewicht in de schaal zou leggen. Eene toevallige gebeurtenis kwam aan zijne weetgierigheid in deze nieuwe richting merkwaardig tegemoet. De Directeur van het Gymnasium had, afgaande op een tijdschriftartikel, waarin de lectuur van Kant, Schopenhauer en von Hartmann als noodzakelijk voor ware beschaving werd aangeprezen, gemeend, niet te mogen dralen met het aanschaffen dezer wijsgeerige werken voor de bibliotheek zijner school. Of, behalve Bolland, velen van die aanwinst hebben geprofiteerd? Hoe dit zij, Bolland zeker allermeest. Eenmaal voor de philosofie gewonnen, worstelt hij gedurende drie jaren onvermoeid met de zwaarste problemen en vindt ten slotte Von Hartmann's wereldbeschouwing de meest bevredigende. Met eene eerste proeve van eigen wijsgeerigen arbeid komt hij in 1887 in de Kon. Natuurkundige Vereeniging te Batavia voor den dag, daartoe op initiatief van den heer Sluiter uitgenoodigd. Hij spreekt er over *Voorzienigheid en Natuurwet* en wordt naar aanleiding

dezer rede tot bestuurslid van de Vereeniging benoemd. In haar tijdschrift laat hij dan nog eene groote verhandeling over *Schijn en Wezen* het licht zien. Deze twee eerstelingen, die Bolland zelf nooit meer noemt, genoten de eer door wijlen Prof. Bellaer Spruyt, tezamen met werk van Mr. S. van Houten, in de *Gids* te worden besproken. Bij deze beoordeeling kwam de autodidact Bolland er heel wat beter af dan de wetenschappelijk opgeleide staatsman. Sedert verschenen van Bolland's hand tal van opstellen in de *Nieuwe Gids*. Nog heden ten dage stelt hij er echter prijs op, te verklaren, dat hij nooit een Nieuwe Gidsman is geweest en dat zijne medewerking aan dit tijdschrift uitsluitend haren grond heeft gevonden in de vrijzinnigheid van opvatting, waarmede deszelfs Redactie hem tegemoet kwam, toen *Gids* en *Tijdspiegel* zijne bijdragen hadden geweigerd. In het vervolg zullen wij zien, dat er heel wat meer verwantschap tusschen Bolland en de Nieuwe Gids-beweging bestaat, dan hijzelf laat gelden.

Inmiddels ging hij niet eenzijdig op in wijsgeerige studie. Op het gebied van het eigenlijke vak van onderwijs, hem opgedragen, gaf hij uit: *Notes and gleanings, an explanatory list of names and titles relating to English institutions* (Batavia, 1891). Maar met *Het Johannes-evangelie* (Batavia, 1891) en *De Pentateuch* (Batavia 1893) leverde hij het bewijs eener ongemeene belangstelling in theologische vraagstukken. Van het eerstgenoemde werk kon Dr. Meyboom verklaren: „Zeker, men kan merken dat een leek aan het woord is, maar menig man van het vak strijkt, wat belezenheid en polemische handigheid betreft, voor dezen leek in de critiek de vlag".[1] Het boek bracht beroering teweeg in het kamp der Roomsch-Katholieken, getuige een omvangrijk werk van Pastoor P. J. van Santen te Batavia: *Bolland's Johannes-evangelie aan de logica getoetst.* Wat de Pentateuch-studie betreft, een alleszins bevoegd beoordeelaar als Prof. Oort moest, behoudens tal van aanmerkingen op

1) *Theol. Tijdschrift* 1893, blz. 169.

den vorm, nochtans het vereerend getuigenis geven: „de heer Bolland geeft eene menigte ware opmerkingen; zijne denkbeelden zijn gezond; zijne bewijzen onweerlegbaar. Het zal mij verheugen, wanneer tal van voorstanders der oud-kerkelijke meening het boek lezen."

Tot zijne Indische periode behoort ook de uitgave van een werkje *Die Althellenische Wortbetonung im Lichte der Geschichte* (1896, 2de verbeterde druk 1897). Daarin levert hij een pleidooi voor eene nauwkeuriger uitspraak van de Grieksche accenttekens dan op de Hollandsche gymnasia in zwang is. Hij doet dit op den juisten grond, dat, al is het geheel van de antieke uitspraak niet te herstellen, het niet aangaat eene beslist verkeerde aan te houden „wo wenigstens das verhältnismässig bessere für das Greifen liegt" (S. 2). De schrijver verlangt, dat men voor het Grieksche proza van 500—300 v. Chr. althans de Latijnsche manier van accentuatie zal opgeven, en den circumflexus en acutus zal doen hooren met inachtneming van de kwantiteit der syllaben. Het onderzoek naar den aard van het Grieksche accent breidt zich uit tot een historisch-comparatieve uiteenzetting van de hierbij geldende momenten. Het werkje is ter oriënteering in het vraagstuk volgens eenen deskundige als Dr. J. M. Fraenkel, een geschikt hulpmiddel, al is de moeilijkheid, die het lezen der verzen volgens deze theorie medebrengt, niet voldoende door den schrijver opgelost. Het lijdt echter tevens aan Bolland's algemeene fout in zijn niet speciaal wijsgeerigen arbeid: zonder noodzaak veroorlooft de schrijver zich menige uitweiding en wil dikwijls te véél bewijzen.

In 1894 ging Bolland met een éénjarig verlof naar het vaderland. Daarvan te Batavia teruggekeerd, kon hij niet vermoeden, hoe kort zijn verblijf in de tropen nog zou duren. Geheel onverwacht ontving hij in 1896 telegrafisch bericht van zijne benoeming tot hoogleeraar in de Faculteit der Letteren en

Wijsbegeerte aan de Rijks-Universiteit te Leiden, als opvolger van Dr. J. P. N. Land, die wegens ziekte had moeten aftreden. De zaak der benoeming van eenen nieuwen philosofieprofessor had lang gehangen. Mr. S. van Houten was Minister van Binnenlandsche Zaken en had van de eerste, door H.H. Curatoren der Leidsche Universiteit opgemaakte voordracht eerst den Amsterdamschen hoogleeraar in de Wijsbegeerte Bellaer Spruyt gepolst. Deze stelde eene voorwaarde, waaraan de minister niet wenschte te voldoen. Prof. Heymans, eveneens aangezocht, kon niet besluiten, het te zijnen behoeve opgerichte Psychologisch Laboratorium te Groningen in den steek te laten en de hier niet te noemen derde man van de oorspronkelijke voordracht werd door den minister niet gewenscht. Bolland's oude beschermer, Prof. Cosijn, beval toen zijnen protégé bij de medeleden zijner Faculteit warm aan, en Mr. van Houten heeft al zijnen invloed moeten aanwenden om het Curatorium er in te doen berusten, dat de tweede voordracht ook den naam van Bolland bevatte, op wien hij dan zijne keuze liet vallen. Prof. Spruyt, die zich intusschen had bedacht, schreef alsnog in dien geest aan den minister, maar zijn brief bereikte zijne bestemming op den dag zelven, waarop H. M. de Koningin-Regentes hare handteekening zette onder het stuk, waarbij Bolland werd benoemd.

Deze aanstelling is dus in geheel bijzonderen zin het werk geweest van Mr. S. van Houten, ofschoon deze later, toen hij van clericale zijde daarover menig verwijt te hooren kreeg, om politieke redenen zich achter de Curatoren heeft verschollen. Het is Van Houten's roem, dat hij iemand, die wat wereldbeschouwing betrof zijn volslagen antipode mocht heeten en wiens wijsgeerige arbeid van deskundige zijde ten koste van zijn eigen werk was in de hoogte gestoken, onbevooroordeeld en alleen op grond van door hem erkende verdienste, aan Neerland's eerste Universiteit verbonden heeft.

Onder hartbeklemmend gejouw van de clericale pers, die de gansche geschiedenis zijner kommervolle jongelingsjaren

met welbehagen tegen hem exploiteerde, aanvaardde Bolland 19 Sept. 1896 zijn nieuwe ambt met het uitspreken eener intreêrede: *Verandering en Tijd.*[1] De indruk van deze rede op de hoorders in het Leidsche Groot-Auditorium is overweldigend geweest. Wie had in den Engelschen taalmeester, den fortuinlijk hoogleeraar geworden autodidact, eene diepzinnigheid en wetenschap kunnen vermoeden als uit deze zelfs voor hooggeleerden niet of nauwelijks te volgen verhandeling aan het licht kwam? Zelfs Tiele, die te voren in akademisch conservatisme Bolland's benoeming eene schande voor de Universiteit had durven noemen en ook later zijn ambtgenoot nooit recht heeft kunnen zetten, gevoelde bij dit woord iets als waardeering. Het lag voor de hand, dat al spoedig een parallel werd getrokken tusschen deze intreêrede en eene andere, juist eene halve eeuw geleden te Utrecht uitgesproken door Opzoomer, bij diens aanvaardiging van het hoogleeraarsambt.[2] Maar evenzeer lag het voor de hand, dat vereerders van Opzoomers „dienstbare" wijsbegeerte, door Land eens zoo treffend als onder voogdij van politieke en religieuze bemoeiïngen staande gekenschetst, boven Bolland's rede den eerepalm reikten aan hare vijftig jaren oudere zuster. De jongere stelde immers veel te zware eischen aan de denkkracht van gemiddelde Hollandsche wijsgeerigheid; zij vorderde reusachtige inspanning des geestes, waartoe slechts weinigen genegen zijn. Hier sprak een leermeester, wiens philosofie zich boven den vlakken bodem der ervaring verhief en, weinig toegefelijk jegens de aanmatiging van het gezond verstand, in de meest alledaagsche begrippen als Zijn, Worden en Vergaan, Bestaan, Verandering en Tijd de donkerste mysteriën deed beseffen, het alledaagsche zelfs beschouwende met den blik van den metaphysicus. Ten slotte zijn betoog samenvattende, sprak

---

1) Leiden, S. C. van Doesburgh. In *Het wereldraadsel*, 1896, blz. 228 — 277.

2) *De wijsbegeerte den mensch met zichzelven verzoenende.*

Bolland deze merkwaardige woorden: „Het mysticisme, dat uit de nieuwere zelfkritiek des denkens geboren wordt, is geene logophobie a priori, maar rond en eerlijk uit te spreken resultáát; het is de zienswijze dergenen, die bij alle lust en bereidwilligheid om door onderzoek en redeneering op te helderen en te leeren doorzien, wat wij vermógen op te helderen en te doorzien, in droevige en weemoedige berusting eens voor al hebben leeren bevroeden, dat ieder onzer afzonderlijk en wij te zamen met elkander, met ons betrekkelijk begrijpen in eene eindeloosheid van het volstrekt ònbegrijpelijke zweven." Aan deze romantiek van de philosofie is Opzoomer stellig nooit toegekomen. Bovendien is diens intreêrede minder belangrijk geweest om hare aanprijzing van de ervaring als eenig betrouwbaren weg tot de Waarheid, dan wel om den onverschrokken aanval, dien zij op het oude Openbaringsgeloof in naam van het geëmancipeerde verstand dorst richten; zoodoende heeft dan hare kritiek op de gangbare wereldbeschouwing in hare frischheid en vrijmoedigheid haar meer toejuiging bezorgd dan haar wijsgeerig gehalte rechtvaardigde. Wil men echter Bolland's intreêrede met eene andere vergelijken, dan schijnt het mij billijker, daartoe die van zijnen onmiddellijken voorganger, Dr. Land, te kiezen, welke deze 18 Nov. 1872 te Leiden heeft uitgesproken en die onder den titel *De eenheid van den geest* bij denzelfden uitgever verschenen is. Eenen 24-jarigen „student tot hoogleeraar verheven," zooals Opzoomer zichzelven noemde, mag men billijkheidshalve niet den maatstaf aanleggen, waarmede men den 44-jarige meet, die reeds eene rijpere levenservaring en een twaalftal jaren wijsgeerige studie achter zich had. In Land vindt Bolland meer zijns gelijke.

Bij de aanvaarding van het hoogleeraarsambt in de Wijsbegeerte te Leiden was Land iemand van ongeveer denzelfden leeftijd als Bolland in 1896; gedurende meer dan vijftien jaren had hij zich als wijsgeerig schrijver bekend gemaakt: een man van zeldzaam degelijke en uitgebreide kennis, die daarenboven

reeds negen jaren lang aan het Amsterdamsche Athenaeum als hoogleeraar in de Oostersche talen was werkzaam geweest. Bolland noemt zijnen voorganger niet dan met eerbied; „Land", pleegt hij te zeggen, „heeft nooit eene letter geschreven, die hij niet verantwoorden kon"; hem aldus huldigende als een bijzonder nauwgezet denker en geleerde. Uit diens *Eenheid van den geest* blijkt niet de verscheurdheid, waarvan *Verandering en Tijd* getuigenis aflegt; Land's rede is rustiger en zekerder; „het mysterie van het zijn, het laatste vraagstuk van alle wijsbegeerte" (blz. 31) vermeldende, blijft hij volkomen kalm en zichzelf: zijn temperament is totaal anders dan dat van zijnen opvolger. Intusschen — hoeveel zal de Bolland-van-nu bij herlezing van Land's intreêwoord kunnen onderschrijven! Is het geene redelijke opmerking, wanneer Land zegt: „De volheid der Wijsbegeerte wordt niet in een enkelen, maar in de volledige reeks van alle denkers tot werkelijkheid" (blz. 6), of wanneer hij spreekt van drijfveeren, waarvan „geene zich ooit *zonder* de andere ontspant" (blz. 9), van een element van waarheid, dat altijd in de dwaling is vervat (blz. 13), van eene eenzijdigheid, die haar einde vindt en in eene tegengestelde overgaat (blz. 15); wanneer hij leert, dat in den mensch het zedelijke zoowel als het dierlijke leven in aanleg volledig (blz. 16) en de eenheid van den geest geene uitsluitende en onbewegelijke, maar eene eenheid in het vele is (blz. 26)?

Buiten twijfel: Land's wereldbeschouwing was op den dag zijner intrede te Leiden meer àf dan die van Bolland in 1896; maar deze verdienste openbaart als keerzijde het gebrek, dat de oudere tijdgenoot in een kwarteeuw van voortgezet nadenken ook niet veel verder is gekomen; terwijl de jongere in zijne intreêrede het bankroet van het verstand beseft en zich daarover met „een meer dan verstandig, een in zijne intuïtiviteit ons *ingegeven* geloof" (blz. 45) troost; om dat geloof dan later te verheffen en te verhelderen tot het redelijk begrip van eene alles, redelijkheid zoowel als onredelijkheid, omvattende Idee.

Land was van den beginne af skeptisch ten aanzien van de vraag, of voor wijsbegeerte in Nederland bezieling te wekken viel. In 1864 schreef hij reeds in de *Gids:* „De wijsbegeerte heeft in Nederland weinig bijval gevonden. Men achtte haar onvruchtbaar, koud als ijs en vooral neologisch: drie ernstige grieven bij een volk, dat op eerlijke winst, een huiselijken haard en vaste beginselen gesteld is als op de hoogste belangen des levens. In deze drie punten is alles begrepen, wat het meerendeel voor den stoffelijken, gezelligen en gemoedelijken mensch noodig rekent: al de rest is liefhebberij. Men liefhebbert in vrije uren met hengelriet of strijkstok, met een schelpen- of een boekenkast. Maar liefhebberen met zijn verstand is reeds een gevaarlijke onderneming. En met wat verbazing wordt dan hij begroet, die tegen alle aangenomen regels in, denker in de eerste plaats, en eerst daarna welvarend, gezellig, ja, godsdienstig verlangt te wezen! Want het verstand is geroepen de middelen te beramen om aan de drieledige behoefte, waarbuiten niets behoefte is, te voldoen: eerst als er tijd overblijft mag het, mits onder behoorlijk toezicht, wat uit spelen gaan." Na 25 jaren denkt hij er nog vrij gelijk over.[1]

Nu is Land zelf zeker niet de profetische natuur geweest, die in ruimeren kring de liefde tot de wijsbegeerte wist te wekken, welke hijzelf in groote mate bezat. Omtrent het begin van Bolland's academische werkzaamheid heeft een spotvogel de aandacht gevestigd op de merkwaardige tegenstelling: (Jan) Holland—Bolland, waarvan Land het juiste midden vormt; daarmede bedoelende, dat de Roomsch-Katholiek geworden Protestant Vitringa in kerkelijk opzicht lijnrecht tegenover den afvalligen zoon der Kerk Bolland staat, terwijl Land daartusschen een vrijwel onzijdig standpunt heeft ingenomen. De aardigheid heeft intusschen meer zin, dan haar verzinner er mede heeft bedoeld. Land *was* een man van het juiste

1) *Inleiding tot de wijsbegeerte*, 's-Gravenhage 1889, voorrede.

midden, niet in den platten zin des woords, maar naar klassieke opvatting: een aristocraat naar den geest, zichzelven altoos gelijk en zonder groote passie. Voor zeer weinig uitverkorenen, die reeds van te voren hunkerden naar wijsgeerige voorlichting, werd hij in de intimiteit van zijn studeervertrek een leidsman bij uitnemendheid. De herinnering echter, die mij persoonlijk is bijgebleven van een paar jaren getrouw collegebezoek in het kleine benedenzaaltje, Kloksteeg 14 te Leiden, is tweeledig: zijn fijne geest, zijn streng wetenschappelijke zin en reusachtige geleerdheid zouden meer indruk hebben gemaakt, indien zijne voordracht levendiger en opgewekter ware geweest. Het had den schijn, of Land de door de Wet voorgeschreven lessen niet als een onwaardeerbaar voorrecht, maar als een lastigen plicht beschouwde. Natuurlijk viel daarbij wisselwerking te constateeren tusschen landerigheid van onderricht en gebrek aan wat men schertsend „Landloopers" noemde.

Met en door Bolland kwam de bezieling; uit hem sprak een geestdrift voor de waarheid, die aanstekelijk werkte in ruimen kring. Aan het einde zijner intreêrede doet hij reeds een beroep op het beste, wat in de harten der studeerende jongelingschap leeft, wanneer hij zegt: „Gelukkig maakt die (wijsgeerige vorming) niet; met zelfzuchtige beweegredenen behoeft Gij niet tot mij te komen, want als het daarop aankomt, zijn de domsten er in dit leven nog niet het slechtst aan toe. Doch er is een hooger menschelijk goed dan ἡδονή (= lust), de schoone zelfstandigheid van den wijze, die bij alle innigheid van verachting voor des levens nietigheden, bij alle besef ook van de onmogelijkheid dat Gods verborgenheid worde ontsluierd, toch juist de fijnste waardeering gevoelt voor al wat waarlijk schoon en goed en edel en scherpzinnig is, voor al wat in dit moordend en vermoorde leven naar binnen schijnt als straal van troostende genade uit onbekende Eeuwigheid. Gelooft den autodidakt, mijne heeren, die het op school- noch collegebanken anderen heeft moeten leeren nazeg-

gen, maar het zelf ondervonden heeft: de Philosophie is, ja, geene bezigheid voor kleine zielen, voor baatzuchtige of zwakke hersenen, maar zij is toch ook het onnutte en daarbij onverduwbare geestesvoedsel niet, waarvoor zij veel wordt uitgegeven. De waarheid is, dat zij iets edels is en fijns, een iets, dat slechts door de aristokraten naar den geest op zijnen vollen prijs geschat kan worden" (blz. 52 v.). Hij gevoelt de roeping om liefde te wekken voor zijn vak; hij acht zich verplicht de onverschilligen te dwingen om in te gaan in het heiligdom der wijsheid; hij heeft daarbij geloof genoeg in de hooge waarde der geestelijke schatten, die hij zich in zwaren arbeid verwierf, om anderen begeerig te durven maken naar hun bezit, en te veel besef van plicht om ze zelfzuchtig te bewaren voor zichzelven alleen. „Weinig reden van bestaan, voorwaar, heeft een academisch professor der theoretische bezinning, die in eigen studeervertrek te midden zijner boeken zich afzonderend, alleen maar wijs is, of zich wijs waant, voor zich zelven, in plaats dat hij naar de mate van het voor hem opgegane licht naar krachten bijdraagt tot de vorming en veredeling eener geestelijke bloem der Maatschappij" (blz. 53 v.). Hij verlangt nog te worden, wat hij in zijne kommerlijke jeugd niet heeft mogen zijn: een vriend van studenten. Twee jaren later zegt hij in eene lezing: „Hem, die bevangen is in de begoocheling eener aangename maar onhoudbare dwaling, kan zij (de Wijsheid) een bitter geneesmiddel worden; zij kan crises verwekken, die van stuiptrekkingen vergezeld gaan, hoedanige zelfs den min ervaren arts onthutst maken. Doch een geneesheer van voldoende ondervinding zal zich daardoor niet van streek laten brengen, daar hij zich bewust blijft, dat de crisis het begin is der genezing van het oude euvel".[1] Van zulke crises kan schrijver dezes medespreken, die reeds den dag na Bolland's intrede diens toen gegeven raad om toenadering tot eigen voordeel te zoeken, heilbegeerig is opgevolgd

1) *Eene Levensbeschouwing*, blz. 16 v.

en den nieuwen hoogleeraar in diens studeervertrek, destijds Heerengracht 58, heeft bezocht. Er was in die dagen te Leiden voor zoekende zielen in den kring der vrijzinnige theologie-professoren niet veel meer dan streng-wetenschappelijk voedsel te vinden. De zeldzaam geleerde en hoffelijke Tiele, de gemoedelijke Acquoy, de scherpzinnige Van Manen, de humane Kosters, geen van allen waren zij de aangewezen mannen om door philosofische voorlichting twijfelingen te overwinnen, welke in de „Sturm- und Drangperiode" elk dóór moet, die eene zelfstandige overtuiging verlangt. In dit opzicht ging er toen te Leiden slechts kracht uit van Gunning, eene eigenaardige persoonlijkheid met veelzijdige belangstelling, een open oog voor de geestelijke bewegingen van zijnen tijd en eene wijsgeerige en letterkundige begaafdheid als bij geen der andere Faculteitsleden was aan te treffen. Zoogenaamd verlichte, maar inderdaad heel wat minder diepe geesten gaven op Gunning's *stand*punt af, dat zij als *zweef*punt kwalificeerden; zij wisten dikwijls niet, wat van hem te moeten denken. Later is mij door Bolland's Hegelárij veel opgehelderd van wat ik tevoren in Gunning wel imponeerend, maar toch altoos min of meer onbegrijpelijk had gevonden voor een gezond, te Leiden geschoold verstand. Toen is mij gebleken, dat het imponeerende en onverstandige van Gunning voor een groot deel zijne onbewuste redelijkheid is geweest; hij bezat de Waarheid, maar nog in onwaren trant; hem is altoos het sprookjesachtige van het sprookje even lief gebleven als de eeuwige zin daarvan. Maar gemeenlijk was zijne opvatting hoog uit boven de nuchterheid, die er om lachte. Vandaar het opmerkelijke verschijnsel, dat deze aan de Leidsche School verdwaalde en geïsoleerd staande man zijnen ambtgenooten in den loop der jaren menigen modern-opgevoeden leerling, en niet van de slechtsten, afhandig heeft gemaakt. Onwillekeurig geraakten de twijfelenden onder de bekoring van dezen rijken geest, op gevaar af van langzamerhand en ongemerkt de kostbare schatten van Leidsche geleerdheid en Leidschen

kritischen geest gering te achten en prijs te geven. Voor iemand, meer dan ooit te voren geneigd om zich met Gunning bij het Geloof der Gemeente in den Christus naar de Schriften neer te leggen, ten einde daarbij rust te vinden en verademing voor het twijfelzieke hart, waren bezoeken aan Bolland's colleges, meer nog ongedwongen gedachtenwisselingen in diens binnenkamer, aanvankelijk verre van aangenaam. De eenzijdig vakwetenschappelijk onderlegde Theologiae Candidatus, die bij de verstandige negatiën van een verouderend modernisme niet kon leven, op wien ook het slecht gefundeerde positieve dier richting geenen indruk vermocht te maken en die nu, ten einde raad, zich onder Gunning's leiding herstel beloofde van zijn geestelijk evenwicht; zoo iemand kwam nu in herhaalde aanraking met een' geest, tegelijk diepzinnig èn kritisch, even wars van de nuchterheid-links als van de mythenvereering-rechts, daardoor beurtelings in de hoogste mate aantrekkelijk of onbarmhartig pijnigend. Want het ontleedmes der wijsgeerige kritiek wondde feller en op gevoeliger plekken dan dat der historische of litteraire methode. Min ervaren artsen zijn bij de waarneming van toen voorkomende crises onthutst geworden; Bolland, de geneesheer van voldoende ondervinding, zag er het begin in der genezing van het oude euvel. Hij wist, dat de wijsbegeerte zelve heelende kracht bezit voor de wonden, die zij slaat. Hoe zou een dankbaar leerling van de Leidsche School ook de bijbelkritische neiging van Bolland niet sympathieker hebben gevonden dan het in dezen door Gunning ingenomen standpunt, die wel menige lans voor het goed recht der kritiek heeft gebroken, maar in zijn hart toch altoos meer een Jacobi- dan een Kant-natuur is geweest. In den nieuwen hoogleeraar voelde hij de orthodoxe en moderne eenzijdigheid beide overwonnen en diens lessen over Plato en Aristoteles, over Spinoza en Kant, over Goethe's *Faust* en eindelijk over Hegel's *Logik* deden een nieuwe wereld voor hem opengaan.

Niet alleen studenten, de geletterden in het algemeen, wilde

Bolland voor de wijsbegeerte winnen; reeds dadelijk openbaarde zich dit streven in de uitgave van *Het Wereldraadsel* (1896), eene voorloopige afrekening met het verleden. In de inleiding stelt hij zich den kring van belangstellenden zeer ruim voor en laat verhandelingen uit 1889 herdrukken, waarin hij vraagt, waarom de philosofie, althans in grondtrekken, niet in ruimeren kring wortel zou kunnen schieten dan thans het geval is, terwijl hij voorlichting van het beschaafde deel der natie den plicht der philosofieprofessoren noemt (blz. 32, 557). Dat het hem daarbij in den loop der jaren niet aan ontmoedigende ervaringen heeft ontbroken, blijkt dan reeds in de aankondiging der nieuwe uitgave van Hegel's *Kleine Logik* (1889), waarin op de geletterden slechts in zooverre wordt gerekend, als zij voor dekking der onkosten onmisbaar zijn. Velen zijn door Bolland geroepen, maar slechts zeer weinigen worden door de Wijsheid uitverkoren om hare ingewijden te wezen. Zoo ongeveer schrijft hij in een opstel over *Het Nut der Wijsbegeerte*,[1] al strekt dit stuk zelf reeds ten bewijze, dat geene teleurstelling hem doet verslappen in zijn pogen om de wijsbegeerte toegankelijk te maken voor zoovelen mogelijk. Heeft Hegel dan ook de philosofie niet van nature voor allen geschikt geacht, wijl haar bodem het denken en juist door het denken de mensch mensch is? Maar bij den voortgaanden groei van Bolland's eigen inzicht heeft hij wel moeten ervaren, dat, naar het woord van denzelfden wijze, het groote publiek in de nieuwere philosofie niet meer medekomen kan. Des te meer dwingt de taaie volharding of liever de onuitbluschbare geestdrift bij zijn onderricht bewondering af, en al is hij zelf niet optimistisch gestemd ten aanzien van de resultaten, het feit kan niet geloochend worden, dat er in de geschiedenis onzer vaderlandsche cultuur geene periode is aan te wijzen, waarin de belangstelling voor de philosofie eene zoo algemeene bijzonderheid is als thans. Dat is Bolland's werk. De oprichting van plaatselijke vereeni-

1) *XXe Eeuw*, 1904.

gingen voor de studie der wijsbegeerte, de uitgave van een driemaandelijksch philosofisch Tijdschrift en van op ongezette tijden verschijnende Wijsgeerige Bladen, de polemiek tegen Bolland's leeringen in couranten en periodieken, ja, zelfs in opzettelijk daartoe vervaardigde boekjes en boeken — zijn alle deze voor ons onwijsgeerig volk zoo merkwaardige verschijnselen niet in hoofdzaak een gevolg van de krachtdadige bezieling, die uitgaat van dezen éénen en eenigen man?

Het is echter zeer de vraag, of de denker van 1896 op den duur de geestdrift had kunnen bewaren, die onontbeerlijk is om bij anderen geestdrift te wekken, zoo het gebleven ware bij den toen vrijwel ontredderden staat zijner eigen wijsgeerige overtuiging. Immers, al was hij door zijnen jarenlangen omgang met de grootste geesten uit alle eeuwen zelfbewust genoeg om met groote vrijmoedigheid zich aan te bieden als leermeester en leidsman van anderen, inderdaad was hij, wat hij later zelf zou noemen: „au bout de son latin", „alles was kapot".[1] Men heeft smadelijk over zijne bekeering van Von Hartmann tot Hegel gesproken; de waarheid is, dat hij geen Hartmanniaan meer was toen hij tot Hegel kwam. Het beste, wat hij in Indië had leeren kennen, was de gedachtenwereld van Von Hartmann geweest, wiens gezichtskring hij zooveel ruimer vond dan dien van Spinoza, Kant of Schopenhauer. Van dezen tijdgenoot had hij het allermeest geleerd en dat verheelde hij niet: ondubbelzinnig sprak hij zijne bewondering en dankbaarheid voor hem uit. Voor de gebreken in zijns meesters stelsel had hij echter een open oog, ofschoon hij uit piëteit het wetenschappelijk min toonbare daarvan in het midden liet. Reeds in 1894 was, bij zijn tiendaagsch verblijf ten huize van den „Philosoph des Unbewussten", duidelijk gebleken, op hoe menig punt hun beider opvattingen uiteenliepen. Von Hartmann heeft Bolland te Neokantiaansch gevonden. In zijne theorie der kennis placht Von Hartmann te

1) Zie de openingsrede zijner colleges 25 Sept. 1906, blz. 16.

vragen: wat heb ik noodig? Bolland betoonde zich beter criticus met de vraag: wat kan ik volhouden? In eene correspondentie met Prof. Spruyt, door Bolland over dit thema gevoerd, achtte de Amsterdamsche hoogleeraar de bezwaren tegen het Transcendentale Realisme door Von Hartmann niet uit den weg geruimd, hetgeen Bolland beaamde, maar niet zonder de opvatting van voor- en tegenstander beiden eenzijdig te vinden. In dit tegelijk willen zien van *pro* en *contra* was reeds het beginsel van Bolland's latere Hegelarij aan het werk. In een van zijne geestige samenspraken uit 1889, in *Het Weeldraadsel* herdrukt (zie aldaar blz. 19), wordt door Arnetikus, den agnosticus, aan Kriton c.s., de mannen van schrijvers eigen geestesrichting, verweten, dat zij er hun beroep van maken om „zoogenoemde tegenstrijdigheden op te snuffelen in de uitspraken van het gezond verstand." Is dat niet nog voor den lateren auteur van *Eenheid van Tegendeelen* [1] typeerend? Evenwel met dit groote onderscheid, dat die de tegenstrijdigheden heeft doordacht en in en door zijn denken verzoend. Dat zou hij van Hegel leeren.

Hier is het ter plaatste, om de Hegelarij in korte trekken nader te schetsen, tot recht verstand van wat volgt. Verwachte echter niemand, dat hij uit een dergelijk overzicht, ook al ware het honderdmaal uitvoeriger en duidelijker gesteld dan dit, zich ooit het Begrip zou kunnen verwerven, dat ten slotte zichzelf in ons ontwikkelen moet door den zwaren arbeid van ons eigen stelselmatig denken. Bolland zelf wil niet meer dan de wekker zijn, die anderen doet ontwaken, opdat zij daarna zelven aan het werk gaan.

Hegelarij in engeren zin is het schetsen in onderling verband van den kringloop der denkbaarheden, die in alle menschelijk weten zijn voorondersteld. De kern vormt de Logica, die niet bedoeld is, op de wijze der oude verstandslogica, als eene leer van het abstracte menschelijke denken, waarin de vorm van den inhoud werd afgezonderd en de leer van begrip,

1) Amsterdam, Scheltema en Holkema's Boekhandel, 1900.

oordeel en sluitrede het een en het al was. Hegel zag in, dat vorm en inhoud van het denken onafscheidelijk zijn en samen de wetenschap van het denken uitmaken, die de leer van den Logos is, de leer van de Rede in subjectieven en objectieven zin tegelijk, dus Logica en Metaphysica in éénen. Elk naar waarheid uitgaand denken over de werkelijkheid vooronderstelt reeds, dat die werkelijkheid begrijpelijk is, begrip in zich heeft. Wat zou onze wetenschap zijn, als waarneembaarheid met denkbaarheid geen verband hield? Denken en werkelijkheid zijn ongescheiden onderscheiden: geen denken zonder denkvermogen en geen denkvermogen zonder hersenen. Maar is werkelijkheid zonder denkbaarheid denkbaar? Eene houdbare denkbaarheid is het niet. Het Ware is eenheid van subject en object, wat bij Hegel de Idee heet. Tot haar komt het denken krachtens eigen innerlijke noodzaak, wanneer het, uitgaande van het volslagen onbepaalde langs den weg van stelling, tegenstelling en vereeniging, voortgaat en daardoor zichzelf steeds meer bepaalt en immer rijker aan inhoud wordt. Deze zelfontwikkeling van het denken heet Dialectiek. Zoo is de Logica de leer van het verband en den omvang der algemeene grondbegrippen van ons denken (kategorieën); zij doordenkt die begrippen en bevindt elk hunner op zijne beurt eene onhoudbare stelbaarheid, die ten einde gedacht in eene andere blijkt over te gaan. Alles is vergankelijk en dat alles vergankelijk is, is de onvergankelijkheid. Het tot zichzelf gekomen begrip is zelfbestendiging in zelfverkeering, absolute negativiteit, doordat het elke gesteldheid negeert en de negatie op nieuw negeert, om beide, positie en negatie, gelijkelijk op te heffen en te blijven vooronderstellen in de synthese. Wie begrepen heeft dat wij nooit blijven staan, waar wij ook zijn, die is daarmede boven de rusteloosheid van het zoeken naar iets houdbaars uit. Door de begrippen van noembaarheid, telbaarheid en meetbaarheid, van wezen, verschijnsel en werkelijkheid komt het denken tot het subjectieve en het objectieve, die hunne waarheid vinden in de Idee. De waarheid komt

namelijk nooit aan het begin, maar als het ware beginsel eerst aan het einde der ontwikkeling, al blijkt dit beginsel dan van den aanvang af reeds als het ware werkzaam te zijn geweest. Iedere kategorie is eene bijzonderheid van eigen algemeenheid; relatief is zij absoluut: zij heeft zoowel den kant der beperktheid als dien der alomvattendheid. Zijn alle kategorieën onderling betrekkelijk onvergelijkelijk, zij zijn alle tevens verbijzonderingen van één en hetzelfde Begrip, alle zijn zij immers begrippen; in het begrip-zijn, in het zijn van het begrip zijn zij één; „zuivere rede is eene zich ordelijk in zichzelve onderscheidende veeleenigheid van zeggelijkheden, wier denkbaarheid op eigene beurt en bijzondere wijze in het algemeen genomen in de rede ligt."

De afgetrokken Redeleer is de voorloopig slechts als mogelijk gestelde Idee, die dan eene dubbelzijdige toepassing vindt op de wereld van de Natuur en op die van den Geest. Wanneer wij de begrippen der natuurwetenschap doordenken, treffen wij ook daar de dialectiek aan in ruimte, tijd en beweging, mechanica, energetica, organica, plantaardig, dierlijk en menschelijk leven; terwijl wij in de Geestesleer aan ziel, samenleving en zin voor het hoogere steeds zuiverder en meer adaequate openbaringsvormen der Idee hebben. De zin voor het hoogere vertoont zelf dan als schoonheidszin, godsdienstzin en zin voor wijsheid eene geleidelijke voortschrijding in geestelijkheid. In het denken van den wijsgeer wordt de leer van zuivere rede dan van den aanvang af doordacht, en zoo is het einde van den begrippencirkel ook weder zijn begin.

Deze wetenschap der zuivere rede is bij het middelpunt van eenen cirkel te vergelijken, dat van de overige wetenschappen aan den omtrek licht ontvangt, doch eveneens daarheen licht uitstraalt. Het middelpunt brengt evenveel zijden tot bewustzijn als de omtrek: zoo heeft de philosofie in hare onzakelijkheid evenveel kanten als er wetenschappen zijn. In de wijsheid leert men tusschen alles verband zoeken; hier wordt de eenheid der menschelijkheid beseft, die aan de periferie verloren

schijnt te gaan; en aldus is — hierop moet ik later terugkomen — de Hegelarij voorwaarde tot waarachtige wetenschappelijkheid.

Maar vóór wij Bolland tot Hegel zien komen, moet eerst iets worden medegedeeld over *Het wereldraadsel*, temeer omdat hierin de bewijzen zijner zelfstandigheid tegenover Von Hartmann en punten van aanknooping voor zijne latere Hegelarij voorhanden zijn. Grootendeels worden hier pogingen aangewend om het naïef realisme van zijne onnoozelheid te overtuigen: de zicht- en tastbare wereld lost zich voor de wijsgeerige kritiek op in verschijnsel en kracht, in voorstellingsinhoud en onbewust streefvermogen (blz. 173). Het empirisme der natuurwetenschappelijke menschen vergeet, dat alle redeneering boven de rechtstreeksche gegevens der zintuigen hypothetisch concludeerend uitgaat (blz. 30), m.a.w. een factor van geloof bezit. Bolland noemt het negatieve dogmatiek, wanneer natuurgeleerden hunne eenzijdig objectieve wetenschap als *de* wetenschap proclameeren en intusschen zelven toch ook met begrippen als Heelal en Natuur de ervaring te buiten gaan (blz. 69). Voor piëteit tegenover het onzienlijke wil hij ruimte maken (blz. 50) en treedt met groote vaardigheid tegen de „stofjesmannen" van de „Dageraad" op (blz. 563 vv.). In een artikel over het Godsbegrip (blz. 328 vv.) doet hij zich als een wetenschappelijken, in eene voordracht in de Vrije Gemeente te Amsterdam (blz. 600 vv.) als eenen gemoedelijken en gevoelvollen belangstellende in het religieuze leven kennen. Hij pleit voor eene teleologische wereldbeschouwing (blz. 115 vv.) en beseft dat men niet zonder metaphysica kan (blz. 438 vv., 74). Wij wandelen in raadselen en begrijpen ons zelven niet (blz. 428), maar in mystieke intuïtie verheft de Rede zich tot de samenvatting der eindige tegenstellingen in het Absolute (blz. 301).

Nog schuilt voor Bolland hier het mysterie in de onverklaarbaarheid hoe wisseling en eindigheid, verandering en afzondering haren grond kunnen vinden in het blijvende en

oneindige (t.a.p.) en hij beseft niet, dat de ongerijmdheid in elk begrip als verbijzondering van het Begrip aanwezig is. Maar het ligt niet in zijne bedoeling om de tegenstrijdigheid te loochenen en te vermoffelen; hij blijft de twee zijden beide tegelijk zien (blz. 260, 264). Voortreffelijk stelt hij zijne vraag, maar zoekt hare oplossing, in den trant van Von Hartmann, nog begripsmythologisch (blz. 591), historizeerend, door de veelheid van het tegengestelde „de labiele differentiatie" te noemen „van het met zichzelf in strijd en onderlinge tegenstellingen geraakte Absolute" (blz. 301, 377). De klove die tusschen denken en gedacht worden gaapt, kan niet overbrugd worden, meent hij (blz. 305); niet inziende, dat zij in zijn denken reeds overbrugd is.

De enkel discursieve logica noemt hij zuiver destructief ten aanzien van alle overtuiging; wie dit niet ziet, vindt hij, heeft nog niet ver genoeg doorgedacht (blz. 317). Wij mogen en moeten in hoogsten aanleg overtuigd zijn van veel, wat niet binnen het bereik van het logisch bewijs valt (blz. 319). Zuiver intuïtief ziet hij hier het redelijke, maar meent nog aldoor het te moeten vatten in de kategorieën van het verstand, al beseft hij daarvan de onmogelijkheid. Er is verband tusschen de kategorieën en het Absolute, maar hij begrijpt dit verband niet en zoo wordt hem het Absolute een mysterium. Men stuit op groote tegenspraak tusschen den schrijver van *Het wereldraadsel* en den lateren Bolland, maar een groot deel dezer tegenspraak valt weg, wanneer men bedenkt, dat de skepsis zijner eerste periode niet het redelijk Begrip, maar de verstandsbegrippen der discursieve logica gold.

Een werk van Drews aankondigende, heeft Bolland reeds in 1894 op het afdoende en bevredigende van Von Hartmann's betoogen veel af te dingen (blz. 579, 588). Daar gewaagt hij van „het bereids doorschoten vaandel" van Eduard von Hartmann (blz. 593). Ja, reeds in 1890 heeft hij geschreven, dat er aporieën blijven en de volstrekte waarheid door den Meester niet gevonden is (blz. 499). Zweren bij diens woorden

heeft Bolland nooit gedaan, al heeft hij zich even weinig geschaamd om de leerling te heeten van een ander, zoolang dit ging en hij zelf den leermeester niet boven het hoofd was gegroeid. Hij vraagt zich o.a. af, waarom Von Hartmann slechts twee grondgedachten aanneemt: het Logische èn het Antilogische, de Idee èn den Wil, de redelijkheid èn de drijfkracht van het werkelijkheidsverloop, terwijl er toch, behalve de redelijke zin van het natuurproces ook nog een concrete inhoud van gewaarwordingen als kleur, gevoel, klank, reuk te erkennen valt. Dat vermogen van gewaar worden, dat gevoel van bevrediging of wanbevrediging heeft z.i. niet minder oorspronkelijkheid dan het streefvermogen en daarom wil hij de oude drieëenheid van wil, gedachte en gevoel gehandhaafd zien (blz. 590 v.). In zijne intreêrede treft ons de opmerking, dat bewust*zijn* bewust*wording* is (blz. 233), een vooruitloopen op wat later helderder zou worden ingezien. En op een college in 1903 zegt hij: „mijn eigen intrêerede zit mij dwars. Verandering èn Tijd! Gelukkig maak ik zelf het eerst de opmerking en is geen Hegelaar mij vóór geweest om te zeggen, dat het Tijdsbegrip de momenten verandering en duur heeft". Veranderen vooronderstelt nl. duur of bestendigheid in wat zich verandert; de duur is de eenheid van het onderscheidene, de verandering het onderscheiden zijn van het eene. [1]

Evenals die intreêrede is ook *Aanschouwing en Verstand* (1897) een proeve uit den tijd der kentering van Bolland's inzichten. Daarin wijst hij telkens op het mysterieuze, dat voor het verstand in de begrippen van grens (blz. 21 v., 49, 52), stof, lichaam, ruimte, tijd en beweging (blz. 126) gelegen is en erkent „de groote waarheid, dat het denken zich van nature beweegt in tegenstellingen en samenvattingen" (blz. 117), weliswaar met de toevoeging, dat het denken daarin zich slechts begrijpelijk vermag te maken, dat het niets begrijpen kàn, terwijl Bolland in zijne volgende periode wel de verklaarbaarheid en bewijsbaarheid, maar niet de begrijpelijkheid van

1) Zie ook *Zuivere Rede*, blz. 26.

het geheel der dingen loochenen zal. „Onder onze handen, om zoo te zeggen," heet het blz. 118, „differentiëert zich het identische en vereenzelvigt zich het onderscheidene." Wederom verwart hij Verstand en Rede (blz. 76, 118 v.), als hij zegt dat de onderscheiding eener veelheid aan de Rede van buitenaf wordt opgedrongen en het stellen van getal of oneenzelvigheid geene daad is, waartoe de eeuwig aan zichzelf gelijke Rede uit eigen aandrang kan komen. Hier ontbreekt nog het klare besef, dat de Rede niet het starre, onbewegelijke Verstand is en in de Idee meer dan subjectief denken is te begrijpen; de Idee is eenheid van subjectiviteit en objectiviteit, de waarheid van denken en werkelijkheid beide. Het menschelijk bewustzijn valt, volgens Bolland in dit geschrift, nog buiten de werkelijkheid en toch nadert hij reeds Hegel's aperçu, als hij (blz. 119) schrijft: „In de zelfbeweging der met menschelijk bewustzijn gadegeslagene werkelijkheid slaat onophoudelijk en naar alle zijden het gedachte in iets anders om, in eene enkele groote zelfonderscheiding van het Eene en samenvatting van het Vele; in zijne voortdurende differentiatie is het Al toch steeds weer Een". Het is nog de werkelijkheid, niet de Idee, die zich beweegt; maar toch is het niet de op zichzelve gestelde, maar de met menschelijk bewustzijn gadegeslagen werkelijkheid. In deze uitspraak kondigt zich reeds het latere inzicht aan, dat eene werkelijkheid zonder denkbaarheid een werkelijkheid zonder waarheid zoude zijn.

In het jaar 1897 beseft Bolland dan in zijne kennis van de groote wijsgeerige stelsels eene leemte, waarmede hij als ambtelijk vertegenwoordiger van de philosofie moeilijk vrede kan hebben. Hij kent Plato en Aristoteles; Cartesius, Spinoza en Leibnitz; Locke, Berkeley, Hume en Kant; Schopenhauer en Von Hartmann, maar in de klassieke periode der Duitsche philosofie gevoelt hij zich vreemdeling: de systemen van Fichte, Schelling en Hegel zijn hem slechts uit handboeken bekend, waarven de auteurs elkander hebben nageschreven, zonder die wijsgeeren uit hunne eigen werken te hebben bestu-

deerd. Bolland zelf spreekt daarover in eene reeds genoemde rede, te Amsterdam gehouden,[1] als volgt: „Ik kwam nooit tien bladzijden ver in Hegel's Encyclopaedie. En als ik dan weer in de geschiedenissen van de wijsbegeerte, die ik bij dozijnen had, in mijn mistroostigheid ging zitten lezen. — ik had er niet veel vrede mee, dat ik dat boek niet lezen kon, — dan las ik wel, dat Hegel een groot man was, maar ook dat die groote man een onzin had verkocht, die ik voortaan best onbestudeerd mocht laten, en dan werd ik weer wat getroost. Want was de Hegelarij allemaal ongerijmdheid, dan kon ik zeggen: ‚Goddank, dat ze toch niet deugt! Want ik zie er geen licht in." En ik was zelf al professor; niet lang echter nadat ik professor was geworden, — want ik heb op mijn wijze óók plichtgevoel, — toen dacht ik: „Ja, ik heb al veel gelezen en zoowat alle groote heeren leeren kennen, maar nu — Hegel! Ik heb een compleet Hegelexemplaar gekocht, onmiddellijk na mijn komst hier in Leiden, overigens veel goedkooper, dan het nu nog zou te krijgen zijn." In het voorbijgaan maak ik de opmerking, dat wij een krachtig bewijs voor de door Bolland's invloed vernieuwde belangstelling in Hegel aan het feit hebben, dat de antiquarische prijs der complete werken van dezen wijsgeer in de laatste tien jaren verdriedubbeld is.

Toen nu ten slotte voor Bolland's criticisme geen begrip of stelling houdbaar was gebleken, liet reeds veertien dagen Hegelstudie hem zien, dat hier het ware was. „Wat mijn wanhoop was geweest in die geleidelijke débâcle van al mijn voorstellingen, begrippen en onderstellingen, het feit dat wàt ik onderstelde en beredeneerde of probeerde, altemaal kapot ging in zoover ik er flink over doordacht, — hier kwam ik plotseling in een licht te staan, waarin ik leerde zeggen: Wel, dat is juist het ware! Dat *is* de waarheid, dat geen denkbaarheid

---

1) *Verslag van de Rede, door Prof. Bolland in het gebouw Odeon te Amsterdam tot opening zijner colleges den 25sten September* 1906 *uitgesproken.* Gestenografeerd door W. Drees, 1906, blz. 14 v.

ooit houdbaar is op zichzelf; — de betrekkelijkheid is volstrekt, de relativiteit is absoluut; het absolute, het volstrekte, openbaart zich in alle betrekkelijkheid en is niet buiten het relatieve te zoeken.... Het ware oneindige, het oneindige ware, is het oneindige, dat in alle eindigheid, het ware, dat in alle onwaarheid is weer te vinden en tot zichzelf komt."[1]

Als in *Eene Levensbeschouwing*, die een mozaïek geeft van pittige citaten uit Schopenhauer en door diens geest gedragen wordt, door dezen pessimist o.a. als toonbeelden van diepzinnige wijsheid Plato, Kant en Spinoza worden genoemd, dan teekent Bolland in eene noot daarbij aan: „Geheel voor zichzelven sprekende, had schrijver dezes voor ‚Spinoza', ‚of Hegel" in de plaats gesteld" (blz. 26). Hier kondigt zich, zeer bescheiden, de invloed zijner bereids ter hand genomen Hegelstudie aan. Maar in eene rede tot inwijding van het hersteld Spinozahuis te Rijnsburg gehouden,[2] klinkt zijn Hegelisch geluid reeds voller. Hier beseft hij God en Wereld als ideeën, die zich geen van beide in stellenden zin zonder de andere laten denken; zij zijn niet hetzelfde en toch ook wel (blz. 19). Tegenover Spinoza's meetkundigen betoogtrant, die in een stelsel van zuivere rede slechts schijnbewijzen levert, stelt Bolland de dialektische methode van Hegel's onsterfelijke Logica (blz. 28, 30). Deze voordracht is niet uitgesproken met een geestdrift, als waarmede mannen gelijk Van Vloten, Renan of W. Meyer een Spinozahuisje zouden hebben ingewijd, omdat Bolland Spinoza's substantieleer reeds als eene eenzijdigheid besefte. Overigens zou zijne piëteit voor eenen philosoof zich spontaan nooit geuit hebben door eene vereering van andere relieken dan diens werken, en daarbij is het hem dan nog niet eens om de letter, maar alleen om den geest te doen. Een bezoek aan Hegel's woning en borstbeeld, in de buurt van das Brandenburger Tor te Berlijn, is hem geen retourtje op den spoortrein

1) t. a. p. blz. 17 vv.

2) *Spinoza*, 29 Maart 1899.

waard, maar wel heeft hij eens gezegd, dat hij te voet naar Petersburg zou willen gaan, als hij daar den Meester nog in levenden lijve kon ontmoeten. Stellig zou hij ook dan zijne ware piëteit betoonen door critiek. Den tol eener zoodanige piëteit heeft hij eveneens aan Spinoza betaald, toen hij in zijne voordracht aantoonde, dat Hegel's begrip eerst mogelijk wordt, wanneer Spinoza's Substantie tot Kant's begrip gekomen is, aldus den 17de-eeuwschen wijsgeer als een onmisbaar antecedent voor de klassieke periode der philosofie voorstellende.

Bolland's streven is, van den aanvang zijner Hegelarij af, er op gericht geweest om het verstand zijner medemenschen tot rede te brengen. Daartoe schreef hij o.a. in *De Amsterdammer* (2 Sept. 1900) en in de *Ned. Spectator* (1901, No. 9 en 10) geestige artikelen. Hij vindt, dat zijne collega's geweldig laboreeren aan het euvel eener eenzijdige verstandigheid. Op zichzelf en onvoorwaardelijk geldt het verstand voor de rede niet; haar is het eene onontbeerlijke eenzijdigheid, die als moment hare bepaalde plaats in het denken heeft, maar door de rede opgeheven, d.i. tegelijk verloochend en bestendigd wordt, terwijl de zuivere rede zelve, wijl alomvattend en onbegrensd, zich niet laat opheffen. Het verstand gaat uit op definitiën, scherpe en vaststaande bepalingen. Wat is definitie? vraagt Bolland. Geef eene definitie van definitie, eene bepaling van bepaling! Die vraag eischt zelfbeperking des Begrips door... zelfontvouwing. Iedere bepaling is denken van bijzonderheid als algemeenheid en zoo zelve reeds de geestelijke en redelijke opheffing der verbijzondering tot algemeenheid. In dezer voege wordt aan het verstand de tegenstrijdigheid, die het in zichzelf heeft bewust gemaakt, of naar eene uitdrukking, die Bolland met voorliefde gebruikt: de rede laat aan het verstand de wissels van het denken zien, waarop het verstand moet dérailleeren. Het verstand wil verklaren en bewijzen, maar de vastheid, waarop het ware bewijs gegrond moet zijn, wordt gemist. Alleen in het Begrip is waarheid; als men redelijk begrijpt, ver-

langt men het onverstandige verklaren van iet uit iets anders niet, waarbij verstandige menschen zweren.

Heeft Bolland Hegel volkomen begrepen, dan ziet hij meteen de onvolkomenheid van Von Hartmann's stelsel duidelijk in. Van eene frontverandering is bij hem geen sprake geweest: dat zagen wij boven reeds. Sedert lang wist hij, dat „de grootste en veelzijdigste denker van onze dagen" minder oorspronkelijk was dan hij aanvankelijk had vermoed. Vergelijkenderwijs blijft Von Hartmann een der grootsten onder de tijdgenooten. Maar in stede van Hegel vlijtig te hebben gestudeerd en diens leerling te willen zijn, heeft hij er de voorkeur aan gegeven, zelf een stelsel te ontwerpen, zelf meester te worden. Hij heeft daarbij Hegel miskend en Bolland wordt diens wreker. Met Aristoteles vindt deze, dat, als er tweestrijd ontstaat tusschen onze vriendschap en onze waarheidsliefde, de laatste den voorrang heeft, en met zijn opbruisend temperament valt hij zijnen vroegeren leermeester krachtig aan. Men kan er zeker van zijn, niet zonder zelf hierdoor pijnlijk te worden aangedaan. Kan het zijn, dat de rechtvaardiging van Hegel tegenover Schelling, nog onlangs door hem beproefd, geschreven is met de stille bijgedachte aan zijne eigen verhouding tot Von Hartmann? Zoo ja, dan is het woord, daar te lezen, ook in dezen veelzeggend: „Ein Fortschritt ohne Schmerz und Zerrissenheit giebt es nicht."[1]

Opzettelijk en stelselmatig wordt door Bolland in *Alte Vernunft und neuer Verstand* (1902) het principiëele verschil tusschen Hegel en Von Hartmann blootgelegd. Hoe kon deze laatste er toe komen, aan den eerste de bedoeling van eene apriori-stische deductie der Natuur toe te dichten? Nooit heeft Von Hartmann de identiteit van denken en zijn begrepen. Als wij tot werkelijk begrip gekomen zijn, dan is de werkelijkheid in ons tot begrip gekomen. Na zelfonderscheiding wil

1) *Hegel's Phaenomenologie des Geistes*, 1907, *S. XXVII.*

de werkelijkheid zich weder vereenigen en die eenheid is door Hegel absoluut negatief bedoeld. Bolland levert in dit geschrift eene met zorg vervaardigde mozaïek van kleinoodiën uit Hegel's werken, een talent, dat zich reeds in de cursiveeringen van zijne uitgave der *Kleine Logik* had aangekondigd, — om zoo door autopsie van de teksten zelve den lezer tot een eigen oordeel in staat te stellen. Het blijkt den „Philosoph des Unbewussten" nooit duidelijk te zijn geworden, dat zijne Substantie als eenheid van het Logische en het Onlogische zelve eene eenheid van tegendeelen, absolute negativiteit moet heeten. De werkelijkheid en het ware wil hij uit het onware afleiden, uit eene zelfweerspreking van het te eenigertijd werkzaam geworden onredelijke, ofschoon hij tegelijk beweert, dat de weerspreking zich niet eens laat denken. „Geen philosoof is ooit bereidwilliger om aan het bakkeleien te gaan dan Von Hartmann," heeft Bolland eens gezegd, „maar een feit is het, dat hij niet is opgekomen tegen *Alte Vernunft*."

Een leerling van Von Hartmann, Dr. J.A. der Mouw, heeft in 1905 eene bestrijding van het absoluut idealisme trachten te leveren en deed zich kennen als solipsist. Hiertegen schreef Bolland in *De XXe Eeuw* van Aug. 1905 een artikel: *Denken en Werkelijkheid* en terzelfder plaatse in Sept. d.a.v. *Oude en Nieuwe Rede*, waarin Von Hartmann's wanbegrip ten opzichte van Hegel's Begrip nogmaals overtuigend werd aangetoond.

Gedurende de eerste jaren van Bolland's akademische werkzaamheid sprak hij behalve over de Grieksche wijsbegeerte ook over Spinoza en Kant, hetgeen reeds eene voorbereiding vormde tot de lectuur van Hegel. Noodzakelijk vereischte voor eene meer algemeene belangstelling in Hegel's philosofie bleek het opnieuw verkrijgbaar stellen van diens werken, waarvan sinds meer dan een halve eeuw geen nieuwe druk was verschenen. Bolland begon 1899 in deze richting te arbeiden door eene nieuwe uitgave der *Kleine Logik* het licht te doen zien. Hier ter plaatse mag een woord van groote waardeering voor den ondernemenden uitgever, A.H. Adriani te Leiden niet ontbre-

ken, die van den beginne af met groot geloof in de toekomst van 's Hoogleeraars werk bezield, zich door het geringe debiet, dat hier te lande aan zuiver wijsgeerige boeken te beurt valt, niet laat ontmoedigen, maar de teekenen der tijden toont te verstaan, wijl hij ook in het buitenland eene vernieuwde belangstelling in Hegel verwacht, die dan vanzelf zijnen tekstuitgaven met commentaar ten goede zal komen.

Als uitstekende hulpmiddelen bij de studie van Hegel heeft Bolland achtereenvolgens de volgende oude, maar nog niet verouderde werken van Hegelaars opnieuw uitgegeven: Gabler's *Kritik des Bewusstseins*, Erdmann's *Grundriss der Logik und Metaphysik* en diens *Abhandlung über Leib und Seele* (1901—'02). In eene inleiding op het eerstvermelde geschrift wijst Bolland in het kort de oorzaken van Hegel's geringe populariteit aan: ongunstige politieke invloeden, afschrikwekkende moeilijkheid voor beginnenden. Welk philosofieprofessor zelfs kan tegenwoordig die boeken behoorlijk uitleggen, laat staan met kennis van zaken beoordeelen en, waar noodig, verbeteren? — zoo vraagt Bolland (S. XII). Dat hij zelf ook dit laatste vermag, toont hij o.a. door zijne emendatie op Hegel's plaatsing van het graadbegrip, dat niet onder zuivere hoeveelheid, maar onder gekwalificeerde kwantiteit valt.

Door het collegegeven over Hegel's denkleer vormt zich Bolland's eigen logica; door telkens onderdeelen daarvan opzettelijk te behandelen, komt hij tot het schrijven van eene reeks tijdschriftartikelen. Op deze wijze ontstaat o. a. *Eenheid van Tegendeelen*,[1] eene beknopte ontwikkeling van de kategorieën der redeleer. Maar behalve deze bespreekt hij ook Hegel's overgang van de Idee tot de Natuur; leven, ziel en geest; het ware als het rechte; het ware in den godsdienst; alle welke tijdschriftartikelen hij ten slotte, na er opnieuw colleges aan te hebben gewijd, samenvat in het standaardwerk *Zuivere Rede* (1904), dat hij eerst op vijftigjarigen leeftijd in staat is te verstrekken. Aanvankelijk had hij zijn onderricht vastgeknoopt

1) *Tweemaandelijksch Tijdschrift*, 1900.

aan boeken van anderen; nu wordt zijn eigen werk grondslag, al is hij zelf volkomen bereid om in de voorrede te verklaren, dat de schrijver zich aanhoudend herziet. Dit blijkt b.v. reeds in *Zuivere Rede* (blz. 48), vergeleken met *Spinoza* (blz. 30),[1] een der doubletten, die in Bolland's talrijke werken voorkomen, maar waarin hij nooit zichzelven blootelijk afschrijft. Beide malen zegt hij hetzelfde, maar de laatste maal het zuiverst: een sprekend voorbeeld van de wijze, waarop deze denker zichzelven corrigeert, zijne manier van uitdrukken telkens verfijnt en de taal vijlt en polijst, om haar tot een zoo volkomen mogelijk voertuig te maken van de zuivere rede, ook in dat opzicht het woord van Van Deyssel waarmakende, dat Bolland „een artiest in de wijsbegeerte" is, wiens opstellen „kunstwerken" zijn. In 1904 is Bolland's dictie tegelijk soberder en rijker, maar vooral praecieser dan in 1899. Nauwgezette vergelijking van deze en andere doubletten draagt niet weinig tot verheldering van inzicht bij.

Men behoeft geen overdreven purist te zijn om, in het bezit van Hollandsche ooren, ietwat kriebelig te worden over de talrijke vreemde woorden, die *Het Wereldraadsel* bevat. Hier is de invloed van Duitsche leidslieden merkbaar, vooral van Von Hartmann, wiens verdienste zeker niet op het gebied van het zuivere stellen heeft gelegen. Door zijne Hegelstudie heeft Bolland zich aan de macht van dit voorbeeld ontworsteld. Hij zag in, dat de Redeleer, die hij in onzen tijd en ons land tot aanzien wilde brengen, eene *Spraakleer* der wetenschap was, de leer van het met begrip geordende woord. In zooverre deze in eene bepaalde taal tot bewustzijn komt, is zij uit den aard der zaak met toevalligheden behept. Maar het Nederlandsch leent er zich bijzonder toe, beter zelfs dan het Duitsch, om van het Fransch en Engelsch niet eens te spreken; iets wat te opmerkelijker is, omdat de Nederlanders over het algemeen zoo onwijsgeerig zijn. „De spraakmakende gemeente ten onzent

1) Zie ook *Commentar zu Hegel's Philosophie der Religion*, 1901, s. 65 ff.

is veel redelijker—of dommer—dan zij zelve weet en beleeft schatten van ondoordachte redelijkheid, wanneer zij zich ‚te buiten gaat', om ‚te geven en te nemen' en ‚tot zichzelf te komen' in allerlei ‚waarneembaarheid' en ‚denkbaarheid' waarin zij de ‚eenzijdigheid niet het ware' noemt; alleen in onze taal laat zich zuiver zeggen, dat de werkelijkheid eeuwige werkzaamheid is, werkelijke veeleenigheid van zelfbestendiging in zelfverkeering. En wij plegen dat zoo weinig te waardeeren, dat wij smaad bedoelen, wanneer wij gewagen van ‚woordenspel', alsof een woord een geraas was of geluid zonder zin,—alsof niet een woord een hoorbaar ‚teeken' was met begrijpelijke ‚beteekenis', alsof men in redelijk woordenspel of spel met zinrijke klanken niet de vrijheid zijner zuiverste menschelijkheid beleefde!"[1] Hegel moet eens gezegd hebben, dat het tot de hoogste beschaving van een volk behoort, alles in zijne eigen taal uit te drukken. Het is Bolland's verdienste, dat hij de waarheid Nederlandsch doet spreken en onze moedertaal verdiept en verrijkt, iets, wat vooral uit zijn in druk verschenen *Collegium Logicum* blijkt. Woordkunstenaar is hij nog meer in zijn gesproken woord, wanneer hij geheel in zijn onderwerp is verdiept. „Een mensch moet den geest hebben. Vanavond heb ik hem; ja, dat treft zoo. Kijkt nu door dien man heen, die daar staat te praten!" Niet het minst heeft Bolland door het collegegeven in dit opzicht geleerd. De noodzakelijkheid om anderen begrip bij te brengen, maakte hem wat hij zelf noemt: „in de redeleer geconfijt." Eerst was het zijn doel om de hoorders den grootmeester der wijsbegeerte te leeren lezen; toen scheen het wel menigeen toe, dat zijne lessen onmethodisch waren: eene gedurige verwijzing naar citaten uit Hegel; later zag de leerling echter in, wat hij hieraan had gehad, als hij, een boek van Hegel ter hand nemende, zich spoedig daarin georiënteerd vond, wat zonder de voorbereiding door Bolland onmogelijk ware geweest. Langzamerhand is echter de leermeester vrijer

1) *Het Nut der Wijsbegeerte* in *De XXe Eeuw*, 1904, blz. 315 v.

geworden van Hegel's letter en dit naarmate Hegel's geest hem meer bezielde. Het door Bolland op schrift gestelde moge een specimen zijn van den beeldeloozen stijl der redeleer, dien Hegel tegen het einde zijner *Encyclopaedie* heeft aangekondigd;—zijn gesproken woord is in artistiek opzicht veel beter, getuige *Het Nut der Wijsbegeerte*, het *Collegium Logicum* en *In den Voorhof der Schoonheid*[1], waar zijn meesterschap over de taal, zijn ongedwongen en toch praecies woordgebruik, zijne losse en niettemin inhoudrijke zinnen bewondering afdwingen De redenaar wint het in Bolland van den schrijver, en het verbaast ons niet, dat hoorders eener tevoren door hem op schrift gestelde voordracht zich eens plechtig hebben voorgenomen, hem in het vervolg vóór de les tot afgifte zijner manuscripten te bewegen, opdat hij altijd vrij van het papier mocht spreken.

Toen hij na vier jaren vlijtige Hegelstudie de leer van het Begrip als niemand anders in den lande kon onderwijzen en wekelijks belangstellenden uit Utrecht naar Leiden kwamen om hiermede hun voordeel te doen, heeft hij in 1902 op verzoek van dezen zich bereid verklaard, ook te Utrecht eenen cursus te geven. Insgelijks gaf hij in 1904 gehoor aan de roepstem van sommige Delftenaren, en den 7den October van dat jaar hield hij ook te Amsterdam eene eerste voordracht, die veel van zich heeft doen spreken. In een klein bovenzaaltje van het Universiteitsgebouw waren eene massa menschen saamgepakt. Reeds bij Bolland's binnenkomen was het een ontzettend tumult, maar ieder verstomde voor den blik van zijne fonkelende oogen. Eenmaal begonnen, werd echter zijne voordracht plotseling gestoord door het onhebbelijk hoongelach van Studenten der „Vrije" Universiteit, die zich verplicht achtten eene betooging te houden tegen den man, die hunnen afgod Abraham Kuyper nog onlangs had aangedurfd. Toen

1) Openingsrede van den cursus 1906-07 te Amsterdam, naar een stenogram door den uitgever Adriani bij wijze van proeve afzonderlijk uitgegeven.

heeft de spreker zijn gehoor eens goed den mantel uitgeveegd. „Het zijn hier niet de oogen, die ik in Utrecht en Leiden gewend ben." Een onpartijdig ooggetuige van grooten wetenschappelijken naam schreef over het daar en toen gebeurde; „Ik schaam mij over mijne stadgenooten en moet erkennen, dat Bolland met zijne Philippica niet ongelijk had. Wanneer hij nu voorgoed zich het Amsterdamsche stof van de voeten schudt en niet weerom komt, geef ik hem groot gelijk." Niettemin zijn na eene korte onderbreking de voordrachten geregeld gehouden en onder de hoorders telt men er, die er een paar uren sporens voor over hebben, om wekelijks aan 's meesters voeten te zitten. Het zij mij vergund hier mede te deelen wat eene getrouwe leerlinge te Amsterdam over Bolland's werk schrijft: „In die colleges doet de mondelinge mededeeling, wat de grenzen der schriftelijke te buiten gaat: den vollen inhoud en rijkdom van het geschrevene onthullen en dat met een meesterschap over inhoud en vorm der gedachten, die als om strijd de groote lijnen en de kleinste bijzonderheden in het helderste licht stelt... Die colleges zijn de aanvullingen van, de commentaar op Hegel's en Bolland's werken."[1] Aan dit laatste gegeven kan dan de ergernis van sommigen worden afgemeten, die, als een man des geestes hen onzacht uit een zaligen dommel wekt, gretig alles aangrijpen wat zijne belangloosheid in twijfel kan doen trekken; zoo heeft men Bolland zelfs in courantenartikels een verwijt durven maken van de eenige voorwaarde, die hij tot de bijwoning zijner gratis gegeven lessen stelde: dat iedere collegiant althans in het bezit zou zijn van het boek, dat gedurende den cursus de leiddraad der besprekingen moest uitmaken.

De studentenweekbladen der laatste jaren weerspiegelen in eene menigte artikelen *pro* en *contra* Hegel—Bolland de beweging der geesten, die Bolland's optreden in de akademische samenleving heeft verwekt. Maar wederkeerig ondergaat hij

1) Mej. Ester Vas Nunes in de *Ned. Spectator*, 29 Juni 1907.

zelf den invloed zijner leerlingen, al ware het slechts wat betreft de richting zijner werkzaamheid. Zijne tijdschriftartikelen zijn ontworpen als leiddraad bij zijn onderricht. Natuurwetenschappelijke leerlingen vroegen om eene wijsgeerige bespreking van hun eigen vak: het in de *Vox Studiosorum* door Mej. J. Elias geleverde verslag[1] van Bolland's lessen over 1904—'05 te Utrecht gegeven, biedt eene proeve daarvan. Artistiek aangelegde naturen wilden ook de kunstphilosofie hooren behandelen: op hun verzoek heeft Bolland toen de schoonheidskategorieën doordacht.

De Hegelarij is dan ook geen stelsel in den zin van andere wijsgeerige stelsels: zij is eene denkmethode, die haren invloed doet gelden op alle afzonderlijke wetenschappen. Wetenschap zonder wijsbegeerte is niet beter dan een ambacht. De Hegelaar moet redelijk verband leeren zien in de begrippen zijner eigen speciale vakstudie; maar is evenzeer op de hoogte van de algemeene begrippen, die in de vakken van anderen tehuis behooren. Dit laatste wordt juist bij de verbrokkeling onzer detailonderzoekingen gemist; en ook de doordenking der algemeene begrippen van eigen studievak wordt meer als een *hors d'oeuvre* dan als het substantiëele van de wetenschap aangemerkt. Men behoeft dit slechts in te zien om, gegeven Bolland's temperament, dat „van niets zoozeer vlamt als van kritiek en logische onstuimigheid,"[2] diens ijveren voor Hegelstudie volkomen te begrijpen. De geest van Hegel zou de *membra disjecta* der huidige wetenschap weder tot een levend lichaam kunnen vereenigen, gelijk de Geest des Heeren dat de doodsbeenderen in Ezechiël's vizioen heeft gedaan. Hiervan is Bolland overtuigd, sedert hij er, mede door toevallige omstandigheden, achter gekomen is; als de wederontdekker van Hegel's wijsheid heeft hij met eenen ijver en werkkracht, die aan het ongelooflijke grenzen en zonder de schier onmisbare

1) Nog afzonderlijk verkrijgbaar bij P. den Boer te Utrecht.

2) Grondijs, *De „open brief" van Prof. Dr. G. Jelgersma aan Prof. G. J. P. J. Bolland kritisch toegelicht.* Leiden, E. J. Brill, 1906, blz. 40.

voorlichting, die het levende woord in dezen allerbest verstrekken kan, uit Hegel's werken diens geest zich toegeëigend. Dit is hem als het ware eene openbaring geweest, gelijk het voor ieder eene openbaring wordt, die onder zijne leiding tot begrip komt van het Begrip. In het bezit daarvan ziet Bolland nu, hoe de wetenschap onzer hoogescholen te zeer verlaten is van den geest der wijsheid en de meest achtenswaardige kennis gepaard gaat met een schromelijk gemis aan theoretische bezinning ten opzichte van de algemeene vraagstukken in eigen vak. Dan roept hij, uit liefde tot de ware wetenschap, zijnen ambtgenooten toe: „Ik weet het middel om Uw reusachtig weten nog eens tot volkomen begrijpen te brengen. Leest Hegel, en als die U te zwaar is, beschikt over mij; ik wil U leidsman en wegwijzer zijn." Als Bolland zoo iets zegt, dan is het zeker niet de eerste de beste, die het zegt; dan zou men zelfs mogen verwachten, dat er inderdaad hooggeleerden waren, die zijnen raad opvolgden. De tijden schijnen echter voorbij te zijn, waarin zelfs professoren zich aan de voeten wilden zetten van eenen leermeester der beschouwelijke wijsheid. Prof. Quack vertelt in zijne biografie van Martinus des Amorie van der Hoeven,[1] dat het in diens dagen nog ging; maar nu? Wanneer Bolland buitenaf spreekt, b.v. te Utrecht, dan komt zijn collega Van der Wyck uit hoffelijkheid eenen cursus hospiteeren en Naber uit belangstelling iets langer; maar zij blijven uitzonderingen op den regel, dat een hoogleeraar zich klaar waant en van iemand, die hoogstens zijns gelijke is, niet meent te kunnen of te moeten leeren. Dat is intusschen ieders particuliere zaak; maar het is Bolland's recht als philosoof om iederen collega, die op eigen terrein philosofisch gaat doen en dan ondoordachtheden débiteert, terecht te wijzen. Natuurlijk is dit voor de betrokken personen minder aangenaam; maar aan wien de schuld? Voor Bolland is nu eenmaal de philosofie nog iets anders dan een ornamentje, dat aan eene eindelooze

1) Amsterdam, P. N. van Kampen, 1869, blz. 127.

massa feitenkennis wordt opgehangen; nog iets anders dan een vlag op de modderschuit van onverwerkte vakgeleerdheid. De wijsheid moet de gist zijn, die den ganschen deegklomp van het weten doorzuurt. De studenten nu, die door Bolland's naam en welsprekendheid tot het volgen zijner lessen worden verlokt en daar voor het Begrip ontvankelijk blijken, krijgen een nieuwen kijk op de studie. Wel wordt hun door den wijsgeer ook telkens voorgehouden, dat zij geene „prullen" mogen zijn in hun vak; hoe zou de man, die zelf geheel uit eigen geestelijke middelen zich een zeldzamen schat van wetenschap op velerlei gebied vergaderde, anderen tot verwaarloozing van positieve kundigheden willen vervoeren? Maar behalve die kundigheden wordt hun door zijn onderricht iets bijgebracht, dat hen *mensch* maakt, en Bolland kan het waarlijk niet euvel worden geduid, als zij dat dan in het vervolg bij hunne vakhoogleeraren al te zeer missen. Deze laatsten van hunnen kant bemerken allicht met tegenzin de betrekkelijke meerderheid in stelselmatig denken, die hegelende leerlingen boven hen bezitten en ondervinden dus in dubbele mate, rechtstreeks door Bolland-zelven en middellijk door diens jongeren, de lastigheid van den philosoof, die zijn ambt niet als een *sinecure* wil beschouwen, zijn vak niet in een hoek laat dringen, maar het als centrum van alle vakken erkend wenscht te zien. Bovendien is hij zoo geheel en al van zijne wijsheid vervuld, dat deze vrijwel de eenige maatstaf is, die hij bij de beoordeeling van anderen pleegt aan te leggen. „De gemeene man is ieder, die buiten het Collegium Logicum blijft," heeft hij meer dan eens gezegd. Christus noemt in het Evangelie Johannes den Dooper den grootste uit vrouwen geboren, maar acht tegelijk den minste in het koninkrijk der hemelen meer dan hem. Eveneens acht Bolland zijnen eenvoudigsten discipel, mits deze iets van den Hegelgeest in zich heeft, hooger dan den meestgevierden collega, zoo deze harteloos en dientengevolge begriploos voorbijgaat aan het merkwaardige verschijnsel der herleving van Hegel's denkwijze. Dit maakt Bolland dan zonder eenigen twijfel voor

zijne leerlingen meer genietbaar dan voor zijne ambtgenooten; de eersten verlangen naar de leering, die hij als het ééne noodige verstrekt, de laatsten zijn met hunne wereldbeschouwing gereed en, als hoogleeraren, van Bolland's scherpe kritiek niet gediend. „Hij verbreekt — o onvergefelijke fout! — het contract der algemeene en wederzijdsche volmaaktheidswaardeering"[1] en prikkelt zijnen collega, Dr. G. Jelgersma, tot het schrijven van een *Open Brief*.[2] Van wetenschappelijke weerlegging is daarin geen sprake. Immers, Schrijver begint met de eerlijke bekentenis: „Hegel heb ik nooit gelezen; ik heb zelf nooit eene uitgave van zijne werken gezien". Van Bolland kent hij het *Collegium Logicum* en eenige brochures. Desondanks zegt hij, dat zijn ambtgenoot uit de ervaring leering aanneemt (blz. 23) en tevens dat hij een naprater van Hegel is (blz. 10 v., 21, 25), die de wereld van uit het subject verklaarde: onderling tegenstrijdige oordeelen, die elk op zich zelf bovendien onmogelijk te vellen zijn vóór men Bolland's en Hegel's werken beide uitstekend kent. Of acht Dr. Jelgersma in geestelijke wetenschappen het empirische onderzoek geen vereischte? Men zou het waarlijk gelooven, wanneer men verder leest, dat Hegel evengoed zonder als met Bolland te bereiken is. De grootste grieve tegen dezen laatste is wel diens incollegialiteit. Intusschen: het zijn de minsten niet, die van den Leidschen philosoof af en toe een veeg uit de pan krijgen; valt iemand dit te beurt, dan is hij in goed gezelschap, bv. van Lorentz, Heymans, Chantepie de la Saussaye e.a., zeker niet de minsten in hunne speciale studievakken. Bovendien meent Bolland het niet kwaad; heeft zelfs Schaepman dat, zijns ondanks, niet moeten erkennen, toen hij schreef: „Niettegenstaande zijn barschen toon, den toon van Wodan en Thor, moet Bolland een goedhartig man wezen". Trouwens — Dr. Jelgersma's toon is alles behalve zachtzinnig en Grondijs sprak

1) Grondijs, t.a.p.
2) Leiden, Gebs. van den Hoek, 1906.

terecht van „gedeelten, door schandaalzucht zeker niet ingegeven, maar ongetwijfeld geappreciëerd."[1] Hier zoekt een door Bolland's onmatige en aanmatigende geestdrift schrikkelijk geërgerde collega opluchting. Door eene breede schare van zwijgende confraters schijnt hij te zijn aangewezen om, zonder dat dezen zelven hunne vingers behoeven te branden, de kastanjes voor hen uit het vuur te halen. Hunne keuze getuigt van eene wereldwijsheid, die men gewoonlijk niet allereerst bij mannen van de studeerkamer verwacht. Wie is beter dan een psychiater geschikt om eenen mensch, met zin voor het hoogere toegerust, den mond te snoeren? Zijn woord geldt in onzen tijd van crimineele anthropologie en physische psychologie meer dan dat van een gewoon natuurgeleerde, litterator of jurist, om nu van een theoloog niet eens te spreken. „Wie ontkent het huidig gezag van den psychiater, die op de grens van twee werelden woont, en vates is naar beide kanten?"[2] Niemand minder dan Lodewijk van Deyssel vergeleek in *De XXe Eeuw* Bolland's boozen collega's bij de leden van een dorpsfanfarecorps en hem zelven bij eenen wereldmusicus, die toevallig hun medelid is. Hij vindt, dat de zaak der mokkende opperlieden, die Bolland moesten vereeren, hopeloos staat. „Het verschil is *te* groot. Kon men nog zeggen: ‚ja, hij is geniaal, maar on-solide; hij is een artiest in zijn vak, maar wat hebben wij in de strenge wijsbegeerte met uit de lucht gegrepen fantastische opvattingen van doen?' Maar dit kan men niet zeggen, want deze meester in de denk-kunst, deze edele bouwer van schoone denkgeheelen, is tevens de rijkst gevoedde en veelvoudigst onderlegde, de meest studie-volle menschengeest van al de ambtgenooten en zijn stelsel eindelijk, is dat niet het universeele en complete zelf?"

Geheel anders is het oogpunt, waaruit Dr. Jelgersma zijnen ambtgenoot meent te moeten beschouwen. Hij ziet in dezen

1) t. a. p. blz. 29.
2) Grondijs, blz. 22.

niet den wijzere, die iets tot hem te zeggen heeft en van wien hij kan leeren, maar slechts een merkwaardig geval van eene bepaalde geestesafwijking, omdat Bolland allerminst beantwoordt aan het normale type van eenen middelmatigen professor. Dr. Jelgersma's praktische ervaring is groot en zijne diagnose van zielsziekten ongetwijfeld vaak treffend juist; maar tot het materiaal zijner onderzoekingen behoort slechts zelden een object als Bolland, om de eenvoudige reden, dat het geniale, zoowel onder zenuwpatiënten als onder professoren, altoos hooge uitzondering blijft.

Niettemin heeft Dr. J. M. Fraenkel in een *Antwoord aan Prof. Jelgersma*[1], dat als om strijd van aangeboren scherpzinnigheid en klassieke beschaving getuigt, in den aanval van den psychiater nog eene zekere behoefte aan voorlichting, een stillen wensch naar leering meenen te ontdekken, waaraan hij dan als beter geschoold denker tegemoet te komen had en werkelijk tegemoetgekomen is. Bolland heeft volgens Dr. Fraenkel „niet slechts het besef der waarheid voor zichzelf hersteld, maar dat oude besef in onzen tijd ook in anderen, in velen, ontvonkt, en (wordt) daartoe met hartstocht gesleept in plaats van met een gloednieuw eigen systeem ‚mode' te maken." Hierin ligt iets groots; Allard Pierson zeide reeds, dat het geestkracht en onafhankelijkheid vereischt om de waarheid te ontdekken in meeningen, die tot een onmiddellijk voorafgaand tijdperk behooren.[2] Dit woord is als met het oog op Bolland geschreven: het past niet alleen op zijne Hegelarij, maar ook op zijn oud-liberalisme in de politiek.

Naar den maatstaf der burgerlijke beleefdheid of van het maatschappelijk fatsoen gemeten, geeft Bolland's kritiek op onredelijke verstandigheid den geleerden zeker meer dan eens reden tot billijke klacht, maar de zaak wil ook uit een ander oogpunt bezien worden, en legt men den maatstaf van de

1) Leiden, A. H. Adriani 1906.
2) *Eene Levensbeschouwing*, Haarlem 1875, I blz. 151.

liefde tot de Waarheid aan, dan gaat Bolland meer gerechtvaardigd zijns weegs dan de vertegenwoordigers der officiëele wetenschap, die hunnen leerlingen het bezoek aan zijne lessen durven ontraden,[1] maar zich nimmer de moeite hebben getroost om zijne talrijke wijsgeerige publicatiën zakelijk te wederleggen. Hij is bij ongeluk hoogleeraar te Leiden geworden, en eenzijdige vakgeleerdheid vindt dat niet zonder reden dan ook ongelukkig en zelf beseft hij: „Wanneer ik niet meer overeind sta, zal men wel zorgen, dat de ware redeleer niet te spoedig uit den academischen leerstoel weer aan het woord komt."[2] Te Utrecht heeft hij eens gezegd: „Het is redelijk, wanneer de onredelijkheid onredelijk is tegen mij; maar dat is dan ook tegen *mij*."

Men heeft het willen voorstellen, alsof Bolland zelf geene tegenspraak kan verdragen; van zijne leerlingen verdraagt hij ze echter zeer goed. Ik geloof niet, dat velen onder zijne ambtgenooten zich zoo kalm vrijmoedige op- en aanmerkingen van de zijde hunner leerlingen laten aanleunen als Bolland pleegt te doen. Hij kan kritiek best hebben, mits deze blijk geve van begrip. Of men dan zijne wijsheid van hèm heeft of niet, dat maakt geen onderscheid. Of liever — dat maakt wèl onderscheid, in zooverre hij eene bijzondere achting heeft voor hen, die zonder zijne mondelinge voorlichting door eigen studie van Hegel in diens geest zijn doorgedrongen, iets wat hij dikwijls in mijnen broeder, Dr. H. W. Ph. E., geprezen heeft, die, zonder zijn rechtstreeksche leerling te zijn, meer dan eens per brief afwijkende meeningen voordroeg, welke als bewijzen van zelfstandig nadenken met hartelijk en waardeerend antwoord werden bejegend.

Met Bolland's boven geschetste verhouding tot zijne collega's hangt dan stellig het merkwaardige feit samen, dat hij tot op dezen dag ongegradueerd is gebleven. Niet alleen heeft de Koninklijke Akademie voor Wetenschappen hare deuren niet

---

1) *Zuivere Rede*, voorrede, blz. XIII.
2) *In den strijd om de Waarheid*, 1905, blz. 26.

voor hem ontsloten, maar zelfs heeft geene Nederlandsche Universiteit hem eershalve een doctoraat verleend. Indertijd nam Prof. van der Wyck daartoe te Utrecht wel het initiatief, maar zonder succes. Eens heeft Bolland uit Edinburg een positief aanbod ontvangen; het doctoraat zou in dit geval vergezeld gaan van het ambt van *Lecturer*, waartoe slechts de coryfeeën der wetenschap worden uitgenoodigd en dat vorstelijk wordt gehonoreerd; maar het was juist in de dagen van den Boerenoorlog, en als goed patriot weigerde hij het toen te aanvaarden. Op het oogenblik zou hij ook eene onderscheiding van Nederlandsche zijde afslaan, hoe overdreven groote waarde hij ook aan den doctorstitel moge hechten; want, zooals hij het zelf uitdrukt: „Nu behoort het ongegradueerd-zijn tot mijn costuum."

Wij zagen reeds hoe Bolland, behalve de Redeleer, op verzoek zijner hoorders ook de Natuurleer in het kort heeft behandeld: maar liefst houdt hij zich bezig met de leer van den Geest. Bij het spreken over de Kunst had hij een zekeren schroom te overwinnen. Gold voor ons land reeds van de Hegelarij in haar geheel, dat zij iets nieuws was, iets ongehoords, dat aan en in het Nederlandsche woord nog nooit tot uitdrukking was gekomen, hetzelfde gold van de toepassing der Idee op de Kunst, maar hier ontmoette Bolland nog eene dubbele moeilijkheid bovendien. Ten eerste waren er weinig voorgangers, die met vrucht door hem geraadpleegd konden worden en vervolgens gevoelde hij zichzelven allerminst als eenen kunstkenner. Eduard von Hartmann's vrouw vertelde mij eens de volgende anecdote: Als gast te Gross-Lichterfelde philosofeerde Bolland zóó zwaar en zóó aanhoudend met nu wijlen haren echtgenoot, dat zij, grootelijks bezorgd voor diens zwakke gezondheid, Bolland een dagje naar Berlijn medetroonde tot museumbezoek, maar deze had daar geen rust en in het vervolg was hij niet meer van 's wijsgeers kamer weg te slaan. Krachtens persoonlijken aanleg is Bolland's liefde tot de Waarheid sterker dan zijne liefde tot den schoonsten Schijn. Ook van de Natuur

is hij geen vurig bewonderaar; van mijn Brabantsch heidelandschap, waar kunstenaars als Graadt van Roggen, Jurres en Hammes zich lieten inspireeren, betreurde hij de schraalheid met de karakteristieke klacht: „Geen aardappel kan hier groeien!" Maar de kunstenaar, die op redelijke gronden gebreken vermag aan te toonen in zijne ordening van de algemeene kunstbegrippen, zal nog moeten opdagen en een schotschrift als dat van Dr. de Hartog, waarover ik elders uitvoeriger heb gesproken,[1] is niet meer dan eene mislukte poging om Bolland het recht van medespreken in deze aangelegenheid te betwisten.

In *De XXe Eeuw* van 1906 verscheen als praeludium tot kunstphilosofische begripsleer een opstel: *Het Schoone en de Kunst*, waarin de hoofdlijnen werden aangegeven, waarlangs eene redelijke doordenking van de Kunst zich zal moeten bewegen. In zijne rede: *In den voorhof der Schoonheid* maakt Bolland den overgang van de tweede afdeeling der geestesleer tot de derde; uit de leer van den objectieven geest of den geest der samenleving komen wij tot de leer van het hoogere, van den absoluten geest of het zuivere geestesleven, dat zich om te beginnen aan ons als kunst vertoont. Bij de realiteit der samenleving kan het niet blijven en ook de gerealiseerde Staatsidee, de Vorst, wordt geïdealiseerd en daarom met deftigheid en staatsie, met pracht en praal omringd. Onberedeneerd en vanzelf geschiedt dit, als eene nog natuurlijke geestelijkheid. Wie het ware en rechte echter onberedeneerd zoekt, die zoekt de Schoonheid.

Hoeveel studie en nadenken over de Kunst tusschen Mei en December 1906 hebben gelegen, bewijst dan *Aesthetische Geestelijkheid* (1907). „Vermeerdering en verheldering van stelselmatig inzicht" noemt Bolland zelf in de voorrede (blz. IV) de verdienste van dit werk boven het reeds vermelde tijdschriftartikel. Merkwaardig zijn Schrijver's beschouwingen over

1) In *De Ned. Spectator*, 7 Dec. 1907.

het nu verouderend naturalistisch realisme. De kategorie van het Schoone is niet houdbaar op en voor zich zelf; zij is betrekkelijk, onafscheidelijk van haar tegendeel: het leelijke. Maar beide vinden hare negatieve eenheid in het treffende of karakteristieke, het eigenaardige of typische, dat boven schoon en leelijk gelijkelijk uit is en waarbij het zinrijke aan het licht treedt. Maar het typische is nog niet het verheffende: „het kan zelfs het ongewoon verlagende en zoo dan het verkeerde zijn; zoo is er treffende verkeerdheid als gemeenheid.... de gemeenheid der beestachtigheid, die allerminst zonder hare natuurlijke belangwekkendheid is, maar zij is het typische of interessante karakteristieke van den natuurlijk verkeerden kant." (blz. 38 v.) Dit doet dan echter weêr naar het hoogere verlangen. „Naturalistische en realistische kunst als.... ideaal gedacht, is als het ideaal van namakende kunst zonder meer een ideaal van ten slotte verdierlijkende kunst; in de rechte kunst veredelt de geest de natuur objectief, doordat de natuur zelve zich subjectief vergeestelijkt." (blz. 60 v.)

Meer dan op het gebied der kunst gevoelt Bolland zich op dat van den godsdienst tehuis. Geen wonder dus, dat hij al spoedig op de nieuwe uitgave van Hegel's *Kleine Logik* diens *Vorlesungen über die Philosophie der Religion* (1901) liet volgen. Als zelfstandig volgeling van den Meester emendeert hij in eene voorrede de door dezen voorgestelde volgorde der godsdiensten en noemt het positieve Christendom niet langer den absoluten godsdienst. Het godsbegrip heft zichzelf op; deze waarheid, die in Hegel's dagen moeilijk zóó gezegd kon worden, heeft die wijsgeer niettemin meer dan eens aangeduid. In den *Commentar*, dien Bolland op dit boek van Hegel heeft bezorgd en waarvan slechts het eerste deel verscheen, geeft hij hiervoor doorslaande bewijzen. (s. 16 f., 43 f., 63 f., 93 ff.) Het Christendom is de waarheid voor alle menschen, niet voor hen toereikend die uit den geest der wijsheid zijn wedergeboren. „De Hegeling kent de leer van onzen godsdienst als een godgeleerd wereldkundige gelijkenis, als verbloemde rede voor

de gemeente.[1] Met opzet accentueert Bolland het negatieve in Hegel's christelijkheid, omdat verstandige theologen hem voor hedendaagsche vrijzinnigheid te conservatief achten. Toen schrijver dezes in 1904 zijn ambt als Privaatdocent te Utrecht met eene rede over *Allegorische Interpretatie*[2] had aanvaard, heeft Prof. Dr. A. Bruining zich daartegen uitgesproken en door onbekendheid met Hegel's denkwijze danig blootgegeven[3], waarop Bolland in *Het Vaderland*[4] hem van wederwoord diende. In het voorbijgaan zij hier vermeld, hoe een andere collega hem eens voorhield, dat een hoogleeraar eigenlijk alleen in *De Gids* (of *Onze Eeuw*) met fatsoen kan schrijven; waarop Bolland toen heeft geantwoord: „Ik voor mij, Collega, vind, dat ik het goed maak overal waar ik schrijf." Maar ter zake! In genoemd artikel schrijft Bolland o. a.: „Collega, Bruining en onze verdere hooggeleerden weten, dat ze onschuldig zijn gelijk pasgeboren kinderen aan Hegeliaansche redeleer, en zij hebben het al lang kunnen ondervinden, dat de nieuwe Hegelaren met de uitgestorvene oude onmiddellijk weer de fatale eigenaardigheid hebben gemeen gekregen, verbloemd of openlijk te verstaan te geven, dat er buiten Hegel's logica geene wijsheid is, dat allen, onverschillig wie, die daarin niet bedreven zijn, in verschillende graden behooren tot het vulgus, eene opvatting van professorale ambachtskennis, die hen bij wijze van ommeslag nogal goedmoedig en verdraagzaam stemt ten aanzien der oude Christelijke leer." Voor dit laatste strekt Bolland zelf ten bewijze. Hij weet, dat de waarheid tot de menigte niet anders dan in den vorm der onwaarheid kan worden gebracht en overweegt daarom tot wie en hoe hij spreekt. Zóó doet de aristokratie des geestes altijd; zij is fijngevoeliger dan de verstandsparvenuën, die eenzijdig afgeven op de bekrompenheid der schare, terwijl hun eigen verstand altoos nog een graadje onredelijker is, zoolang het niet tot rede is gebracht.

1) *Het eerste Evangelie* 1906, blz. VI.
2) Amst., P. N. van Kampen & Zn. 1904.
3) *Teyler's Theol. Tijdschrift* 1905, Afl. 1.
4) *Het Vad.* van 16 en 18 Jan. 1905.

„Wanneer het Christelijk geloof weg zal zijn, dan zal het in de verlichte gemoederen der toekomende menigte eerst recht nacht zijn!" [1] Bolland ergert de kleinen niet. Als hij op het perron den trein afwacht en een Roomsch-Katholiek spoorwegbeambte begint een praatje, waaruit veel droevige levenservaring spreekt, dan antwoordt hij met eene vertroosting. Tot groote verbazing van een Gereformeerd vrouwtje belijdt hij als zijn geloof, dat de genade het hem moet doen, en meer dan eens heeft hij te Leiden de Gereformeerde kerk bezocht, omdat hij het dáár voorgedragene betrekkelijk redelijk vond. Een pastoor der Oud-Katholieken heeft zelfs in hem eenen aanstaanden proseliet vermoed. Zoo is deze wijze „allen menschen alles geworden" naar het apostolische woord, en dat niet uit beginselloosheid, maar juist omdat hij het ware beginsel bezit, dat alle uitingen van godsdienstig leven doet verstaan. Wie denkt hierbij niet aan Spinoza's woord tot zijne hospita: „Uw godsdienst is goed; gij behoeft geen anderen te zoeken om zalig te worden, als gij u maar oefent in stil en godzalig te leven." In den kring zijner vertrouwde leerlingen kan Bolland dergelijke ontmoetingen met eenvoudige geloovigen smakelijk vertellen; zelf ziet hij er den humor van, dat hij, de man, die alle naïveteit des geloofs en alle ondoordacht respect voor geloofsstukken heeft weggekritiseerd en dus bij velen voor eenen Apostel des Ongeloofs geldt, juist het woord der waarheid vermag te spreken, dat menschen van de meest uiteenloopende richting treft. Hij ergert zich slechts aan het negatieve dogmatisme, dat geen raad weet met Bijbel en Kerkleer en niet wijs genoeg is om daarmede de harten der menigte te roeren. Men moet hem van nabij kennen om te weten hoe gevoelig zijn eigen hart is, hoe ontvankelijk bovenal voor religieuze indrukken. In den huiselijken kring hoorde ik hem eens over Christus' zoendood spreken en zag, hoe hij tot tranen toe bewogen was. Nooit heeft hij aan grootere miskenning blootgestaan, dan toen een criticus hem uitmaakte voor

1) *Het eerste Evangelie*, blz. XI.

eene „denkmachine"; hij is een man met gemoed, al acht hij gevoelszwelgerij den redelijken mensch onwaardig. Als zoodanig heeft hij ook voor de Kerk, waarvan hij afvallig werd, een veel teerder hart dan zijne tegenstanders wel weten. Kon men met de denkbeelden van Alfred Loisy c. s. in de Kerk van Rome blijven, dan zou Bolland, ware hij daarvan nog lid, haar stellig niet verlaten.

In verband hiermede moet ook zijne verhouding tot die Kerk besproken worden. Niemand is meer geneigd dan hij om eenvoudige Roomsch-Katholieke vroomheid met toegefelijkheid te bejegenen; maar niemand ook meer dan hij verontwaardigd over het leugenachtig bedrijf van de toongevenden in de Kerk, die zonder blikken of blozen der geschiedenis telkens een slag in het aangezicht geven en alle rechten, die de moderne Staat hun waarborgt, zich ten nutte maken om dien Staat-zelven ten slotte den doodsteek toe te brengen. Het is uit liefde tot de geschiedkundige waarheid, dat Bolland in September 1894 in *De Nieuwe Gids* het leerstuk van de onbevlekte ontvangenis der H. Maagd Maria als niet-Katholiek tentoonstelde. In zijne werkjes *Rome en de Geschiedenis* (1899) en *Roomsche Historie* (2de vermeerderde druk, 1899) gaat hij voort den pausvereerenden landgenooten tal van gegevens ter overweging voor te leggen. Leerstukken met speculatief gehalte, zooals dat der Triniteit, laat hij daarbij onaangetast: de wijsgeer waardeert dáárin den eeuwigen zin; maar het groote centrale leerstuk der R. K. Kerk, dat Rome's bisschop als opvolger van Petrus het hoofd der Christenheid moet heeten, staat of valt met de historiciteit van het feit. En zonder, gelijk hij het zelf noemt, „voor feiten op den buik te vallen", als goed historicus zal hij toch de feiten doen spreken, zoo deze door de clericalen worden verdonkeremaand en hij zal ze tot welsprekende getuigen maken tegen den Jezuïetischen geest. Weinig zoetsappig — een beminnaar van 18de eeuwsch spraakgebruik is Bolland niet — klinkt zijn woord over het monsterverbond tusschen Rome en Dordt, dat bij den aanvang dezer eeuw in ons land werd gesloten om den heilloozen

geest van het Liberalisme in deszelfs voortgang te stuiten. Maar wie, tenzij *odium theologicum* of *politicum* hem verblindt, ziet de waarheid niet van de volgende regelen: „Zoover is het gekomen met het ontmand, verbasterd nageslacht der Nederlandsche geuzen. Gedrild, gedresseerd op ongoddelijke wijze, heeft het zijn eerstgeboorterecht verkocht voor den linzenschotel van eenige..... kamerzetels. En het verbeeldt zich God te dienen, nadat het alle trouw aan zijne Christelijk historische beginselen heeft uitgeschud, om in de politiek te gaan boeleeren met het genootschap van den man, die voor onze vaderen de Antichrist is geweest. De zonde daarvan komt op het misdadig en huichelachtig hoofd van Simon den Tooveraar, zooals hij tegenwoordig ten onzent guichelt, op den man, die, in zijn binnenste vermoedelijk, niets geloovende', doch het wit zijner oogen schijnheilig ten hemel draaiende, op kosten van het arme ‚Christenvolk' in weelde leeft, nadat hij het door zijne goochelredeneeringen in den waan heeft gebracht, dat hij wat groots, ja een kracht Gods is."[1]

Bij dezen stand van zaken moet de onverschilligheid, die in wetenschappelijke en beschaafde kringen ten opzichte van het Roomsche gevaar heerscht, eenen vurigen geest als Bolland uitermate ergeren. „Alsof er geen wolkjen aan de lucht was, promoveert men onze godgeleerden op allerlei irrelevante dissertaties over dezen mysticus en dien predikant, en de gemiddelde Nederlandsche theologiae doctor, die over Rome weinig gehoord en bijna even weinig gelezen heeft, wordt in het land der geuzen voorbijgepraat door den eersten den besten Jezuïet met wat sophistische slagvaardigheid."[2] Zelfs „ministers en kamerleden . . . zijn in deze zaak maar al te leeg van hoofd en slap van knie."

Hier heeft Bolland de aandacht gevestigd op eene onvergefelijke lauwheid van liberalen, die in hunne grenzenlooze waardeering voor Roomsche overtuiging, ten slotte verraad plegen aan hunne eigen zaak. Ongegrond was de opmerking

1) *Roomsche Historie*, 2de dr., blz. 96 vv.
2) t. a. p., blz. 137.

van hen, die het in den wijsgeer afkeurden, dat deze zich in den strijd der richtingen mengde. Is het niet van ouds de roem der wijsgeeren geweest, dat zij der waarheid vrijmoedig getuigenis durfden geven en de zaak der vrijheid dienden met al wat in hen was? Bolland's voorganger, de bezadigde Land, had reeds in zijne intreërede (blz. 14) het fiere woord gesproken, dat Bolland, toen de omstandigheden het vereischten, in praktijk heeft gebracht: „Zoo is het dan, dat wij niet zelden als leden van *deze* maatschappij en kinderen van *dezen* tijd een denk- en handelwijze met nadruk hebben te *bestrijden*, waarvan wij niettemin het betrekkelijk recht van bestaan zoowel als den onvermijdelijken ondergang hebben ingezien. Het is een zonderlinge voorstelling, die men zich vormt van wijsgeerige kalmte, wanneer men die meent te vinden in de wellevende onverschilligheid, die zich van overprikkelde en vermoeide geesten maar al te dikwijls meester maakt".

Waardig zet Bolland het ontstaan van het onfeilbaarheidsdogma uiteen en laat het licht der geschiedenis schijnen over Roomsche legende in *Petrus en Rome* (4de vermeerderde druk 1899), een geschrift, dat blijkbaar op Roomsche kringen grooten indruk heeft gemaakt, aangezien niemand minder dan Dr. Schaepman hierop met Bolland in het strijdperk trad. Diens pen was in gal en roet gedoopt, toen hij *Bolland en Petrus* (Utrecht, 1899) schreef. Schrijver gevoelt, dat de wonderlijke titel rechtvaardiging behoeft, en verstaan wij de inleiding van zijn pamflet goed, dan beging Monseigneur op het titelblad eene blasphemie tegen den H. Petrus, omdat, als het er op aan komt, zijne woede tegen eenen renegaat nog grooter is dan zijn eerbied voor den vorst der Apostelen. Hij betitelt Bolland met „ploert" en „Leidsche peuëraar" en brengt hem handig met de logenslang van het Paradijs in verband. Met recht mocht Bolland in zijn *Open Brief aan den Heer H. J. A. M. Schaepman* (1899, blz. 7) over deze „als proeve volmaakt geldige bijdrage van Roomsche verweerkunst" zijne verontwaardiging luchten. Maar hoe helder blijft onder het schrijven zijn blik, als hij *de* methode van Roomsche polemiek aan deze

jongste proeve demonstreert; als hij de „scheur van tegenstrijdigheid" ziet, die „door de huidige Roomsch kerkelijke toestanden gaat, waaraan de Kerk ten slotte moet te gronde gaan, —de contradictie, dat zij het *politiek* zelfstandig gewordene volk te bezigen heeft als werktuig tegenover de meer ontwikkelden, om deszelfs.... eigene *voorlichting* door de laatsten... te *beletten*... De menigte zelve, die in den staat van gehoorzame onmondigheid moet worden gehouden, door middel der volksvertegenwoordiging als troefkaart tegen de vrijzinniger ontwikkelden uitgespeeld, tegen dezelfde lagen en standen en personen, met andere woorden, die vroeger tot dómhouding dier menigte behulpzaam moesten zijn: — wie ziet en voelt niet het innerlijk tegenstijdige van zulk een doen?" (blz. 17, 19) Bolland's strijd doelt op beginselen. „Alleen de wijze en het stelsel, waarmee de Curie... die vromen in den staat van kindsheid voor zichzelve houden wil, hen geestelijk vergiftigende in biechtstoelen... dat stelsel, dat zoogenoemd godsdienstige, doch in waarheid volkvergiftigende stelsel, dat is het wat naar mijne overtuiging ten doode moet bestreden worden door ieder, die daartoe de gaven heeft. Lafheid zoude ik het in mijzelven achten, indien ik rustig in mijne academische cathedra een nationaal belang van zulk gewicht verloochende door mijn zwijgen."

Nog in hetzelfde jaar laat Bolland verschijnen *Oude Gegevens uit het verre verleden der Kerk* (1899), waarin de vasthoudendheid van Rome aan oude bijgeloovigheden wordt aangetoond. Eene rede ter jaarvergadering der Evangelische Maatschappij, September 1900 gehouden, sprak uit wat Bolland Protestantenplicht achtte bij de eerstkomende algemeene verkiezingen. Opnieuw geeselt hij hier het indifferentisme tegenover het Roomsche gevaar. Latere geschriften als *De Kerk van Utrecht* (1900) en *De Roomsche biecht in hare wording* (1904) zijn proeven van kerkgeschiedenis, maar niet zonder de bedoeling geschreven om het beschaafde publiek voor te lichten ten aanzien van Rome's praktijken.

Midden in den politieken strijd werpt Bolland zich met zijne brochure: *De grondslag der „Vrije" Universiteit* (1904).

Voorwaar niet uit politieken hartstocht. Maar als eerlijke menschen, om de bedenkelijke zijde die alle politiek heeft, deze ten eenenmale vermeden, zouden de onwetenden, die altoos de meerderheid vormen in den lande en, dank zij den demokratischen tijdgeest steeds meer te zeggen krijgen, al te gemakkelijk een buit worden van geslepen demagogen. Abraham Kuyper heeft in Bolland zijnen afstraffer gevonden. Deze doorziet zijne bedoelingen en weet wat zijn Calvinisme beteekent. Indertijd heeft te Groningen het gerucht de ronde gedaan, dat de Leidsche hoogleeraar zich tot kamerlid zou laten verkiezen, enkel en alleen om één dag op het Binnenhof Kuyper en Troelstra eens duchtig de les te lezen en dan weêr te verdwijnen van het staatkundig tooneel. Eene anecdote, die teekent: langer dan één dag past hij daar inderdaad niet — maar die dag zou sommige uitstersten stellig lang heugen! Tegenover de schriftvergoding van Kuyper „de(n) partijleider en volksmenner, die aan de wetenschap eene misdaad gaat begaan," (blz. 51) stelt Bolland in genoemde brochure de vrijzinnige Schriftbeschouwing der schranderste Roomsch-Katholieken, eene troefkaart, die hij thans, nu de laatste encycliek het anathema over de moderne bijbelkritiek heeft uitgesproken, niet meer zou kunnen uitspelen. Hij acht het voorts redelijk, dat men zich voor den kleinen man van eene andere taal bedient dan voor de academische gehoorzaal (blz. 23), eene uitdrukking, die *De Tijd* tot de schijnheilige exclamatie verlokte: „ons walgt dergelijke huichelarij, tot systeem verheven." Maar in *Het Vaderland*[1] beroept Bolland zich op het gezag der kerkelijke schrijvers, die, blijkens talrijke bewijsplaatsen, nadrukkelijk de onderscheiding in exoterische en esoterische leer hebben goedgekeurd.

Hier zijn wij dan meteen tot het bezwaar genaderd, dat ook menig vrijzinnige tegen Bolland's richting heeft. „Verlichte" predikanten willen in onredelijke eerlijkheid niet boven de menigte staan; alsof zij niet krachtens hun leeraarsambt *verplicht* waren, zich boven de schare in wijsgeerige bezinning te

1) Afzonderlijk verschenen in *De Grondslag der „Vrije" en de Tijd* 1904.

verheffen. Hier zit dan hunne braafheid de Waarheid deerlijk in den weg; want al roepen zij luide dat men vóór alles „waar" moet zijn, hun begrip van Waarheid is abstract. *De Aufklärung* leidt maar al te vaak tot eene *Ausklärung*, die het diepzinnige Christendom tot een kaal deïsme dégradeert, dat het wezen der religie laat opgaan in moraal. Onlangs schreef Bolland nog in eene voorrede, waarmede hij eenen door mij uitgegeven preekenbundel bij het publiek inleidde: „Er steekt meer geestelijke zin in de schriften van Oud en Nieuw Verbond dan geschiedkundige letterlijkheid van opvatting er in den feitelijk bekrompen trant van een alweer wat ouderwetsch geworden modernisme in vermag te zien, en even zeker voelen de vrijzinnigen onder onze predikanten tegenwoordig smartelijk de ijlheid en de leegte, waartoe men al zedepreekende komen moet, wanneer men in de wonderlijkheden der schriften niets dan ongeloofelijkheden vermag te ontwaren... Hier leere de vrijzinnige predikant zich ernstig vragen, of Christelijk symbolisme van leervoordracht wel zoo geheel verkeerd is, als men zijner eerlijkheid in het eenzijdig verstandige geweten had geschoven."[1] Zelf heeft Bolland meer dan eens proeven van stichtelijke Schriftverklaring geleverd, die zijne congenialiteit met den geest der Waarheid in Bijbel en Belijdenis bewijzen. Hiertoe behooren zijne symbolische verklaringen van het Paradijsverhaal, het laatst in *Het Lijden en Sterven van Jezus Christus*, eene stenografisch vastgehouden en uitgegeven rede, in de lijdensweek van 1907 te Amsterdam gehouden, en bijzonder geschikt om ook onwijsgeerigen beschaafden eenig denkbeeld te geven omtrent 's Hoogleeraars beteekenis voor godsdienst en theologie.

Er is geen uiterste, dat bij zijne werkzaamheid zijde kan spinnen; alle geestdrijverij, hetzij in positieven of in negeerenden trant, is hem vreemd. Wat onvoorwaardelijk *anti-* is, noemt hij onzin en wanbegrip; daarom is hij ook tegen *anti-*'s slechts voorwaardelijk gekant en zelfs de eenzijdigheden keurt hij niet eenzijdig af; hij vindt er nog de redelijkheid in: niets

1) Blz. 3 van mijn: *Rust een weinig!* Amsterdam, P. N. van Kampen & Zn.

is zoo frivole, of bij stevig doordenken blijkt het nog geadeld te worden door het Begrip. Bolland kan bij deze ruimte van blik de ware vrijzinnigheid onmogelijk vereenzelvigen met het godsdienstig modernisme van 1860, welks geestelijke nazaten sedert de dagen van Scholten er waarlijk in philosofisch opzicht niet op zijn vooruitgegaan. Hij verlangt, dat men *up-to-date* modern zij, modern van het jaar 1908. Het dunne Kantianisme, dat aldoor de onsterfelijkheid der *ziel* tracht te betoogen, omdat het van *geest* verstoken is, wil hij van zieligheid tot geestelijkheid brengen. De ziel is immers nog maar onrijpe geestelijkheid, eene geestelijkheid, die zichzelve nog niet gevonden heeft. Daarom is er zonder den dood der ziel geene onsterfelijkheid des geestes.[1] Ik herinner mij, hoe ook Gunning indertijd op zijne colleges het denkbeeld van de onsterfelijkheid der ziel onchristelijk en heidensch noemde, omdat hij de ziel als eene kale abstractie begreep, die slechts aan en in het lichaam waarheid heeft. „De Schrift, die alles concreet opvat," zei Gunning dan, „spreekt daarom van eene lichamelijke opstanding." 't Komt mij voor, dat deze theoloog van Hegel meer heeft geleerd dan hij liet blijken, indien al niet rechtstreeks uit diens werken, dan allicht uit geschriften van Daub, Marheinecke of andere behoudende Hegelaren.

Over het ware in den godsdienst schrijvende betuigt Bolland: „men verstaat even weinig den godsdienst als de wijsbegeerte, wanneer men in het begrijpen der godsdienstige aandoeningen en voorstellingen door de rede eene eenvoudige vernieling van den godsdienst en eene aanmatiging der wijsbegeerte ziet. De oplossing der gevoelvolle voorstelling in het redelijke begrip is geene oplossing tot niets, maar verfijning van den inhoud der verbeelding tot de waarheid der zuivere gedachte . . . De overgang van de verbeeldingen der godsdienstleer tot de wijsheid van het begrip heet in hare voorloopigheid verstandsverlichting, en in haar ontkennend en verloochenend wezen is deze van de eene zijde genomen redelijkerwijze als even

1) Zie Bolland's uitgave van *Hegel's Phaenomenologie des Geistes*, 1907. S 394 Anm.

onontbeerlijk te erkennen, als zij in de billijkheid der zuivere redelijkheid van den anderen kant eene halfheid blijkt, die zich wederom tot betrekkelijke waardeering van het verworpene heeft te verheffen."[1] Hij verwacht eenen nieuw-Christelijken geest, een Christendom der toekomst, „das von der Seite der Begriffsentwicklung über den Dogmatismus der alten Lehren schon durch die volkstümliche Bildung hinaus und von der Seite seiner erneuten Liebe zum (jetzt als gnostisch-symbolisch durchschauten und geschätzten) Evangelium gleichwohl (oder gerade) das reine Christentum ist. Und das ist eben in Bezug auf gottesdienstliche Religion der eigentliche Ertrag der klassisch philosophischen Begriffsentwicklung."[2] Onbevattelijken leerlingen voegt de meester soms de woorden toe: „Als je mij niet begrijpt, gaat dan naar de kerk!"

Bolland bezit alle kwaliteiten, die iemand geschikt maken voor het predikambt en dikwijls heeft hij dit zelf betuigd. In verband hiermede is het van het begin zijner Leidsche werkzaamheid af zijn ideaal geweest, een prediker voor geleerden te zijn, een akademieprediker in nieuwerwetschen trant, die den mannen der wetenschap nog iets hoogers voorhoudt dan zij in hunne dagelijksche studiën vinden en hen tot wijsheid brengt. Het was een naïef maar beminnelijk optimisme in Bolland, zich hiervan illusiën te maken. Toen de ambtgenooten echter de superioriteit van zijn vak niet lieten gelden en geene centraliteit van wetenschap verlangden, wijl elk zijn eigen vak als centrum en daarin zichzelven weder als het ware centrum beschouwde, toen is Bolland wel eens boos geworden en heeft zijne meening over hunne kleinzieligheid niet onder stoelen of banken gestoken.

Hier behoort nog met een enkel woord melding te worden gemaakt van Bolland's werkzaamheid op het gebied der Oud-Christelijke letterkunde,[3] waarbij hij aan de meest uit-

1) *Zuivere Rede*, blz. 408 v., 413 vv.

2) *Hegel's Phaenomenologie des Geistes*, ed. Bolland, 1907 S. 714.

3) *Het Eerste Evangelie*, 1906; *Gnosis en Evangelie*, 1906; *Het Lijden en Sterven van Jezus Christus*, 1907; *De Achtergrond der Evangelien*, Amst. Scheltema & Holkema's Boekhandel, 1907. *De Evangelische Jozua*, 1907.

eenloopende beoordeelingen bloot staat. Met een zeldzaam combinatievermogen heeft hij het Christendom leeren beschouwen als een vrucht van het Alexandrinisme en het oudste Evangelieschrift (het Evangelie der Egyptenaren) als het werk van eene Gnostische richting, die opzettelijk in allegorieën sprak, voor de ingewijden doorzichtig, voor de menigte door geheimzinnigheid pakkend. Hij wijst op de historische lijn, die in dit opzicht van de Stoa, door Philo en Seneca henen, naar het Christendom loopt. Te Alexandrië wordt de Joodsche gods*dienst* tot religie ontwikkeld; daar komt voor den rechtvaardigen Heer de liefderijke Vader in de plaats. Men beschouwde Mozes' opvolger Jozua (Grieksch: Jèsous) als den voleinder van het Mozaïsme, voorteeken en voorbode van den waren Jozua, den voorbeeldelijken goede (Chrèstos). Koninklijke Christos (Messias) blijkt de Chrèstos eerst na zijn lijden en sterven, wanneer hij Gods heerlijkheid is ingegaan, als de onzienlijke geest der gemeente, die zich door hem laat beheerschen.

Terecht heeft men Bolland verweten, dat hij onnoodig de lezing dezer geschriften bemoeilijkt heeft door zijne onordelijke rangschikking der stof: een verschijnsel, dat wij in zijn nietwijsgeerig werk telkens aantreffen. Zijne groote belezenheid en zijn ruime blik op de oudste geschiedenis van het Christendom maken echter de taaie lectuur dezer geschriften tot eene vruchtdragende bezigheid en zijne hypothesen der overweging ten volle waardig.

Ook de Rechtsphilosophie en hare toepassingen op de samenleving kregen bij Bolland haar beurt. Zijne belangstelling in het maatschappelijk vraagstuk is reeds van ouden datum, maar optimistisch heeft hij er nooit over gedacht. Tot de studenten zeide hij in zijne intreêrede: „In het gezicht der barbarizeerende ochlokratie, waarmede de naaste toekomst dreigt, zijt gij en Uws gelijken de hoop des Vaderlands." Zijne bezadigdheid in de politiek is merkwaardig. Zijne nederige afkomst, zijne droevige jeugd, zijn krachtig rechtsgevoel, zijn heftig temperament; dit alles gevoegd bij zijn kritisch verstand, dat hem maatschappelijke wanverhoudingen scherp doet zien, had

hem licht tot eenen eenzijdigen bediller van de hedendaagsche maatschappij kunnen maken. Hoe schitterend ware dan de loopbaan geworden van dezen redenaar bij uitnemendheid, van dezen immer slagvaardigen polemicus! Had hij slechts het woord willen spreken, dat de tijdgeest verlangt, nu bijna niemand meer in zijne politieke kleur een tikje van het roode mist. Maar hier blijkt hij opnieuw de man van „unzeitgemässe Betrachtungen", die zelf erkent: „Ik heb eene geniepige neiging in te gaan tegen dat, wat geldt". Het geschreeuw der demagogen is hem altijd zóó onsympathiek geweest, dat hij soms den schijn op zich heeft geladen, alsof hij de factoren van beter gehalte in de sociaal-demokratische beweging niet wilde zien. Eene inleiding tot zijne nieuwe uitgave van Hegel's *Philosophie des Rechts* (1902) is grootendeels aan de sociale kwestie gewijd. In een opstel in *De XXe Eeuw* van 1903[1] erkent hij het volgende: „de stellingen, dat in onze maatschappij de gemiddelde mensch slechts dient om de bevoorrechte uitzondering mogelijk te maken, dat tevens de edele zich moeite heeft te geven en zich zelfs heeft op te offeren ten bate eener hopeloos gemiddeld en betrekkelijk waardeloos blijvende menigte (komen) wel begrepen op hetzelfde neer." Bolland legt meest het accent op de eerste stelling, door demokratische eenzijdigheid geprikkeld. In *Het Maatschappelijke vraagstuk en zijne slechte oneindigheid*, eene, ook in druk verschenen, akademische les te Leiden en Utrecht in Januari 1904 gehouden, zegt hij, dat als de minderheid den plicht heeft om de meerderheid te voeden, zij evengoed het recht mag opeischen om het aantal te bepalen van de te voeden magen (blz. 11 v.). Hij verdedigt eene staatkunde van het juiste midden. Het liberalisme is in onze dagen door skepsis niet meer in staat zichzelf te verdedigen; wat het zonder helderheid van begrip en daarom met een slecht geweten voorstaat, dat staat Bolland voor als een, die ten volle verzekerd is. Hij begrijpt, dat het in de samenleving nooit tot eenen houdbaren toestand kan

1) *Zuivere Rede in hare toepasselijkheid op de Samenleving*, blz. 41 vv.

komen. Op een college te Utrecht heeft hij eens gezegd: „Demokratisch meeschreeuwen kan iedereen, maar standhouden, liberaal standhouden in eenheid van vrijheid en dwang, dat is moeilijk. Een liberaal man laat vrijheid, maar niet de vrijheid der bandeloosheid; waar echter orde wordt aangebracht, schreeuwt men over verdrukking en men heeft gelijk. Liberalisme is noch socialisme, noch anarchisme, maar de onverstandige, doch redelijke eenheid van die twee." [1] Aan dit inzicht paart hij dan de erkenning, dat de euvelen in de bestaande orde van zaken niet te loochenen zijn. In *De XXe Eeuw* van 1904 over *Hegel en Marx* schrijvende, zegt hij: „Onze socialistische beweging is niet zonder hare aanleiding geweest. En arbeidersvereenigingen zijn.... een eisch geweest van den tijd." Maar de arbeidersklasse wil haar bijzonder belang tot het belang van het geheel maken en dat is aanmatiging en zelfverheffing, waardoor de kosmopolitisch gevoelende socialisten inderdaad beneden het peil van het nationalisme gezonken blijken te zijn. Het volk *wil* bedrogen worden door zijne menners, „een eerlijk, ‚burgerlijk' mensch spiegelt (echter) der menigte geen gouden bergen voor, maar heeft te erkennen, dat de gemiddelde mensch, die ook als gemiddelde arbeider niet veel bijzonders is, nooit veel bijzonders hébben zal." „Dit besef houdt niet in, dat maatschappelijke verbeteringen niet zouden kunnen en moeten worden nagestreefd, waar, wanneer en inzooverre verbetering is te bewerkstelligen, doch het verbiedt het aflossen der voorspiegeling van eenen hemel boven de wolken door de voorspiegeling van eenen hemel op aarde, die in staat is om te midden van de wederwaardigheden en teleurstellingen dezes levens, den grooten hoop dol en razend van onverzadigd verlangen te maken; het houdt in, dat in onze samenleving het niet voor afdoende voorziening ontvankelijke of toevallige noodzakelijk is, ook in dien zin, dat de samenlevende menschheid in hare allen bezielende geile zelfzucht zich niet voor leed laat vrijwaren... Het laat zich toch niet veran-

1) Zie het verslag van het Avondcollege van 30 Maart 1905 in de *Vox Studiosorum.*

deren, dat indien het leven zijne waarde ontleent aan hetgeen wij er van hopen en verwachten, het zijne waarde ontleent aan datgene, waarin wij blootstaan aan teleurstellingen en ontgoochelingen." [2]

Er bestaat innerlijk verband tusschen Bolland's ijveren tegen het Jezuïetisme en zijne bestrijding van de sociaaldemokratie. Die beide richtingen beoogen immers hetzelfde: het grootst mogelijk geluk voor het grootst mogelijk aantal menschen. Eduard von Hartmann heeft dat overtuigend aangetoond. [3] De naïevere Sociaaldemokratie meent voorloopig, dat dit geluk met verstandsverlichting bestaanbaar is; de snuggerder Jezuïet acht het slechts mogelijk door domhouding der menigte. Het ideaal zijner orde is: knechting der menschheid met het doel haar gelukkig te maken en gelukkig maken der menschheid door de illusiën van het geloof bij haar te doen stand houden. Jezuïtisme en Sociaaldemokratie vormen samen de maatschappelijke omwentelingspartij en zijn één in hunne bedoelingen. Deze innerlijke verwantschap staat ook Bolland duidelijk voor den geest, als zijne belangstelling in de vragen van den dag zich voornamelijk bepaalt tot bestrijding van de in Jezuïetisme verloopen Kerk en van de gelijk-rechtvoor-allen eischende Demokratie. En nogmaals bedenke men, wat dit in Bolland's geval wil zeggen. Voor een, wiens eigen afkomst gelijkelijk aan Roomsch-Katholicisme en demos herinnert, is de beginselvaste verloochening van zwarte en roode uitersten eene tweevoudige overwinning, op de bepalende invloeden van zijn verleden behaald. De liefde tot de Waarheid is ook hier machtiger bij hem gebleken dan de zucht naar geluk, en de valsche voorspiegelingen van demagogen ter rechter- en linkerzijde beseft hij als een ernstig gevaar voor de geestelijke goederen der menschheid. Maar even weinig als Bolland — gelijk wij zagen — zijne wapenen keert tegen de eerlijke katholiciteit van de zoogenaamde Oud-Katholieken of

1) *De XXe Eeuw*, 1904, blz. 149 v.
2) *Het maatschappelijk vraagstuk*, blz. 39 v.
3) *Das sittliche Bewusstsein*, 2e Aufl. S. 515 ff.

tegen de onverdachte vroomheid van welmeenende Roomsche leeken, even zeker is zijn optreden tegen de Sociaal-demokratie slechts een optreden tegen volksverleidende onderkruipers op het gebied van Staatsmanswerkzaamheid (zóó noemt hij de volksmenners), terwijl de ware belangen des volks in hem nooit eenen bestrijder hebben gevonden.

Men zal zich afvragen: hoe is het mogelijk, dat de Hegelarij eerst nu weder na zóó lange vergetelheid door Bolland tot eere komt? Ik wijs dan op de ongunstige omstandigheden, waarover ik boven reeds sprak; de moeilijkheid van Hegel's werken; de *omnium consensus*, dat Hegel dood en de wetenschap lang over hem heen was; de onwijsgeerigheid onzer natie. Door toeval is Bolland tot Hegel gekomen; maar in deze sfeer is het toeval slechts gunstig voor eenen geest, zoo rijk als de zijne. Hij moest alle stelsels hebben gewogen en te licht bevonden, om het eindelijk met Hegel te gaan beproeven; hij moest de werkkracht bezitten, die tot Hegelstudie vereischt wordt en de denkkracht om het bestudeerde te verwerken. In zooverre blijft zijne verschijning uniek. Maar dit neemt niet weg, dat er in het werk van de grootste Nederlanders der 19de eeuw sporen van Hegel's geest zijn te vinden, die ons nu achterna eenigszins helpen verklaren, hoe Bolland belangstelling vindt voor zijn onderricht. Martinus des Amorie van der Hoeven, Bakhuizen van den Brink, Scholten, Gunning, Land geven telkens in hunne geschriften blijk van meer dan gewone redelijkheid. En parallel met Bolland's werkzaamheid loopt de beweging van de *Nieuwe Gids*. Van verwantschap hiermede wil hij zelf niet weten. Zijn burgerlijk conservatisme in de uiterlijke verschijning verzet zich daartegen. Het is hier niet de plaats om anecdoten uit zijn leven te verhalen; deze doen genoeg de ronde en vooral onder lieden, die hem zuiver zielkundig beschouwen, omdat zij zelven te weinig met geest zijn bedeeld om zijnen geest te verstaan. Maar vermeld mag worden,

dat deze radicale denker, zonder in zijne zuiver geestelijke menschelijkheid een zweem van 18de eeuwsche deftigheid te vertoonen, deze zeer sterk openbaart in zijne lagere menschelijkheid. „De dominé onder de geleerden" gaat altijd uit in het effen zwart en is dan onafscheidelijk van den hoogen zijden hoed; in eenen echten dominé verlangt hij zelfs door de week het dragen van een witte das! Hij zou willen, dat een hoogleeraar steeds in toga optrad voor zijn gehoor, aldus zijne geestelijke meerderheid uitdrukkende zelfs door zijn kleed. Dit is bij Bolland geene aanstellerij, maar natuur. En hoeveel aangeboren beschaving, die natuur bezit, blijkt, als hij, sprekende in bijzijn van gasten aan tafel, altoos het aangezicht wendt naar zijne vrouw, aldus deze erkennende als het natuurlijke middelpunt van zijn gezin. Eveneens als hij dagelijks op een uur, wanneer anderen de societeit bezoeken, met haar zijne middagwandeling maakt. Steeds tracht hij het tekort van gezelligheid te vergoeden, dat de vrouw van een geleerde uit den aard der zaak aan haren man beleeft. In haar bezit hij trouwens eene sympathieke hulpe tegenover zich, die hem van alle materiëele zorgen ontslaat, opdat hij zich onverdeeld kan wijden aan zijne studiën; daarenboven is zij de vriendelijke gastvrouw voor allen, die belangstellen in het werk van haren echtgenoot.

Deze trekjes mogen volstaan om te toonen, dat Bolland in het dagelijksch leven een man van oud-Hollandsche degelijkheid en deftigheid is. Deze aanleg drijft hem dan ook tot verloochening van alle Nieuwe-Gidserigheid.

Dr. J. D. Bierens de Haan heeft bij de oprichting van het *Tijdschrift voor wijsbegeerte* de tegenwoordige wijsgeerige beweging ten onzent in verband met de litteratuur van 1880 beschouwd, die immers meer dan eene litteraire school, die eene cultuurbeweging is geweest. Met haar overwegend lyrisch begin moge Bolland weinig gemeen hebben gehad, het was toch niet louter toeval, dat zijne studiën in haar orgaan verschenen. De geest, die haar bezielde en die in het vervolg hare richting heeft bepaald, is ook de zijne, in zooverre hij,

gelijk zij, met het conventioneele dorst breken en redelijk genoeg was om het verstand-zonder-meer niet te laten gelden. Tegenover eene louter geschiedkundige behandeling van wat vroegere denkers hebben geleerd, waarbij men dan zichzelven rustig van de oplossing hunner problemen zocht te onthouden, trachtte hij zelf een systeem te stellen, omdat hem het denken niet als een verfijnd levensgenot, maar veeleer als een hoogst ernstige levenseisch gold; geen spelevaren op kalme wateren, maar beurtelings een onderduiken in de diepte en een worstelen tegen den vloed. Is in de *Nieuwe Gids* zelve het verschil tusschen voorheen en thans niet karakteristiek geteekend met de woorden: „het voorgeslacht *bezong*, het tegenwoordige geslacht *zingt*?" Philosofieprofessoren van den ouden stempel dachten *over* veel en velerlei; Bolland doordenkt het Denken zelf. In de *Nieuwe Gids* is eens Sydney's woord met liefde aangehaald, dat de dichter de populaire wijsgeer is; het onmiskenbaar verband tusschen kunst en wijsbegeerte is dáár reeds gevoeld; maar bij de *populaire* wijsbegeerte kan het niet blijven: in Bolland komt nu de *ware* aan het woord. Zijne philosofie is geest en is leven en „de verrichting van denken geschiedt bij hem met vitaliteit, met eene uit de natuur opwellende passie".[1] Alles leeft bij Bolland: zijne wetenschap en zijne wijsheid zijn niet akademisch-dood. Daarom is hij even wars van alle rhetorica als de *Nieuwe Gids*-beweging en bezit hij den hartstocht voor de taal, die ook háár kenmerk is geweest: hij doet de wijsheid Nederlandsch spreken en hoe meer hij zijn hoogtepunt nadert, hoe beter hem dit gelukt.

---

1) L. van Deyssel in *De XXe Eeuw* van Nov. 1906. Dezelfde vergunt mij in een particulier schrijven, hier mede te deelen, dat ook z. i. Bolland's ontwikkeling evenwijdig loopt aan de kunstbedoelingen van de *Nieuwe Gids*.

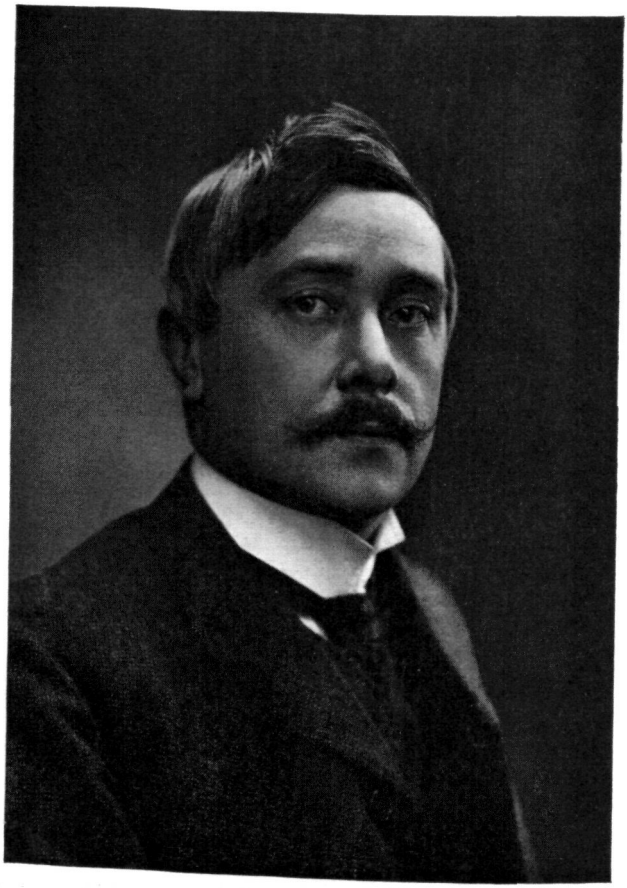

Marconi ch.

MAURICE MAETERLINCK.

Een kleine vriendenkring had zich in een Academie-stad gevormd, nu en dan aaneengesloten in avondlijke samenkomsten, met die half schuchtere, half vrijmoedige geesteshouding van jonge mannen, die elkander de liefde voor en het verlangen naar de Schoonheid, de Poëzie, bekenden met die nog vertrouwelijke zuiverheid van wederkeerige sympathie, zooals het later — en niet lang duurt die tijd van vriendschap in enthousiastisch pathos voor kunst — nooit meer mogelijk zou zijn.

Heel kort bloeide „De witte Akkoleie" in zulke zuiverheid. En nooit gedurende haar leven was zij zoo mooi als dien avond, toen één met sonore doch gedempt gehouden stem Maeterlinck's kleine drama *L' Intruse* voorlas.

Er heerschte een ernst die niet zonder wijding was, en in de zeldzame onderlinge genegenheid bleek diep gevoelde eerbied voor den dichter. En in die atmospheer begonnen de dramatische schijngestalten hun leven van verbeelding.

Dat leven is een schijnleven, maar met den schijn van een zuiverder wezen en een dieper werkelijkheid dan het dagelijksche leven is, omdat er een eeuwige idee op *dichterlijke* wijze in aanschouwd wordt. In de intimiteit, waarin het schouwspel als vertooning slechts door het geestesoog aanschouwd werd,

en waarin de gestalten en de gebaren, die de geheimzinnige komst van den dood in hun midden in zielsontroerde teekenen weerspiegelden, slechts door het gesproken woord heen schenen, met de vertrouwelijke innigheid van het psychische leven van zeer bijzondere, fijn bezintuigde naturen, heeft Maurice Maeterlinck, met dieper levensinzicht dan de meeste dramatici, de spheer bereikt waarin de ziel spreekt tot de ziel in zuiverder taal dan het dagelijksch gesproken woord.

Toen Maeterlinck zijn „Princeske" schreef wisten zijn vrienden wel dat hij Shakespeare wilde nabijstreven en hem in het zielsschokkende der *tragische* ontroering zelfs overtreffen; en toen *La Princesse Maleine* verschenen was noemde men[1] hem den Belgischen Shakespeare; maar met meer waarheid kan men hem, niet om de uiterlijke verschijning zijner drama's, maar om zijn innerlijke tragisch-psychologische gevoelsverfijning in de analyse van de *vrouwenziel*, den Belgischen John Ford[2] noemen, den diepen kenner van het door het noodlot vervolgde liefde-leven.

Ook in de drama's van Maeterlinck is het de diepe bewogenheid der liefde zijner tragische heldinnen, in wie het noodlot de golven van het zielsleven hooger en dieper doet deinen om de vormlooze klippen van het aldagsbestaan en langs de verre kusten die de phantasie aan de kim van hun wonder verlangen plaatst, de psychische branding van liefdeshoop en -wanhoop, die ons doet huiveren van bewondering en schrik.

Wanneer het Noodlot als een onzichtbare macht, die van alle kanten zijn aanwezigheid door geheimzinnige teekenen huiveringwekkend verraadt, aandringt op de rampzalige menschenzielen, of als in antieke gestalten, haast zichtbaar duidelijk, de Moirai, heerschend over de veege zielen, zich vóor ons bewegen, doch onzichtbaar voor de dramatische personen die, geleid

1) Octave Mirbeau maakte hem als zoodanig in Frankrijk bekend.

2) Tooneelschrijver uit de Elisabethan periode wiens drama *'t Is pity she's a Whore* door M. in *Annabella*, naam der heldin, vertaald is (in 1895).

door de schikgodinnen, onbewust en blind den heilloozen dood tegemoet gaan, ontroert en schokt ons *tragisch* het lijden, het verzet, de deemoed en de zelfopoffering der personen onder de wreede macht van het Onafwendbare. Alleen in de zelfverloochening, onder de bestraling van het eeuwige licht der liefde, blinkt de vrijheid van het subject heen door de nevelen en den walm, waarin de objectieve macht van het Noodlot de menschenzielen doet gaan in den kluister van het leven.

Hierin huist ook de geest der mystiek. Het mysticisme is inheemsch in deze landen, waar de Brabandsche mysticus Ruusbroec leefde, in eenvoud des harten, in het bosch te Soignes, verkeerende met de goddelijke ideeën.

Er is geen tegenspraak tusschen eenvoudige menschelijkheid en verheven goddelijkheid, daar niet zoozeer de uiterlijke verschijning als wel maar het innerlijke wezen des geestes de eenheid vormt met het absolute.

Een biograaf beschrijft Maeterlinck's uiterlijke persoonlijkheid in 1893 aldus: „C'est un grand garçon, aux robustes épaules, au visage calme et doux, aux gestes sobres. L'expression de la physionomie respire la santé des Flandres, mais rien n'anime ces traits un peu bourgeois, et ne trahit derrière le regard d'un bleu profond, une âme initiatrice, tout imprégnée de mystère et de tragique."[1]

In dat jaar 1893 deed de drama-dichter met den troep van L'Œuvre een tocht door het Noorden, waarbij voorstellingen van *Pelléas et Mélisande* werden gegeven in Rotterdam en Den Haag. Eén dezer voorstellingen heb ik het bijzonder genoegen gehad bij te wonen in Den Haag. Niets heeft meer herinnering achtergelaten dan het *mysterieuze der stemming*, die in de half duistere ruimte zich losmaakte van de zangerig gesproken woorden, waarbij het sobere maar psychisch expressieve gebaar rhythmisch de stem begeleidde. Het publiek was heel dankbaar; maar in mijn zeer jeugdig enthousiasme voor

1) Ad. van Bever. *Maurice Maeterlinck*. E. Sansot et Cie, Parijs. 1894. Pag. 2.

den dramadichter, wiens *Serres Chaudes* en kleine tooneelstukjes, *L'Intruse* en *Les Aveugles*, ik pas had leeren kennen, scheen 't mij toch dat men meer het bijkomstige dan het wezen van het drama bewonderde en het beste niet begreep.

Een ander toeschouwer[1] schreef over die vertooning: „Het is waar, ook bij deze opvoering bleek alweer dat op het tooneel, tegenover een publiek dat voor „een schouwspel" gekomen is, alleen wat spannend dramatisch is zich aan allen onmiddellijk opdringt als ware kunst.

Luide toejuichingen vielen alleen te beurt aan het tooneel waarin de koning, door achterdocht en jalouzie gekweld, zijn zoontje optilt en het laat gluren in de kamer zijner jonge vrouw, waar Mélisande en Pelléas elkander zwijgend aanstaren, totdat het kind, beangstigd door die onbewegelijke figuren en door die oogen die zich nooit sluiten, op het punt staat zijn angst uit te gillen en de vader, spijtig en onbevredigd, hem nederzet op den grond en zichzelf het zweet van het voorhoofd wischt. Maar toch zijn den lezer van het dichtwerk niet bovenal de woorden dezer aangrijpende en gewaagde scène bijgebleven. Veeleer andere, zooals het angstig vragen van den kleinen Yniold, bij het zien voorbijtrekken van een kudde lammeren: „Berger! berger! pourquoi ne parlent ils plus?" en het antwoord van den onzichtbaren herder: „Parce que ce n'est plus le chemin de l'étable", of het meewarige woord van den ouden Arkël: „Si j'était Dieu, j'aurais pitié du cœur des hommes", of deze woorden van dien grijsaard: „nous ne voyons jamais que l'envers des destinées.... l'envers même de la nôtre."

„Uit deze woorden als deze", zeide dezelfde toeschouwer, „uit tooneelen als dat der zwijgende wachtende dienstboden van het kasteel, die ongeroepen de sterfkamer binnentreden en er neerknielen, omdat zij, de eenvoudigen, gevoelen dat het uur van sterven voor Mélisande gekomen is, sprak wel het duide-

1) A. G. Van Hamel Zie zijn studie over Maeterlinck in *De Gids*, Jan. 1900, opgenomen in *Het Letterkundig Leven van Frankrijk*, Studiën en Schetsen. IIIe serie. (Van Kampen, Amsterdam.)

lijkst — zoo was ieders indruk — de ziel van dezen vreemden, dezen zwijgenden dichter."

Mijn aandacht werd het meest geboeid door de geheimzinnige macht, die de vrouwenziel beheerschte als een noodlot dat zich in het duister der ziel meester maakte van de hartstochten en de personen ten doode voerde; zooals Maeterlinck wellicht toen reeds gezien had hoe in een meesterwerk van John Ford de vrouwenziel, eerst schijnbaar gewoon van aanleg en ontwikkeling, zich onverwachts ontplooide in al de zoete liefelijkheid en wilden hartstocht, die de grenzen van het voorstelbare te buiten gaan.

De ontwikkeling van Maurice Maeterlinck nauwkeurig na te gaan is zeer moeielijk. Wat hij zelf eens getuigde van den middeleeuwschen Brabandschen mysticus Ruusbroec, dat langs onnaspeurlijke wegen de beschavingen van veel eeuwen in diens geest waren samengekomen, kan men getuigen van hemzelf. De nieuwste wijsbegeerte zoowel als de Platonische, de moderne natuurwetenschap zoowel als de middeleeuwsche mystiek, de symboliek van Shakespeare en Ibsen zoowel als die der Platonische mythen [1], hebben deel aan zijn geestelijke vorming en aan zijn scheppingen.

Doch naast Plato, Plotinos, de Stoa en Ruusbroec, Eckhart wellicht, Novalis, Shakespeare en Ibsen, moet ook John Ford [2] genoemd worden onder de groote geesten, wijsgeeren, mystici en dichters aller eeuwen, die duidelijk hun geestestrekken vertoonen in het scheppingswerk van Maeterlinck's geest.

De mystiek heeft den diepsten en onvergankelijksten trek in zijn werk gemaakt, al toont hij in de laatste jaren een sterker streven om uit de abstraktie der psychisch mystische spheren te komen tot het konkrete der reëele wereld, — met behoud evenwel van den onvervreemdbaren schat van droomen en ideeën, die hij uit de abstraktie meenam in de konkrete we-

1) In Phaidros en Politeia. Zie blz. 295 v.
2) In 1892 verscheen *Pelléas et Mélisande*, in 1895 *Annabella*. Zie pag. 262 en 292.

reld, en die hij in zijn kunst opvoerde tot de spheer van den absoluten geest. De tegenstelling van droom en werkelijkheid, van het abstrakte en konkrete, van het ideëele en reëele, heft de dichter en wijsgeer op in de werkelijkheid van den absoluten geest, als hij zich tot de wijsheid verheven heeft. Maeterlinck steekt in zijn eersten tijd nog midden in het dualisme van droom en alledaagsche werkelijkheid, van symbool en idee, al zien wij een hooger bewust streven om er bovenuit te komen. Later zien wij de tweespalt op andere wijze ontstaan: tusschen symbool en idee eenerzijds en realiteit anderzijds; en nog later tusschen de aesthetische kategorieën van het tragische en het komische.[1]

Ieder kunstwerk is een overwinning van het dualisme van idealiteit en realiteit, en wie zal ontkennen dat Maeterlinck glansrijk overwon? Den grootsten strijd, die een worsteling op leven en dood was, heeft hij moeten strijden om de tweespalt tusschen mysterie en wetenschap op te heffen tot een bevredigende eenheid en harmonie.

Daarin is de verheven rust bereikt die in zijn werken, vooral in zijn geestes-bezonken prozawerken, heerscht en die ook blijkbaar het wezen van zijn persoon kenmerkt. Wie noemde hem „un grand taciturne"?

Een levensbeschrijver noemt zijn kalm en zacht gezicht, zijn sobere gebaren, het gezond Vlaamsche van zijn verschijning, met forsche schouders, de ietwat burgerlijke trekken,[2] de diep blauwe oogen, waarvan niets de verholen genialiteit zou verraden, noch het tragische en mystieke zijner werken. Een ander[3] die hem, terzelfder tijd ongeveer, ontmoette bij de opvoering van *Pelléas et Mélisande*, beschrijft hem als een stil-

1) Velen verbazen zich er over dat Maeterlinck, de dichter van het tragische, heenwijst naar een blijmoediger tooneel, en komische operettes schreef voor een vriend-componist. Deze kleine gedichtjes behooren tot het „genre asser malheureusement appelé *opéra-comique*", verklaart M. Hij bedoelt *Ardiane et Barbe-bleue* en *Sœur Béatrice*.

2) Volgens Ad. van Bever. *Maurice Maeterlinck* (pag. 2.) Het hier gereproduceerde portret loochenstraft dit sterk.

3) A. G. van Hamel. De Gids, Jan. 1900.

len, schuchteren Vlaming. „Niets in hem van „l'auteur! l'auteur!" door handgeklap voor het voetlicht geroepen. Maar een wegschuilen voor het publiek, voor ieder zonder onderscheid, zoodat zelfs den warmsten vereerder die zich achter de coulissen waagde, niet meer gegund werd dan een enkel woord, een beleefde handdruk, juist genoeg om getroffen te worden door de rustig starende blauwe oogen, door den onverdachten eenvoud der geheele verschijning, door het Vlaamsch accent waarmede deze Gentenaar de taal waarin hij schrijft, zijn moedertaal, destijds sprak."

Maurice Polydore Marie Bernard Maeterlinck, geboren te Gent 29 Augustus 1862, was toen ter tijde, toen voor het eerst een zijner tooneelwerken werd uitgevoerd [1] een-en-dertig jaar. Hij stamt af van een oud Vlaamsch geslacht, dat zich vermoedelijk in de veertiende eeuw vestigde te Renaix in West-Vlaanderen, dat Gent tot hoofdplaats heeft. [2]

Van de familie Maeterlinck is in de annalen van Vlaanderen weinig opgeteekend. Maurice studeerde aan het Jezuïeten-college van Sainte-Barbe te Gent, en van af 1885 in de rechten aan de universiteit aldaar. Zijn kinderjaren waren opmerkelijk door zijn vroegtijdig letterkundig talent. Het college van Sainte-Barbe echter was, — evenmin als voor Emile Verhaeren — gunstig voor de geestelijke ontplooiing van Maurice Maeterlinck. Veertien van de twintig leerlingen bereidden zich voor tot Jezuïet en priester, — den overigen moest het slecht vergaan. Maurice Maeterlinck liet zich, na voltooiing zijner juridische studiën inschrijven als advocaat in zijn geboorteplaats Gent, om aan

1) De opvoering van zijn eerste drama *La Princesse Maleine* werd door Antoine in den bloeitijd van zijn „Théâtre libre" geweigerd, later door hem betreurd. Antoine vertoonde toen te uitsluitend „tranches de vie" van realistisch karakter.

2) Betreffende de naamafleiding schrijft Van Bever, aan wien ik vele der biographische bijzonderheden, noodig voor een uitgave als deze, ontleen: „Un ancêtre, bailli, aurait pendant une année de disette, distribué aux pauvres des mesures de grain; de ce fait et aussi du terme qui sert à désigner cette mesure dériverait par corruption ce nom curieux: Maeterlinck. *Mael(en)* en langage flamand signifie mesure ou cuillère, *linck* peut se traduire par „homme d'habitude", d' où ce sens imagé: homme habitué à mesurer du grain". (pag. 6).

den wil zijner naasten te voldoen, doch hij pleitte weinig.

Hij had tot nu toe niet veel geschreven of althans weinig gepubliceerd. Hij bezocht dikwijls Parijs, in 1886 in gezelschap van Grégoire Le Roi. Gedurende een verblijf van zeven maanden kwam hij in aanraking met letterkundige kringen.

„Je voyais très souvent Villiers de l'Isle Adam. C'était à la brasserie Pousset au faubourg Montmartre. Il y avait là Saint-Pol-Roux, Mikhael, Quillard etc... Mendès y passait quelquefois..." [1] Villiers beproefde in dien kring van uitverkoren geesten enkele zijner vertellingen, voor hij ze schreef en uitgaf. [2]

Plotseling vertrok Maeterlinck, door maatschappelijke omstandigheden genoodzaakt, naar België, waar hij 's winters te Gent en 's zomers te Oostaker verbleef. Daar heeft hij lange jaren geleefd in volmaakte kalmte, door niets verontrust, zelfs niet door het gerucht van zijn roem, in de eenzaamheid der oude Vlaamsche stad, arbeidende aan den geestelijken opbouw zijner droomen en ideeën, in gedichten, drama's, aesthetische beschouwingen en contemplatieve proza-werken.

Reeds vroeger had hij vriendschap gesloten met Charles van Lerberghe en Grégoire Le Roi; sedert 1887 kende hij Georges Rodenbach, die hem voorstelde aan de redacteurs van de *Jeune Belgique*. Hij had toen reeds iets laten verschijnen in een klein letterkundig tijdschrift *La Pléiade* [3], terwijl hij ook medewerkte aan *Le Parnasse de la Jeune Belgique* [4]. Ook in de *Jeune Belgique* komt hij niet grootscheeps voor den dag, slechts met drie gedichten, later in zijn eerste boek, het dichtbundeltje de *Serres Chaudes*, in 1889 opgenomen.

Zijn dichter-vriend Charles van Lerberghe, die hem van de schoolbanken af kende (nl. de Jezuïeten-school te Gent) vertelde in een brief van 1904, — nadat hij reeds eens, in de *Wallonie* van

1) *Enquête sur l'Evolution littéraire.* Jules Huret.
2) Volgens Ad. van Bever. *Maurice Maeterlinck.* (Pag. 8.)
3) Opgericht 1 Maart 1886. Het bevat nog een vertelling van M. die niet in zijn werken werd opgenomen: *La Massacre des Innocents.* (Maart 1886.)
4) Met bijdragen van 18 Belgische dichters. Lacomblez. 1887.

Abert Mockel, om van de schoonheid der *Serres Chaudes* te getuigen, over Maeterlinck schreef, — over hunne verhouding o. m. dat zij elkaar, den eersten tijd nadat zij Gent verlaten hadden, geregeld de stukken stuurden die zij maakten, en elkaar streng kritizeerden, zonder dat zij er aan dachten die stukken te publiceeren, dat Maeterlinck hem ook gedichten stuurde, vooral sonnetten in den trant van Heredia, maar met een Vlaamschen tint, novellen („de petits romans") in het genre van Maupassant, een komedie vol humor en ironische observatie, en andere opstellen; maar merkwaardigerwijze nooit een tragedie of iets „de langoureusement sentimental". Charles van Lerberghe beschrijft hem in zijn Gentschen studententijd aldus: „C'était un beau et fort jeune homme toujours 'en vélo' ou en canot à voiles. Mais c'était en plus un poète, et sous ses dehors robustes un tempérament d'une sensibilité extrême."

Het gevoelige, de teêrheid van een sterken geest die de dichterlijke aandoenlijkheid van den weemoed is, heeft hij gelegd in de fijne stemmingen der *Serres Chaudes*. Er is in den toon der verzen, in het zachte rhythme, dat zich voortdurend herhaalt, zelfs iets vrouwelijk teeders:

O cet ennui bleu dans le cœur!
Avec la vision meilleure,
Dans le clair de lune qui pleure,
De mes rêves bleus de langueur!

Cet ennui bleu comme la serre,
Où l'on voit closes à travers
Les vitrages profonds et verts,
Couvertes de lune et de verre,

Les grandes végétations
Dont l'oubli nocturne s'allonge,
Immobilement comme un songe
Sur les roses des passions.

Où de l'eau très lente s'élève,
En mêlant la lune et le ciel
En un sanglot glauque éternel,
Monotonement comme un rêve!

Een uiterste verfijning in de beelden blijkt reeds hier, als aanduiding van de latere dramatische symboliek, in deze lyriek, waarvan de *weemoed* zal stijgen tot het hoog *tragische*. In een volgend gedicht is de 'ennui' geworden tot 'melancolie', tot 'horreur': „Les vagues douleurs abolies", die zich verstillen tot „végétations de symboles":

Végétations de symboles
Nénuphars mornes de plaisirs,
Palmes lentes de mes désirs,
Mousses froides, lianes molles.

Seul, un lys érige d'entre eux,
Pâle et rigidement débile,
Son ascension immobile
Sur les feuillages douloureux.

Et dans les lueurs qu'il épanche
Comme une lune, peu à peu,
Elève, vers le cristal bleu,
Sa mystique prière blanche.

In deze verzen smeult het geheimzinnige vuur al, dat later als een groote brand van roode en violette vlammen in een wijden kring de wereld mysterieus verlicht.

De toovergloed is al in een bleeken schijn zichtbaar, die enkele woorden vreemd verlicht. 'Symbolen' van plantengroei, wier vormen innige stemmingen, in de ziel hoogere ideeën wekken, zijn woorden als: „les feuillages douloureux" en „sa mystique prière", waarin het zinnebeeldige verschijnt, dat in de latere drama's zooveel beteekenis omhullen zal.

De „Serres" zullen dan zich verruimen tot een *wereld*, en de „végétations de symboles" zijn de groei en ontwikkeling van het zieleleven en de ontplooiing der dramatisch-tragische gevoelens, de hoogere bouw der zinnebeeldige voorstellingen in de grootsche en toch fijne verbeelding van dezen geestelijken afstammeling van Ruusbroec en Novalis, van Shakespeare en John Ford.

In het drama *La Princesse Maleine* (1889) is hij sterk onder den invloed van Shakespeare, in *Les Aveugles* en *L'Intruse* (1890) komt hij — met aanduiding van Platonische mythologie — meer tot zichzelf, even als in *Les Sept Princesses* (1891) en *Pelléas et Mélisande*, (1892) waarin hij zielsverwantschap toont met John Ford, van wien hij een tragedie vertaalt (*Annabella*) (1895), in zijn volgende tooneelwerken nog bevestigd; terwijl zijn proza-werken, vooreerst *Le Trésor des Humbles* (1896) den geest ademen, waaraan ook het mysticisme van Ruusbroec en Novalis de onsterfelijkheid dankt.

De werken, gedichten, drama's in proza, (d.i. niet volgens prosodische regelen, want anderzins zijn zij vol poëzie), aesthetische en andere opstellen van beschouwenden aard volgen elkaar regelmatig op, — de scheppingen van een rustigen, en vooral blijkens zijn proza, zuiver in evenwicht verkeerenden geest. Zijn beschouwende woorden en zinnen worden geuit met een gestadigen drang, komende uit het onbewuste van zijn natuur, zijn levensgevoel, — maar van een natuur die *bezield* is en van een levensgevoel waarin het bewust *geestelijke* is bezonken.

Hij zal aan het „instinct" veel toeschrijven wat alleen door de intuïtie van het hooger geestelijke, door de bezielende idealiteit ingeprent is en sluimert in het gevoel, dat dan weer, in het ontwaken tot geestelijkheid, geopenbaard wordt in idealiteit.

Zijn drama's eischen voor de 'vertooning' de diepste aandacht voor dat intuïtieve gevoelsleven, het psychische gebeuren, gelijk in die Haagsche opvoering geschiedde, als ik mij niet vergis indie jeugdherinnering, die echter diep en zuiver was ingeprent, zooals men van een voor den schrijver enthousiasten tooneeltroep mocht verwachten.

Pelléas et Mélisande werd vertoond met eerbiedige toewijding aan de bedoelingen van den dichter. Men sprak met zangerige stem, nam het stilzwijgen in acht, terwijl de gebaren statig en zielvol waren. Het tooneel was in schemerschijn van gedempt licht; nergens werd het oog afgeleid door de tooneel-

schikking en omgeving zonder kleur, zonder versiering, om alle aanschouwing en aandacht te boeien aan de dramatisch-psychische toestanden, aaneengerijd door de reeks van op elkaar volgende tooneeltjes, die de zielehandeling voerden tot het smartelijk aangrijpende oogenblik, waarin de door jaloezie gekwelde koning zijn kind, het om de armen opheffend, gluren laat in de kamer der jonge koningin Mélisande, als deze en Pelléas elkander aanstaren, sprakeloos en onbewegelijk, de oogen open in de strakke spanning der zielsgedachten - daarachter, waardoor het kind, als vreemde getuige van dit mysterie des levens, de schrik om 't hart slaat, en de koning tot wanhoop vervalt.

In hoever het psychisch treffende steeg tot aesthetische ontroering, is voor zulk een drama moeilijker te bepalen, dan b.v. voor een Shakespeariaansch drama, omdat de dichter van *La Princesse Maleine* en van *Pelléas et Mélisande* juist de psychische bewogenheid heeft willen verdiepen door sterke indrukken, door schokkende ontroeringen, zonder daarbij het aesthetische en poëtische altijd op 't oog te hebben, terwijl hij niettemin toch door zijn dichterschap de zielstoestanden en zielsbewegingen onbewust opvoert tot poëzie. Het eerste, het psychisch ontroerende, treft een grooter publiek, terwijl de tot poëzie verhoogde zielsontroering alleen een kleinen kring van in zuivere kunst ingewijden vermag te treffen en te doen genieten.[1]

Na de genotvolle lezing van de *Serres Chaudes*, na de toegewijde opvoering van *Pelléas et Mélisande* en de innige voorlezing van *L'Intruse*, terwijl *Les Aveugles* (tegelijk met *L'Intruse* verschenen) mij niet behagen kon, omdat de symbolische schoonheid mij nog duister was en het platonisch mythische perspectief nog niet gezien werd, verflauwde gedurende jaren

---

1) Vgl. de studie over Maeterlinck's opvatting van het dramatische van W. G. van Nouhuys in Nederland 1897. I, opgenomen in zijn 1In Bundel *Studiën en Critieken.*

Vgl. Prof. Js. van Dijk in zijn studie over Maurice Maeterlinck. (H. ten Hoet Nijmegen. 1897.)

mijne belangstelling voor Maeterlinck, — tot zij opeens weer allesbeheerschend zich verlevendigde na Van Deyssel's zuiver fijne vertaling en prachtige beschouwing over *Aglavaine et Sélysette*.[1] Alleen in 1896 of '97[2] kwam zich nestelen in mijn bewustzijn als een mystische vogel uit een droomenland, uit dat geheimzinnige, ruischloos stille gebied van het 'verheven' sprookje, dat een kind nóg niet begrijpt, en een verstandig man niet méer begrijpt, dat slechts in dichterlijke ontvankelijkheid bewust wordt, de droomvolle psyche, als gekomen uit een ver verleden, die een liedje zingt als dat van „Les sept filles d'Orlamonde", één dier oude liedjes:

Les sept filles d'Orlamonde,
Quand la fée est morte,
Les sept filles d'Orlamonde
Ont cherché les portes.

Ont allumé leurs sept lampes,
Ont ouvert les tours,
Ont ouvert quatre cents salles,
Sans trouver le jour...

Arrivent aux grottes sonores,
Descendent alors;
Et sur une porte close,
Trouvent une clef d'or.

Voient l'océan par les fentes,
Ont peur de mourir,
Et frappent à la porte close
Sans oser l'ouvrir...

De stem is fijn van timbre, alsof de ziel van één dezer zeven maagdekens *stem* gekregen heeft, en neuriënd dat liedeke zingt,

1) In het *Tweemaandelijksch Tijdschrift*, later opgenomen in den IVen Bundel zijner *Verzamelde Opstellen*.

2) De *Douze Chansons*, versierd met 12 teekeningen en 12 vignetten van Charles Doudelet.
De *Serres Chaudes*, waren in 1889 verschenen in een kleine oplaag van 150 ex. op Oud-Hollandsch; nieuwe uitgaven in 1890 en 1895, en in 1900 gevolgd door *Quinze Chansons*.

rhythmen op den adem harer woorden zwevend, wier beteekenis zij nauwelijks begrijpt maar wel voelt, wier beelden zij wel voor zich ziet zweven maar niet vertastbaren kan. Zoo is de dróom. Er is in: verlangen, weemoed en angst.

Er wordt gesproken van het zoeken naar een uitgang, van het vinden van een gouden sleutel, het kloppen op de gesloten deur en het niet durven openen daarvan. En er wordt in deze verzen zoo gesproken, alsof de klanken de stilte niet mogen verstoren en geen echo mogen wekken in gangen, portalen en grotten, met gedempte, met omfloersde klanken. En dit niet in dramatisch gebeuren, maar episch voorgesteld, zooals een mythe of droom verhaald wordt.

Doch het droomverhulde leven der ziel onthult zich soms in de helderste oogenblikken, als de ziel zich zuiver mag uiten, of als zij gestuwd wordt door een innerlijken drang of aangetrokken door het Noodlot naar het leven of den dood, naar het geluk of naar een heilloos doel, zooals in zijn eerste drama *La Princesse Maleine.*

In *La Princesse Maleine* heerscht het Noodlot als een bovenmenschelijke macht die zich *in* de menschen openbaart. Die macht is sterker dan de mensch.

Koningin Anne, de onttroonde doch schoone en sluwe koningin van Jutland, vertoevend aan het hof van den ouden koning Hjalmar, weet dezen door haar schoonheid te beheerschen en in haar intriges te verstrikken. Diens zoon, prins Hjalmar, is verloofd met prinses Maleine, dochter van koning Marcellus; doch op het feest der verloving wordt een twist de aanleiding tot een oorlog. Koning Marcellus had tegen zijne dochter Maleine reeds, voorgevoelend, gezegd: „Je weet wel dat er geen somberder hof is... Je weet dat zijn kasteel (van Hjalmar) misschien vreemde verborgenheden heeft. Maar je weet niet wat men zegt van die vreemde koningin, die met haar dochter in het paleis van Yselmonde gekomen is, en ik zal je niet zeggen wat men daarvan zegt; want ik wil

geen vergif storten in je hart. — *Mais tu allais entrer, toute seule, dans une effrayante forêt d'intrigues et de soupçons!*" — Maar Maleine is niet bang en zál met prins Hjalmar huwen. — Dan zegt koning Marcellus: „Nous allons avoir une grande guerre à cause de toi." — De oorlog met zijn verschrikkingen woedt. Men verkeert in den waan dat Maleine is omgekomen in den strijd. Zij is echter door haren vader opgesloten in een toren, omdat zij prins Hjalmar niet wil vergeten. Later, als deze reeds verloofd is met Uglyane, dochter van koningin Anne, verschijnt Maleine onverwachts in blank bruidsgewaad op het hoffeest. Zij was aan Hjalmar reeds verschenen, in de maneschijn-scene, waar hij, in plaats van haar, Uglyane verwachtte. Deze verschijning is als een *droom.* Daarna zint koningin Anne op den dood van Maleine: in een liefkoozing doet zij haar een strik om den hals. Diep-tragisch eindigt het drama met den zelfmoord van Hjalmar, nadat hij eerst de wreed-sluwe koningin Anne doodde.

Ik noemde de maneschijn-scène tusschen Hjalmar en Maleine een droom.[1]

Het is het geheim, dat maar weinigen kennen, van dit ziele-drama *La Princesse Maleine* en van enkele andere tooneelspelen van Maurice Maeterlinck, een geheim dat nog maar slechts vermoed of vaag en onbegrepen aangeduid werd door een enkelen schrijver en bewonderaar, maar niet klaar doorzien, — dat namelijk dit is: dit dramatische spel is *psychisch* gebeuren in zielvolle handeling van héel gevoelige menschen, *wier tragisch wezen zich openbaart in het hardop denken, dat het zielsmysterie onthult.*

Daarom gelijkt het handelen en denken op droomen. Een droomtoestand van vaag-bewuste innerlijke voorstellingen verschijnt in een toedracht van uiterlijke handelingen en wordt

1) Ik verwijs naar Van Deyssel's fijne opmerkingen in zijne „Aanteekeningen bij Maeterlinck" (Verzamelde Opstellen. Zesde Bundel), hier in 't bijzonder „Droom-ontleding."

weer voorgesteld in dramatisch spel. Onderbewuste gevoelens, zinnelijke gewaarwordingen, — die anders nooit aan het zielsoppervlak verschijnen, én in het gewone leven, wanneer zij den bewustzijnsdrempel willen overschrijden, juist verborgen gehouden worden in het duister der ziel —, komen te voorschijn met een vrijheid die verrast. Men is verrást, omdat het onuitsprekelijke *bekende* bevreemdt; omdat men zeer goed beseft dat het wezenlijk gevoelde, dat men gewoon is verborgen te houden, zoo ongewoon in ongerepte zuiverheid verschijnt. Het wézen verschijnt. En zou dat dan niet de werkelijkheid zijn die gebeurt? Wat is werkelijker dan het verschijnende wezen, dan de wezenlijke verschijning? Zoo is dus het drama van Maeterlinck ook de vertooning van de werkelijkheid.

Men schrikt er voor terug te uiten hetgeen, verborgen in het geheimnisvolle duister der ziel, geen oog mag zien. De verrassing dat tóch te zien — zooals een droom toch waarheid blijft — is de huivering en blijde schrik het *geheim* te zien geopenbaard, dat niemand bevreemdt, omdat ieder het kent als het innerlijke wezen, het mysterie der ziel. Het gedroomde schijnt werkelijk, het gevoelde wordt gedaan en het gedachte gesproken.

Zoo is het maanavond-tooneel in *La Princesse Maleine*. Het schijnt gedroomd. Er is een bosch in een park. Hjalmar spreekt niet, maar denkt hardop, gedachten en voorgevoelens, die men anders niet onder woorden brengt.

Hij verwacht Uglyane. „Ik heb nooit het bosch donkerder gezien dan nu; in welke helderheden zullen wij elkaar dan zien? Ik kan mijn eigen handen niet zien.... O! hoe de blâren om mij heen vallen! — Daar is een boom die geheel ontbladerd wordt! Wat drijven de nevels langs de maan! — Het zijn de blâren van den treurwilg die op mijn handen vallen! — En daarna vooral deze woorden: *„Oh! je suis mal venu ici! Je n'ai jamais vu ce bois plus étrange que ce soir!"* —

Als Maleine gekomen is, in de duisternis van den avond,

zegt Hjalmar: „Ik zie je niet. — Kom dichter bij; het wordt lichter; hef 't hoofd meer ten hemel. Ook jij bent vreemd van avond! — Het lijkt of me de oogen van avond geopend worden. — Het schijnt dat mijn hart zich even heeft geopend van avond.... Maar ik geloof dat je wezenlijk heel mooi bent! — O, je bent wonderlijk mooi, Uglyane!"

...Dan vraagt Hjalmar haar in 't licht te komen. — „Nog niet" zegt Maleine. — En Hjalmar: „Uglyane! Uglyane!" — De omringende natuurgeruischen, van nabij en in de verte, verzinnelijken zich in de ziel der geliefden tot vage angstige gevoelens en gedachten, als een psychische symboliek, waarvan de uiterlijke teekenen de innerlijke gewaarwordingen vertolken. — „J'ai peur" zegt Maleine en herhaalt zij. Zij voelt de bangheid van het innerlijke gemoedsleven, maar in haar ziel verdiept zich ook het uitwendige natuurgebeuren tot zieleleven. Zoo schijnt ook ons de natuur bezield. — „Ik ben bang" herhaalt zij.— „Laat ons verder gaan" antwoordt Hjalmar. En Maleine weer: „Ik hoor iemand weenen..."

Hjalmar: Maar hoor je dan niet dat het de wind is?

Maleine: O, wat zijn al die oogen in de boomen?

Hjalmar: Wáár dan? O, dat zijn de uilen die teruggekomen zijn! Ik zal ze verjagen. (Hij werpt met aarde)...

Maleine: Maar er is één die niet weg wil!

Hjalmar: Waar is hij?

Maleine: Op den treurwilg.

Als Hjalmar haar weer noemt: „Ma pauvre Uglyane", komt de vreemde angst weer op in Maleine, en ziet zij vlammen in de boomen. Het is 't weerlicht: 't is dien dag warm geweest. Weer noemt Hjalmar den naam van Uglyane, en dan is Maleine bedroefd. „Ben je bedroefd?" vraagt hij. „Waar denk je aan, Uglyane? —

Maleine: Ik denk aan prinses Maleine. —

Hjalmar: Wat zeg je?

Maleine: Ik denk aan prinses Maleine?

Hjalmar: Ken je prinses Maleine? —
Maleine: Ik ben prinses Maleine.
Hjalmar: Wat?
Maleine: Ik ben prinses Maleine.
Hjalmar: Ben je Uglyane niet?

En als hij dan uit den waan, waarin hij verkeerde, dat Maleine dood was, komt tot de kennis der werkelijkheid, die *als een droom* is, dat Maleine bij hem is, is Hjalmar's vreugde groot, innig en diep: „Mon Dieu! Mon Dieu! de quel tombeau suis-je sorti ce soir! — Maleine! Maleine! qu'allons-nous faire? — Maleine!.... Je crois que je suis dans le ciel jusqu'au cœur!"...

In haar zielsontroering, als een diep water dat onzichtbaar bewogen wordt, dringt van buiten weer een angstwekkend natuurgebeuren, en in haar angstig voorgevoel van komende gevaren weent zij.

Het dramatische in Maurice Maeterlinck is een naar het uiterlijke gevormde Shakespeareaansch-romantische tragiek, innerlijk bezield door een na-Ibseniaansch symbolisch mysticisme, welk mysticisme, van middeleeuwschen oorsprong, voorbeelden vond in Ruusbroec en Novalis. De mystiek is oorspronkelijk niet symbolisch, maar neemt gauw, met haar religieuzen inhoud, symbolische en allegorische vormen aan, vooral bij een dichter van de Fransche symbolische phase der poëzie, die evenzeer Shakespeare als Ibsen bestudeerde.

Hij overtreft zelfs Ibsen in zijn symboliek. Maar ook in Shakespeare is bij aandachtige lezing meer symboliek te vinden dan men oppervlakkig vermoedt. Er heerscht een onweerstemming zoowel in de natuur als in het gemoed der menschen, een spookverschijning kondigt onweer en doodslag aan, verschietende sterren zijn goede of slechte voorteekenen, stormen begeleiden hevig tragische tooneelen. Het geraas en gehuil van den wind, het hagelgekletter tegen de vensterruiten, het kloppen aan deur en poort, het angstwekkend roepen van wachters en soldaten, het onbewust zinnebeeldig spreken

van doodgravers, moordenaars, of, voor andere stemmingen, het hooren van muziek, van gezang, de zonsopkomst, enz., dit alles stemt op zijn tijd en plaats overeen met de heerschende zielestemming in het drama.

Er is nauwelijks een drama denkbaar zonder symboliek als integreerend bestanddeel, of althans als zinnebeeldig bijwerk. Waar in de romantische kunst, waarin de hoogere eenheid der ideale en symbolische schoonheid [1] tot werkelijke verschijning komt, het symbolisch of zinnebeeldig schoon als moment opgeheven is, blijft het ook altijd verondersteld en kan het zich bij wijlen, min of meer duidelijk, als op zich zelf beteekenisvol kunstmoment, ook vrijmaken en door het wekken van gevoels- en denkassociaties diep ontroeren. Doch dan zal het aesthetisch oordeel de symbolische vondsten zuiver moeten toetsen naar haar echtheid, en zich door de vindingrijkheid niet laten verschalken.

Is nu de grens der symbolische mogelijkheden door Maurice Maeterlinck in *La Princesse Maleine* [2] overschreden? Bij alle overladenheid aan zinnebeeldig bijwerk, bij alle verbrokkeling in op

---

1) Zie over de schoonheidskategorieën mijn *Aesthetica, stelsel der schoone Idee* Tijdschrift voor Wijsbegeerte. 1908, No. 1.

2) Prof. Is. van Dijk meent: „Wie het kleine drama *La Mort de Tintagiles* kon schrijven, een parel van zuiver water wat enorme kracht van uitbeelding betreft, had dunkt mij ongeschreven moeten laten *La Princesse Maleine* (Maurice Maeterlinck, pag, 44.). Dit acht ik onjuist. De nieuwere letterkunde zou er een kunstwerk minder door gehad hebben. Het is echter heugelijk dat de schrijver, die eerst het kunstwerk *La Princesse Maleine* maakte, ongeveer 5 jaar later het grootere kunstwerk *La Mort de Tintagiles* schiep.

La Princesse Maleine verscheen in 1889. In de *Figaro* van 24 Augustus 1890 reeds maakte de bekende tooneelcriticus Octave Mirbeau den Belgischen. Shakespeare, den schrijver van het in zekeren zin Shakespeareaansche drama *La Princesse Maleine*, algemeen bekend. In de belangwekkende en goed geschreven studie van Prof. Van Dijk wordt het verband met *Hamlet* duidelijk aangetoond. Toch is *La Princesse Maleine* een fijn kunstwerk.

In zijn aanteekeningen bij Maeterlinck noemt niemand minder dan Van Deyssel de maneschijnscène van dit drama „subliem" (zesde bundel Verzamelde Opstellen. pag. 26.)

In de *Figaro* van 24 Aug. 1890 schreef Octave Mirbeau o. m.: „Il a fait un chef d'œuvre", „un admirable et pur éternel chef-d'œuvre,. . . qui suffit à immortaliser un nom et à faire bénir ce nom par tour les affaneés du beau et du grand"... enz. Mirbeau's enthousiasme echter is veel te hoog gespannen als hij *La Princesse Maleine* stelt boven het schoonste van Shakespeare. Wat begrijpt iemand die zoo spreekt van Shakespeare!

zichzelf zinrijke teekenen, en bij alle herhaling — als zoodanig ook al symbolisch — van figuurlijke voorvallen, waarvan zeer vele toevallig, is het drama een zeer te waardeeren kunstwerk. Overstelpend rijk is het echter aan deze kunstmiddelen: er heerscht bijna voortdurend een onweerstemming; het dondert en weerlicht, molens worden getroffen door den bliksem, het stormt, het regent en hagelt, het regent sterren, in het begin staat een komeet en aan het eind een maaneclips, het groote kruis op de kapel beweegt, de torens van het kasteel beven, en een grijsaard voorspelt rampen (il y aura de grands malheurs), men denkt aan de hel en het laatste oordeel, vrouwen kijken angstig rond, mannen vluchten alsof een gevaar dreigt, een venster vliegt open, zoodat een vaas, waarin een lelie, weggeslagen wordt en in scherven op den grond valt, raven krassen, uilen staren van uit de kruinen der boomen de personen aan, en als men ze alle tracht weg te jagen door het werpen van aarde blijft er één zitten, honden huilen, een poot van een hond krabbelt aan de deur, waarna het geroep van een voedster en het geklaag van een kind vernomen wordt, mollen ziet men onder den grond graven, zwanen vliegen op onder het venster der gedoode prinses Maleine, op één na, die dood, met bloed aan de veeren, drijft in de gracht, en men hoort in de gangen de begijnen haar litanieën zingen: „De profundis clamavi ad te Domine; Domine exaudi vocem meam! Fiant aures tuæ intendentes in vocem deprecationis meæ!"...

Maar hoe straalt door al die zinnebeeldigheid van verschijnselen, voorvallen, gebeurtenissen, psychisch overeenstemmend met de heerschende gevoelens en gedachten, in een „psychologie transcendante", het licht der schoonheid! Hoe gloeit, smeulend onder de grauwe asch, verborgen voor het oog, in den hartstocht van nijd en haat, of hoe vlamt helder uitslaand en wijd verlichtend in liefde en toewijding, de schoonheid der poëzie, de dichterlijk-romantische idealiteit van een hoogen kunstenaarsgeest!

Er is geen woord in dit drama, dat niet den klank of het timbre heeft van ontroerde dichterlijkheid. Het is overladen van symboliek, verbijsterend van figuurlijke toevallen en voorvallen, die alle grenzen van het mogelijke te buiten gaan; het is onevenredig in zijn eindelooze herhalingen van woorden, namen, uitroepen, vragen en antwoorden, suggestief bij wijlen, maar ook soms hinderlijk, juist wanneer de aandacht frisch en strak gespannen de gebeurtenissen volgt. Het is het eerste, nog niet geheel oorspronkelijke drama van een later sterk oorspronkelijk blijkend dichter, die enkele zijner qualiteiten overdrijft; niet geheel oorspronkelijk, waar hij beinvloed wordt, zoowel in positieven als in negatieven zin, door Shakespeare [1]. Positief was b.v. de invloed door de overdrijving van het tragische, in verband met het symbolische; negatief doordat hij psychologisch op andere wijze, door wat hij transscendentale psychologie noemt, Shakespeare in de werking van het tragische heeft willen verbeteren en overtreffen.

Toen Maurice Maeterlinck nog bezig was met zijn „Prinseske", dus vóór 1889 [2], heeft hij er zich tegenover zijn vrienden over uitgelaten dat hij Shakespeare, dien man met de myriaden zielen, nabij wilde streven. Doch hij heeft niet de macht van het dichterschap aangewend op het psychische van de karakters, de hartstochten, van den wil, de daad, de handeling, die tegelijk innerlijk en uiterlijk is. Zijn bewustzijn van het menschelijke leven in het wereldleven, zijn levensbegrip, is niet *psychologisch* in zijn alles begrijpen, alles doorgronden en alles laten gelden, *alzijdig* en *onzijdig* ten opzichte van alle met elkaar strijdende levensmachten; maar, zelf zeer beheerscht door de noodlots-

1) Zie over het verband tusschen *La Princesse Maleine* en *Hamlet* de studie van Is. van Dijk over Maurice Maeterlinck. H. ten Hoet, Nijmegen. (1897). Zie insgelijks de studie van A. G. van Hamel over Maeterlinck in de 3e serie „Het letterkundig Leven van Frankrijk" bij P. N. van Kampen & Zn. Amsterdam. (1907).

2) *La Princesse Maleine* verscheen het eerst in 1889 bij Louis van Melle in een oplaag van 155 exemplaren, op velijnpapier, 30 ex. in 4° op velijn en op Oud-Hollandsch.

Maurice Maeterlinck, in 1862 geboren, was toen dus 27 jaar oud. In 1889 verscheen ook zijn eerste dichtbundel „*Serres Chaudes*".

idee, heeft hij het *Noodlot* gesteld als een Oppermacht, tronend boven het wereldleven, en heeft hij alle menschelijke instincten, gevoelens en gedachten ondergeschikt gezien aan die vreemde onafwendbare macht, en de menschelijke zielen daaraan onderworpen, eenzijdiger voorgesteld als *tragisch* lijdende in het leven, voorbestemd tot het leed en tot den dood.

Al de macht van dramatisch scheppen en uitbeelden heeft hij aangewend op het *tragische*. Maar terwijl in het drama van Shakespeare het tragische gewekt wordt door het *heroïsche*, door den held die, in zijn worsteling om het verhevene te bereiken, valt en ten ondergaat, doch ons met hooggestemde deernis vervult om zijn val in zulk hoogmenschelijk streven, — werkt het tragische in het drama van Maeterlinck, al van het begin af, in het zieleleven der zeer bijzondere personen, als een *geheimzinnige macht* die alle wil en daad beheerscht, met een onontkoombare dreiging van alle kanten aandringend, in voorgevoelens, in beteekenisvolle voorvallen, in symbolische gebeurtenissen, uiterlijk en schijnbaar toevallig, doch door eenzelfde noodlotsidee bestuurd, innerlijk stemmingen wekkend, die weerklank vinden in de natuur of het omringende leven: de mysterieuze macht van het tragische als het noodlottige in de menschen en in de gebeurtenissen.

In de drama's van Maeterlinck, zoo oneindig veel rijker aan innerlijk dan aan uiterlijk gebeuren, heeft het tragische in de onophoudelijke opeenvolging, die een stijging is, iets vreeselijk beklemmends, het doodelijk benauwende van den dood zelf in een angstdelirium. Het komt niet eensklaps, maar het sluipt aan, onzichtbaar, van alle kanten tegelijk, en niet áf te schudden omdat het zoowel innerlijk als uiterlijk is. Men hoort niet of ziet niet, maar men verneemt op geheimzinnige wijze de nabijheid van het huiveringwekkende, onafwendbare noodlot, dat met onzienlijke draden is saamgeweven met het lot der personen.

Er vaart een psychisch merkbare huivering door de fijne

draden waarmee de voorstelling geweven is, alsof een bovenmenschelijke hartstocht de zielesnaren trillen doet. De zieletoon is fijn van timbre, maar onnoemelijk tragisch. Zij verruischt, maar laat in de herinnering een diepen weemoed achter. Zij is de huivering van het mysterie, de geheimzinnige angst voor het noodlot van lijden en sterven, van liefde en dood, maar van den zeer verfijnden zinnenmensch, die ook het hooger geestelijke slechts zinnelijk gevoelen kan.

Het is niet vreemd dat men dacht aan het woord door Victor Hugo eens tot Baudelaire gesproken: „Vous avez apporté un nouveau frisson dans la littérature."

In de kleinere drama's, die Maurice Maeterlinck na zijn tragedie van prinses Maleine schreef, in *L' Intruse* en *Les Aveugles*, verschenen in 1890, in *Les Sept Princesses* van 1891, en in *Alladine et Palomides*, *Intérieur* en *La Mort de Tintagiles* van 1894, — welke laatste drie als „drames pour marionnettes" aangeduid worden, hoewel ook de vorige zoo genoemd kunnen worden, in deze „vertooningen" van geheimnisvol zieleleven, uiterlijke „verschijningen" van het innerlijk „wezen" der psyche, waar in den schijn van zoo weinig mogelijk woorden en daden zooveel mogelijk *ziel* tentoongesteld moet worden, — wordt dezelfde huivering gewekt, zuiverder en dieper, inniger, dezelfde mysterieuze ontroering voor de wondere machten die het innerlijke leven der menschen beheerschen.

In *L'Intruse* is het de dood, die op geheimzinnige wijze binnendringt, en zijn nadering aankondigt door teekenen, waarvan men slechts het angstig mysterieuze voelt, maar de beteekenis niet begrijpt, — tot deze in eens allen duidelijk is geworden. Nooit heb ik dit kleine, diep ontroerende drama als vertooning op het tooneel gezien, maar door de zeer bijzondere omstandigheden, in het begin dezer beschouwing genoemd, heeft het mij, enkele jaren geleden, zoo duidelijk voor den geest gestaan, dat de herlezing en de herdenking mij de gestalten — met zielvolle gebaren, bewegend in oneindig dieper

psychisch leven dan het alledaagsche, meer als bezielde marionetten of droomfiguren evenwel dan als werkelijke menschen, maar zeer treffend — vóortoovert alsóf het de herinnering is van een werkelijke vertooning.

Een voorlezing heeft de spheer van intimiteit, als de omstandigheden heel gunstig zijn en het gezelschap zich beperkt tot ingewijden, die in een openbare vertooning slechts in de zeldzaamste gevallen gevonden wordt. Ook de Haagsche vertooning bijvoorbeeld van *Pelléas et Mélisande* door *l'Œuvre* in 1893, waarbij de tegenwoordigheid van den dichter de toewijding der spelers nog verhoogde, leed aan het gebrek van intimiteit. En in den esoterischen kring van kunstgevoeligen is slechts mogelijk een bijzonder kunstwerk als *L' Intruse* gezamenlijk te genieten. Alleen de stille lezing is nog ongerepter; in de stilte der verbeelding verschijnt de poëzie in al haar zuiverheid. Bij een vóorlezing of bij een vertooning is althans een *ernst* noodig, die ons óok *stil* maakt, zooals altijd wanneer iets zal gebeuren dat wijding heeft.

L'Intruse is het psychisch bewogen gebarenspel van diep ontroerde menschen bij het heimelijk binnendringen van den dood in hun midden, de vertooning van voorteekenen en voorgevoelens bij het mysterieuze naderen van zijn onzichtbaar wezen.

In de sombere tuinkamer van een oud slot zitten om een tafel, onder het schijnsel van een lamp, de grootvader, die blind is, de vader, zijn drie dochters, en een oom, terwijl in een kamer daarnaast de kraamvrouw ligt, zwak maar langzaam herstellende, door een liefde-zuster verpleegd. — Men wacht, en in afwachting worden enkele woorden gesproken. Men wacht en is ongerust. „Er is geen gevaar meer, zij is gered" zegt er een, maar de grootvader kan het niet gelooven. En in afwachting van de komst van den dokter en van een bloedverwante, vermeerdert de ongerustheid door het gebeuren van vreemde, onverklaarbare dingen. Vooral de blinde grijsaard, alsof hij

dichterbij staat aan de onzienlijke dingen, is onrustig, en vraagt uitleg aan zijn omgeving van schijnbaar weinig beteekenende voorvallen in de kamer en in den tuin. Hoort men de zieke niet? Neen, moeder en kind rusten. — De nachtegalen zongen, maar zwijgen plotseling. Is er dan iemand in den tuin gekomen? Neen. Toch zijn de zwanen bang geworden en verschrikt naar de overzij gezwommen, terwijl de visschen diep in den vijver zijn weggedoken. De tuindeur is opengesprongen en wordt met moeite weer gesloten. Voetstappen worden gehoord, terwijl toch niemand nadert. — Vreemd was het ook dat de waakhond niet heeft aangeslagen, maar diep in zijn hok is gebleven. — Er heerscht doodsche stilte. Dan hoort men eensklaps het wetten van een zeis. Is het de tuinman die het gras zal maaien, dat hoog om het slot staat? Maar het is nacht, tegen middernacht en morgen is 't Zondag. Toch hoort men de slagen van de zeis door het gras, de grootvader zeer duidelijk, de anderen nauwelijks. — Het is of er iemand heel zacht in huis komt door het souterrain. Is het de lang verwachte, de tante die eindelijk toch gekomen is? Doch zij komt niet boven. — De grootvader wordt onrustiger en wil naar een andere kamer gaan; maar 't is al zoo laat. Het wordt donker. De grootvader meent dat de lamp uitgegaan is — de vlam heeft geknetterd. — Weer hoort hij iets: het is het vallen der bladeren op het terras. En nogmaals: het zijn de drie zusters die elkaar omarmen. En weer: een der meisjes heeft haar handen gevouwen. En telkens daarna wordt het zeer stil. — Ze zijn zeer bang geworden; ze beven van angst. Een bundel manestralen schiet langs een vensterhoek en verlicht met wonderen schijn de kamer. Het slaat middernacht, en bij den 12en slag hoort men heel vaag een gerucht als van iemand die haastig opstaat. Maar niemand is opgestaan. Plotseling hoort men het kind schreien. Men ziet het licht en den vreemden schijn: in dat oogenblik verschijnt, na doodsche stilte en spanning, de liefdezuster op den drempel, in 't zwart gekleed, neigt het hoofd en maakt

het teeken des kruises, om aan te kondigen dat de zieke gestorven is. —

Zoo is het onafwendbare gekomen en heeft het zich met zijn mysterie uitgebreid in het heden, geheel het bewustzijn vervullend: het noodlot als doodsgedachte. Maar de zekerheid van den dood, na de van alle kanten aandringende dreiging en de innerlijke vertwijfeling, werkt als een verruiming en bevrijding, máar — als in een nacht van duisteren weemoed.

Melancholie is de donkere gevoelsspheer van deze gewaarwordingen en verbeeldingen, die alleen aesthetisch, dichterlijk zijn door de geestelijke verfijning van Maeterlinck's zeer zinnelijk talent, maar die zonder diens geestesbloei onschoon zou zijn, onbehagelijk door de opeenhooping van bijgeloovige, vreemd verzonnen angstvoorstellingen.

Onschoon is het gevoel en is de voorstelling van het psychisch smartelijke, dat in het aesthetisch bewustzijn niet wordt opgevoerd tot het vergeestelijkte zinnelijke der kunstzinnige idealiteit. Zelfs een opeenvolging van smartelijke of angstige sensaties kan, niet slechts voor hooger geestelijk bewustzijn, belangwekkend zijn als hoogere eenheid van het onmiddellijke schoone en leelijke, maar als hooger geestelijke stemming ook aesthetisch belangwekkend of kunstschoon zijn.

In het mysterieuze gevoel blijft de stemming zeer zinnelijk, en in het droomerige, half bewuste en sprookjesachtige[1] ook zeer kinderlijk. Het geloof is vergeleken bij het begrip, in wijsheid doordacht, heel naïef, en het geloof aan sprookjesachtige en droomerige voorstellingen is zelfs kinderlijk naïef te noemen. Als poëzie, en ook in haar hoogsten vorm als dramatische poëzie, waarin dat sprookjesachtige en wonderbaarlijke van voorgevoelens en droomen een schoonen weerschijn verkrijgt, is zelfs het aesthetisch bewustzijn van den wijze naïeve dichterlijkheid. Gekomen van de onmiddellijk

1) Niet toevallig gewaagt Maeterlinck b.v. in *Le Trésor des Humbles* van een „tooversprookje" en het spreken van een kind. (Le Silence).

gestelde tegendeelen van schoon en onschoon tot de eenheid van het belangwekkende, dat in een kunstwerk als kunstschoon verschijnt, waarin het uiteengaat in de ideale en de symbolische schoonheid, die zich weer in hoogere idealiteit hereent in de romantische schoonheid, is de elegische stemming, wanneer de aesthetische Idee achtereenvolgens hare phasen doorloopt, de stemming die het hooger geestelijke der tragische schoonheid, na het heroïsche verschijnend, reeds aankondigt.[1]

Er is in de drama's van Maeterlinck, in de „drames pour marionnettes" zooals enkele genoemd kunnen worden, in deze nog kinderlijk romantische poëzie, een neiging het *tragische* tot het *elegische* terug te brengen, — zooals ook zijn helden geen werkelijke, rijk bewuste, in het dadenrijke leven en den levensstrijd, in de zinnelijke en geestelijke worsteling zegevierende of ten ondergaande heroën zijn, maar sprookjesachtige, droomvolle, naïeve en in kinderlijke, half bewuste gevoelens en phantasieën verkeerende naturen; droomgestalten, wel bezield en zinnelijk-psychisch zeer bewogen, levende een subjectief gevoelsleven, maar niet begeesterd en hun geestelijke innerlijkheid in daad en strijd objectiveerend en verwerkelijkend. Zij kennen niet of nauwelijks het pathos, dat in al zijn zinnelijke bewogenheid het geestelijke naderen wil; en nog minder de ekstase — de ekstasis der Ouden —, die tot het zuiver geestelijke stijgt, als het zich in het geestelijke verheffen; maar zij kennen wel het mysterieuze, het sprookjesachtige, zooals hun wezen zelf uit droomstof is samengeweven.

Hun verschijning is droomverschijning. Zij zijn droomende psychische, geen denkende geestelijke menschen. Zij gelooven aan voorgevoelens en wonderen. Als psychisch bewogen personen, zijn hun droevig gestemde gemoedsbewegingen, die het talrijkst zijn, elegisch, en hun blijdere stemmingen idyllisch.

---

1) De schoonheidskategoriën worden achtereenvolgens systematisch doordacht in mijne *Aesthetica, stelsel der schoone Idee*, Tijdschrift voor Wijsbegeerte, 1908, 1e afl. (pag. 1—74).

De droom is hun liefste voorstelling en het wonder hun begeerlijkste verschijning. Zij leven of vertoeven — prinsen en prinsessen, koningen en koninginnen, of wel phantasiewezens, — in oude kasteelen, burchten, onderaardsche gangen, grotten, in eenzame oorden, op eilanden en in wouden. Zij leven..... in de verbeelding. In de droomvoorstelling is het kinderlijke der sproke en het naïeve der mythische vertelling opgevoerd tot het door hooger dichterlijk bewustzijn verlichte en doorglansde verbeeldingsspel van het drama.

Het idyllische en elegische der stemming is ook verhoogd tot het, door wijs inzicht en harmonie vergeestelijkte mysterieuze bewustzijn der dramatische poëzie. De elegische schoonheid uit zich het sterkst *lyrisch*, en op die plaatsen waar het lyrische, als moment in de dramatische poëzie, min of meer op zichzelf verschijnt, is de lyriek ook zeer elegisch, evenals de lyrisch betoonde fragmenten der gedichten uit de *Serres Chaudes* en *Douze Chansons*; doch ook de epische gedeelten der drama's en gedichten verschijnen in deze elegische phase der aesthetische Idee.

Het kinderlijk dichterlijke, dat echter ook heel wijs kan zijn, blijkt evenzeer uit het sprookjesachtige en legendarische der meeste gedichten van Maeterlinck, zooals reeds bleek uit de aangehaalde strophen: „Les sept filles d'Orlamonde, Quand la fée est morte" enz. der oude liedjes.

Oude liedjes hebben dat eigenaardige der schoone aandoenlijkheid van het verledene, van vervlogen poëzie, als die onbestemde geur van gedroogde bloemen, bewaard in een spheer van onaantastbaarheid, — waarvan echter de schoonheid der aandoenlijkheid en verbeelding onverwelkbaar is, zooals alle poëzie waartoe het innig menschelijke eens is omhoog gebloeid.

Maar het bewustzijn in het heden ziet het verleden gaarne in dien vagen schijn van droomen, waarin de tijd en zijne ideeën, zijn gevoel en voorstelling, zich hullen in een waas van on-

bewustheid, van kinderlijkheid, waarin het geloof aan sprookjes en droomen immers de verbeelding met *wonderen* verrijkt. Het wonder verschijnt er, zonder eenigen twijfel uit te lokken. En de poëzie is het geestelijke licht, waarin het wonder der kinderlijke verbeelding het eeuwige der schoonheid erlangt.

Zooals elk geloof door allerlei bijgeloof vervormd wordt, die de verbeelding vult met een verbijsterende verscheidenheid van vreemd gevormde gestalten, zoo zal ook de goedgeloovige bewondering voor het mysterie, het mysterie van leven en van dood, van het natuurlijke en bovennatuurlijke, het zinnelijke en bovenzinnelijke of geestelijke, in het heden, maar vooral van het ontastbare verleden, dat zich nog slechts in het droomen en denken voortzet in dat heden, de verbeelding boeien in de banden van het bijgeloof, aan dat geheimzinnige van voorgevoelens en voorteekenen, dat een dichter en denker als Maurice Maeterlinck met bewuste bedoeling, ter versterking der psychische en poëtische sensaties, aanwendt in zijn drama's, en die men *psychische symboliek* kan noemen.

Daarom is het duidelijk dat hij de dramatische voorstellingen plaatst in een ver verleden, in geen bepaalden tijd, tenzij dan in 't algemeen in de kindsheid der tijden, waarin ook de legende, de mythe, en, voor de kinderlijke verbeelding, het sprookje welig tierden. Zij tierden er niet alleen welig, maar hebben ons ook schoone wonderbloemen van verbeelding nagelaten die onverwelkbaar zijn.

Het wonder bloeide er, niet alleen als een onuitroeibare woekerplant, als het bijgeloof aan alle geloof tot in onze tijden toe, maar heerlijker en schooner bewaard in de mythologie, als de poëzie der verbeelding, en in die ontelbare letterkundige overblijfselen en voortlevende ideeën, waarvan „oude liederen" nog altijd den fijnen geur bewaren. Zooveel volksliederen, fijn en bros van teêre schoonheid als zeer oud porselein, vol van de edelste en fijnstgevormde motieven — en hoeveel half

begrepen zinnebeelden! — bewaren een schat van innig menschelijke poëzie.[1]

Zij bloeien als bloemen die nooit verdorren, bloesems der gevoelvolle idee in de natuur der menschelijke ziel. Zij verschijnen altijd in het teêrste zielslicht, en zij reiken haar bloesems altijd naar het heldere, onvergankelijke geesteslicht: zij bloeien ten eeuwigen dage.

Iets van deze onverwelkbare poëzie heeft Maurice Maeterlinck bewaard, in die oude liedjes, in de *Douze Chansons*[2] met even zooveel teekeningen en vignetten door Charles Doudelet versierd. Men moet de liedjes lezen en de teekeningen en versieringen van houtsneden[3] zien, zooals men oude liedjes leest en oude houtsneden beziet. Toen ik ze zoo bezag, zonder andere bedoeling dan om er de mysterieuze schoonheid van te genieten, de verzen als zacht geneurie der geheimzinnige poëzie hoorend in dien eentonigen rhythmus, met de herhalingen slepend en langzaam, als litanieën half gepreveld half gezongen, was er steeds de geheimvolle bekoring van oude liedjes, — maar getoonzet in de zieletonen van een verfijnd modern dichter. Ik begreep toen ook wel dat de toekenning van den naam hypermodern, met dien botten glimlach van miskenning gegeven, van lieden die even onontvankelijk blijven voor de fijne poëzie van een oud lied, voortkwam uit den waan dat het zinnelijk verfijnde, en schijnbaar tot het pathologische verwordene, van gevoel en voorstelling, niet ontstaan kan uit een gezonde en sterke natuur, en het nieuwe niet met het oude kan overeenstemmen.

Het indringen met het moderne gevoel in een oude wereld, die reeds meer droom dan werkelijkheid was en meer poëzie

---

1) Frits Coers vooral heeft in ons land de liefde voor het oude lied zeer aangewakkerd. Ook hem is 't te doen om schoone menschelijkheid.

2) Parijs. P. V. Stock, gedrukt door Louis van Melle te Gent. 1894 in 4°, op Ingrespapier. Nieuwe uitgave met varianten en met de *Serres chaudes* te Brussel. P. Lacomblez 1900 in 8°.

3) Dit schrijf ik uit mijn herinnering op. Ik heb de teekeningen niet voor mij liggen, doch heb ze enkele jaren geleden dikwijls bezien.

dan historie, geeft aan dat oude weer mooiere schakeeringen van poëzie [1].

Als zoodanig zijn Maeterlinck's gedichten heel fijne gevoelens en verbeeldingen, waarin het geesteslicht speelt in teêr gebroken kleuren en tinten, met den elegischen toon van verfijnden weemoed in het rhythme en rijm, zangerig neuriënd van eigen zielsstemmingen of van een legendarisch verleden — met eerbied te behandelen en in eere te houden, met het bewustzijn dat zijn bijzonder talent zich daarin niet ten volle openbaart.

Hij is daarin wel fijn en teêr, en in het haast kinderlijke en vrouwelijke van gevoel en verbeelding zeer zuiver, maar niet groot en sterk van denken, niet diep bewust, niet rijk en schitterend van verbeelding, zooals hij in zijn drama's en prozawerken is. In de drama's zich nog beperkend en zoo zijn beheerscht meesterschap toonend in zijn „drame's pour marionnettes" en later in zijn meer realistische tooneelstukken, heeft hij in een reeks prozawerken eerst de grootheid van zijn geest kunnen openbaren, en wijde, uitgestrekte horizonnen van verbeelden en denken laten bewonderen.

Waar is toch de geheimzinnige achtergrond, waaruit de gestalten, de dramatische figuren van Maeterlinck's tooneelwerken te voorschijn komen? Alleen uit zijn ziel, die te midden van het moderne leven en de nieuwste kunst en wetenschap en wijsbegeerte, als een éenling is, met zijn tragisch-mystieke droomen en ideeën, waarin zijn personen leven? Komt zijn geest, als eene Athena, in volmaakte verschijning en gewapend met het schild van zijn mystisch geloof en met de schitterende lans van zijn rede, te voorschijn uit het verleden zonder dat men weet van waar en van wien? — Zijn geest is bewust van veel kunst en wijsheid, mystiek en geloof uit de oudheid en uit de middeleeuwen, — maar in zijn drama's

1) Zie het op pag. 273 aangehaalde gedicht.

blijkt hij een edel afstammeling te zijn van een drama-dichter der Elisabethaansche periode, van John Ford.

Hij is niet zoo eenzijdig als dramaticus, om zich alleen te richten naar één voorganger, maar veel in Maeterlinck's tooneelwerk — zelfs in zijn laatste periode — blijft onbegrepen als men John Ford's invloed miskent, die zelfs sterker is dan die van Shakespeare, en veel sterker dan die van Ibsen.

Maeterlinck stelt John Ford, een der Elisabethaansche dramatici, zeer hoog. Van het dozijn stukken die deze achterliet, zijn minstens vier meesterstukken, het schoonste het drama *'t Is pity she 's a Whore,* door Maeterlinck vertaald onder den titel *Annabella,* de heldin van 't stuk, dat door den vertaler genoemd wordt een bewonderenswaardig dichtwerk vol doodelijke droefheid. In dat drama zou voor den eersten keer in de literatuur de onoverwinnelijke, onuitputtelijke en teêre kracht van een verheven vrouwenziel zich in smettelooze schoonheid onthuld hebben.

De vernieuwer van het drama, die zichzelf gedurig trachtte te vernieuwen zonder zijn verleden te verloochenen, al zou hij zelfs in „Le Drame moderne"[1] gewagen van een „théâtre de paix et de beauté sans larmes," blijkt een leerling geweest te zijn in de school der „Elisabethan dramatists", waarvan hij met de grootste bewondering sprak in een beschouwing over John Ford. Hij noemt dien tijd der literatuurgeschiedenis het centrum van een der buitengewoonste geestelijke bewegingen.

Die geestesspheer is van een schoonheid zoo grootsch en machtig als de hoogste vloedgolf van een eindelooze zee. Wij moeten die beschouwen als den grootsten oceaan van poëzie, die ooit aan de vormlooze klippen van het aldagsleven zijn branding heeft doen koken. Die oceaan is in waarheid het „mare poetarum" der geestelijke wereldkaart, de geweldigste en ontzetttendste zee die ooit op onze aarde deinde.

---

1) In *Le Double Jardin.* (1904.)

„Veertig dichters" zegt Taine, waaronder verheven persoonlijkheden en de grootste aller kunstenaars die zielen door woorden uitgebeeld hebben; honderden van stukken en vijftig meesterwerken." [1]

Later [2] zal de dichter van het Shakespeareaansche drama *La Princesse Maleine* het probleem behandelen: „Où chercher la grandeur, la beauté, qui ne se trouvent plus dans l'action visible ni dans les paroles qui n'ont plus guère d'images attrayantes... Où chercher enfin cette poésie et cet horizon qu'il est pour ainsi dire impossible de retrouver dans un mystère qui existe toujours, mais qui s'évapore dès qu'on essaye de lui donner un nom?"... Alles wat zich afspeelt in het drama des levens, waarin de zinnelijkheid der bewogen zielen in worsteling verkeert met onzichtbare machten, zal tot vertooning moeten komen.

Zelfs de innerlijkste zielsontroering, diep in de zee van het gemoed verborgen, zal door den diepen golfslag der hartstochten, van het instinct, het gevoel, omhoog wentelen en aan de oppervlakte zijn geschakeerde kleur vertoonen in 't licht der aanschouwing. Niets is zoo verborgen of een diepe drang stuwt het naar boven, tot het in wondere teekenen verschijnt.

De zee waarvan Maurice Maeterlinck sprak is die woeling van hartstochten, die eindeloos voortduurt met golfslag op golfslag van drang en daad, met op het licht-brekend oppervlak — de zichtbare zijde van het levende, bezielde en geestelijke wezen — duizenderlei schakeering van de kleuren der hartstochten, van liefde, haat, nijd, eerzucht, enzoovoort in onophoudelijke afwisseling.

Die zee uit Shakespeare's tijd is zoo wild en stormachtig, bij afwisseling zoo licht en zoo duister als weerlichten en winternachten; een zee, gelijk Maeterlinck zegt, zoo woest,

1) Zie zijn studie bij *Annabella*.

2) In *Le Double Jardin*, Le Drame moderne (1904.)

dat zelfs de kustbewoners hare wondergolving niet durven naderen, en in welker schoot onophoudelijk edelsteenen en slijk door elkaar dwarrelen.

In *Annabella* is het de liefde die plotseling de ziel als een branding beweegt, zooals het ook in Maeterlinck's eigen drama's de liefde is, die in 't bijzonder de vrouwenzielen in wondere ontroering brengt tot in de diepste verborgenheden. als in *La Princesse Maleine* (1889), in *Pelléas et Mélisande* (1892), in *Aglavaine et Sélysette*, (1896) vooral, — tot de geheimzinnige wreede dood den nacht over de zielen uitbreidt. De dood is het noodlottig einde. De dood heerscht nevens het noodlot in de eerste, en ook enkele der latere drama's van Maeterlinck oppermachtig.

Nieuw voor hem is dan het verlangen dat zich uitspreekt in het woord: de dood zij niet meer de ultima ratio, „le but inévitable de tout poème dramatique" [1]. Niet de ultima ratio en niet het doel zij de dood, maar het tragische einde, de oplossing van eindelooze levensproblemen, zooals de nacht op den dag volgt, wel een factor maar niet alles in alles.

De held gaat aan zijn verhevenheid te gronde. Hij is verheven, maar zijn menschelijke broosheid verdraagt de verhevenheid niet in den noodlottigen strijd. De heros valt in zijn overmatig streven door innerlijke of uiterlijke fouten, tragische ontroering wekkende, omdat zijn strijd altijd een verheven strijd is en zijn pogen hoogmenschelijk.

Er zijn velerlei helden en heldinnen.

Geen dadenrijke helden roept Maeterlinck voor de verbeelding op, gelijk andere drama-dichters, maar eer mystieke droomers, in zichzelf psychisch een strijd voerend met hun eigen gevoelens en voorstellingen, en ekstatisch levende vrouwen — weinig gelijkend op de heldinnen der meeste dramatici — die ook slechts een innerlijken strijd strijden, of die gelaten lijden onder den

---

1) „Le Drame moderne" (*Le Double Jardin*).

mystieken invloed van onzichtbare levensmachten, waarvan liefde de grootste is, en waarvoor zij zich opofferen, zooals de fijne etherische Sélysette.[1] Hooger alleen dan de levensmachten troont het Noodlot, de onverbiddelijke heerscher, die hen voortdrijft naar een duister doel, waarop slechts de dood gelijkt, en waaraan geen ontkomen is. De Moira schrijdt onmeedoogend aan, ook voor degenen die zich opofferen in liefde. In stukken als *L' Intruse* en *Intérieur* vermomt zich het Noodlot als de onzichtbare dood, wiens naderen de schuwe menschenzielen door voorgevoelens en voorteekenen beangstigt.

Een ware heldin is wel *Monna Vanna*, die zegeviert in het binnenste van haar ziel, stralend rein blijvende in schijnbare zonde. Of zij een wonder van blank lichtende zielenadel is, ook als zij de grenzen van het zondige nadert en zelfs overschrijdt zonder te huiveren, dan wel de zuivere maar hartstochtelijke vrouw, die het zondige, zich offerend, heiligt door den verheven liefdegloed van haar hooge ziel, die als het vuur zelf zuiver blijft, is nog een raadsel, dat ieder voor zich zelf oplosse.[2]

Als Plato in een half mythische half philosophische voorstelling en gedachte het aardsche bestaan vergelijkt met een kerker waarin onze geesten gevangen zijn, of met een grot waar wij op de wanden vóor ons slechts de schaduwbeelden zien der werkelijke dingen, die ontstaan door een achter ons schijnend licht,[3] terwijl de oerbeelden der ideeën onzichtbaar voor ons blijven, heeft hij daarin wel geen philosophische waarheid uitgesproken maar toch zeker een schoone gedachte, die haar zijde van waarheid voor veel menschen heeft, en wel deze:

---

1) Ik verwijs naar de mooie studie van L. van Deyssel in het *Tweemaandelijksch Tijdschrift*, Sept. 1897, later opgenomen in den IVn Bundel der Verzamelde Opstellen.

2) Alida Klein gaf een Monna Vanna die het eerste nadert, Georgette Leblanc, de vrouw van Maeterlinck, eene die het tweede nabij komt.

3) Plato's *Phaidros* en *Politeia*. De voor onze zinnen waarneembare dingen zijn afschaduwingen (εἴδωλα) en nabeelden (ὁμοιώματα, εἰκόνες) van de oerbeelden (παραδείγματα).

de menschen zijn verblind, voor hen schijnt de waarheid niet. Deze mystisch-philosophische gedachte heeft wellicht Maeterlinck door 't hoofd gespeeld toen hij zijn drama *Les Aveugles* schreef.[1] De eenzaamheid van het verblind zijn, zinnebeeldig vertoond in die voorstelling van zes blinde grijsaards en daarnaast zes blinde vrouwen, verstoken van hun gids, een ouden priester, in een eeuwenoud bosch op een eiland, die met elkaar spreken over het gebeuren om hen heen, die jammeren, klagen en bidden, die, geleid door den hond van het klooster, hun ouden gids zoeken en zijn lijk vinden, waarna zij alle spoor bijster zijn, — want ook het ziende kind van de waanzinnige blinde kan hier geen licht in de duisternis brengen. De wanhopige verlatenheid is niet slechts diep ontroerend, de ziel met meewarigheid vervullend om het troostelooze lot dier blinden, maar wekt door gevoels- en denkassociaties, door het onbewust of wel bewust symbolisme, nog hoogere stemmingen en ideeën.

Ook deze voorstellingen schijnen schaduwbeelden van verheven ideeën.

Zonder die aanduiding van het drama van „marionetten", die later (1894) geplaatst zou worden bij de titels van drie kleine tooneelstukjes[2], gaf reeds de denk- en gevoelsspheer, waarin de lezer de personen geplaatst ziet in de voorstelling der tooneelschikking, het licht, het décor, de kleeding der personen, naar vorm en kleur, de woorden en gebaren, genoeg aanleiding om iets geheel anders te verlangen en te verwachten dan men gewoon was. Heeft voor de muziek reeds de *stilte* soms even veel beteekenis als de toon, voor den zang wint zij nog aan beteekenis; doch voor de dramatische kunst bergt de stilte, het geheimzinnig zwijgen ná of vóor het woord of gerende zekere houdingen en spanningen, de uitdrukkings-

---

1) Vgl. de studie van Prof. Is. van Dijk over Maeterlinck.

2) Bedoeld worden *Alladine et Palomides*, *Intérieur* en *La Mort de Tintagiles* bij Edm. Deman te Brussel verschenen in 1894.

volheid van het gebaar en het mimische spel begeleidend, onnoemelijke schatten van een psychisch rijk leven.

In het spreken zijn wij bij het bepaalde en tijdelijke, zwijgend kunnen wij met het eeuwige verkeeren; of volgens Maeterlinck: „La parole est du temps, le silence de l'éternité".[1] Hij stelt om die stilte het leven — welk leven? — zelfs boven de poëzie.

Wij achten het een vergeeflijke dwaling van hem, als hij onevenredig de stilte verheft, wetende dat niets op zich zelf gesteld is, de stilte slechts beteekenis verkrijgt doordat het ook mogelijk is dat zij verbroken wordt, en het zwijgen slechts iets beduiden kan tegenover het spreken; maar zijn roem is het niettemin, dat hij na Carlyle gewezen heeft op de dikwijls beteekenisvolle stilte. Op het hoogste doel in het leven en in de poëzie wijzende, meent Maeterlinck dat het in 't leven gemakkelijker te bereiken is dan in de edelste gedichten; „car les poèmes ont dû abandonner les deux grandes ailes du silence". Alleen in de stilte heerscht het Mysterie.

Wij denken echter hierbij ook aan de waarheid dat de verhevenste gedichten, zoowel als de verhevenste muziek, ook weer de verhevenste stilte wekken. De poëzie kan eerst, als de vergeestelijkste kunst, de stilte vullen met schoonheid, zooals de philosophie haar vervult met wijsheid.

In de stilte der ideeën vergaat alle geruisch der wereld. Maar het is slechts de verheven mensch, de hooge geest die alle momenten van natuur en leven in zich heeft opgeheven, die dat rijk der stilte mag betreden en er als majesteit in heerschen.

Heeft Maeterlinck in zijn *Trésor des Humbles*, waarvan het bovenstaande een weerspiegeling was, en wel van een der meest belangrijke opstellen[2], aan de nederigen, aan de aard-

---

1) *Le Trésor des Humbles*, Le Silence.

2) Le Silence. *Le Trésor des Humbles* is in 1896 verschenen. Société du Mercure de France, Parijs, in 18.

geborenen [1], aan de ootmoedigen, zijn ideeën van heil en vertroosting gebracht — naar een illuster voorbeeld —, dan heeft hij gedacht aan het mysterie van het Onbewuste der ziel die tot den geest zich nog niet heeft ontplooid, doch die de waarheid en wijsheid van al het geestelijke als een wonder of mysterie voortbrengt, zooals de plant de bloem voortbrengt.

Heeft hij het over de Stilte, over het Ontwaken der Ziel, spreekt hij van de Ingewijden (Les Avertis), van zijn Mystieke Moraal, over de Vrouwen — over de „kinderen" had hij ook in 't bijzonder moeten spreken — over den Brabandschen mysticus Ruusbroec [2] den Bewonderenswaardige, over Emerson, over Novalis [3], over het Tragische van het Dagelijksche Leven (Le Tragique Quotidien), over het Gesternté, over de Onzichtbare Goedheid, over het Diepe Leven en de Innerlijke Schoonheid, dan blijkt ons altijd dat zijn *mystieke wijsbegeerte*, waardoor hij een aesthetisch zeer veredelde afstammeling is van Ruusbroec en Eckhart, die zeer veel verwantschap toont met Novalis en Emerson — soms ook met Carlyle —, een wonderschoone vereeniging is van middeleeuwsch-religieus bewustzijn en uiterst moderne literair-philosophische bezinning.

Als dichter en wijsgeer geroepen om zijn schoonheid en wijsheid, in wier ziels- en geesteslicht het geheele leven, de natuur en de wereld hem verscheen, in woord te brengen op zulk een wijze dat hij verstaan en begrepen kon worden door de zéer velen waarvoor hij zijn *Trésor des Humbles* bestemde, heeft hij dat gedaan in den trant dier mystici, van de Schoonheid, het Goddelijke en de Waarheid sprekende niet in philosophische abstrakties, in zuivere dialektiek en in verheven poëzie, maar in 't bijzonder van het goddelijke, het mys-

1) Humble komt van humus [Lat.] of aarde.

2) In 1891 vertaalde Maeterlinck zijn *Sieraad der geestelijke Bruiloft*, waarvoor het opstel een inleiding is. In 't voorbijgaan wijs ik op het belangrijke stuk van Dr. J. v. d. Bergh van Eysinga-Elias in *De Gids* van 1907, n⁰ 5.

3) Het opstel in *Le Trésor des Humbles* is een fragment van de voorrede voor de vertaling van *De Leerlingen te Saïs*.

tisch-religieuze, in *symboliek*, in *allegorie*, in „gelijkenissen" [1].

De waarheid is in haar eigen vorm en inhoud, in haar zuivere gestalte, onbegrijpelijk voor de menigte, en daarom spreekt de prediker, en zelfs de dichter, en dikwijls ook de wijze, in gelijkenissen.

De mystieke dichter en wijsgeer, die Maurice Maeterlinck is, die middeleeuwsche mystiek veredeld en verfijnd heeft tot een nieuwe wijsbegeerte en poëzie, sprak veeltijds en veelzins in *symboliek*. De toepasselijkheid in het drama, dat als vertooning en spel reeds iets meer moet beteekenen dan de realiteit, en wel idealiteit van zielvolle toestanden en toedrachten, was in zoover iets nieuws dat het mysticisme er vertoond en gespeeld wordt, met een ver doorgevoerde symboliek van het woord, de stilte, het gebaar, de mimiek, den zielstoestand, weerspiegeld in de omgeving binnenshuis, of in de natuur, met een verscheidenheid en opeenvolging van bijzondere toevallen en noodzakelijke gebeurtenissen, die hun psychisch-aesthetische uitwerking op lezer en toeschouwer niet missen, — een symboliek die men ook reeds in Shakespeare, en meer bewust toegepast in Ibsen vindt.

Maeterlinck heeft het meer over de ziel, het instinct, het hart, het gemoed dan over het verstand, het intellect, den geest. Spreekt hij over de rede (la raison), dan heeft men daarbij meer te denken aan het verstand óf wel aan het instinct, de intuïtie, het gemoed, het hart, het gevoel, dan aan het Duitsche 'Vernunft' of het Hollandsche 'Rede', waarin alle onderscheidingen, die het verstand stelt, en ook het onderscheid dat zich als verstand tegenover rede stelt, in hoogere eenheid zijn opgeheven. Hij spreekt b.v. van het „instinct der bovenmenschelijke waarheden, die wij allen bezitten" [2], van

---

1) Vgl. Mattheüs 13: 10-18, waar Christus antwoord geeft op de vraag der discipelen waarom hij in gelijkenissen spreekt. Den menschen is het niet gegeven: „de verborgenheden van het Koninkrijk der Hemelen te weten" [11] „omdat zij ziende niet zien, en hoorende niet hooren noch ook verstaan" [13].

2) *Le Trésor des Humbles*. Le Silence.

„de diepten der ziel"[1], van het „plotseling ontwaken van sluimerende waarheden" (intuïtie), van het „ontwaken der zielen"[1], in een afzonderlijk opstel uitgewerkt, van „het elken dag grooter worden van het gebied der ziel"[1]; hoe de menschen „teerder en dieper het kind, de vrouw, de dieren, de planten en de dingen zullen begrijpen"[2], hoe men in oude werelden, Egypte, Indië, Perzië, „dicht bij het oppervlak van het leven" gekomen was[2]; gewaagt van „geheime krachten",[3] de „psychologie immédiate" hooger stellende dan de wetenschappelijke zielkunde, die zich den schoonen naam van Psyche wederrechtelijk toegeëigend heeft[2], van „geheimzinnige wetten"[2], meent dat de „geestelijke verschijnselen, waarmee de verhevenste menschen en de diepste denkers onder onze broeders zich eertijds nauwelijks bezig hielden, tegenwoordig de kleinste geesten belang inboezemen", waaruit dan blijkt dat de menschelijke ziel één enkele plant is, en dat, als de ure is gekomen, „alle takken tegelijkertijd in bloei staan"[3]. Aan het einde van „Le Réveil de l'Ame" haalt hij vragenderwijs een woord aan van Claude de Saint-Martin, „le grand philosophe inconnu": „Hebben wij weer een schrede verder gedaan „op het leerrijke en lichtende pad van den eenvoud der wezens"? Laten wij in stilte wachten, misschien vernemen wij binnenkort het „gefluister der Goden".

In „Les Avertis" wordt over leven en dood gesproken op gedempte wijze, en tracht hij aanwijzingen te geven van tot den dood voorbestemden of ingewijden, die de geheimzinnige

---

1) *Le Trésor des Humbles*, Le Silence.

2) Id. Le Réveil de l'Ame.
De geheimzinnige wetten en krachten, vaag aangeduid in verband met het spiritisme, de hypnose, het magnetisme, de telepathie, de levitatie, zouden volgens M. de officieele wetenschap schokken. Het is jammer dat M. aan den eenen kant de „wetenschap", officieel of niet, te beperkt neemt, en aan den anderen kant te goedgeloovig en onkritisch staat tegenover de z.g. „spirituele verschijnselen."

3) Id. Le Réveil de l'Ame.

teekenen van een innig verband tusschen leven en dood met zich zouden omdragen.

Op zeer bijzondere wijze heeft Maeterlinck zijn moraal of de moraal zijner drama's en dramatische personen, ontwikkeld in *La Morale Mystique.* Zijn leer is meer een ethica dan een moraal. Toevalligerwijze doet een uitspraak van Maeterlinck: „Dès que nous exprimons quelque chose, nous le diminuons" [1], denken aan het woord van Spinoza, dat alle bepaling ontkenning is (determinatio negatio est). Er zijn duizenden waarheden, die gesluierde koninginnen zijn, die ons door het leven heen geleiden en waarvan wij niet vermogen te spreken. Er is iets ondoordringbaars tusschen ons en onze ziel, en op sommige oogenblikken, zegt Emerson, zouden we er toe komen vurig naar het lijden te verlangen, in de hoop dat wij daar eindelijk de werkelijkheid [2] zullen vinden en de scherpe punten en hoeken der waarheid zullen voelen [3].

Voor waarheden stelt Maeterlinck geen 'feiten' als bewijzen, — want feiten zijn slechts de zwervelingen, spionnen of achterblijvers van de groote machten die men niet ziet. Dat wij niet met ons zelven alleen zijn, weten wij bijwijlen beter dan onze vaderen. Is de woning onzer ziel toegankelijker dan vroeger geworden? Zijn de golvingen der inwendige zee krachtiger geworden? Zeker is dat onze moraal zich vervormt, en dat zij met kleine schreden stijgt naar hoogere gewesten, welke men nog niet ziet.

In een reeks van vragen, die slechts symbolisch en allegorisch bedoeld zijn, zooals een mythologische wijze der oudheid zou doen, stelt Maeterlinck het probleem van de reinheid der ziel, onbesmet door de talrijke misdaden door den mensch bedre-

---

1) *Le Trésor des Humbles.* La Morale mystique.

2) Het Fransche woord „réalité" behoort in het Hollandsch vertaald te worden, niet door realiteit, maar door werkelijkheid. Realiteit of zakelijkheid (res-ding, zaak) staat tegenover idealiteit; maar „werkelijkheid" is ook idealiteit. Maeterlinck bedoelt evenals Emerson ware of ideëele werkelijkheid.

3) *Le Trésor des Humbles.* Le Revéil de l'Ame.

ven. Waarover zou de ziel blozen, als zij plotseling zichtbaar werd en moest wandelen tusschen haar zusters, ontdaan van hare sluiers, maar belast met haar geheimste gedachten, en gevolgd door de geheimzinnigste daden haars levens, die door niets konden worden geopenbaard? — Zij zou niet blozen; zij zou niets te verbergen hebben; zij zou niet als een kuische vrouw haren langen mantel van haren slaan om de tallooze zonden van haar vleesch. Want zij kent ze niet; deze zonden hebben haar nooit bereikt. Zij zijn op duizend mijlen afstand van haren troon bedreven. [1]

Zeer schoon zijn de vondsten die het instinct [2] doet in het geheimzinnige gebied der ziel, die hij zich telkens voorstelt als een reine maagd, of als een vorstin onschendbaar tronend in haar rijk, waarin alles wat mogelijk en werkelijk is kan gebeuren, maar waarboven zij verheven is, zoodat geen smet haar aankleeft.

Zult ge, in tegenwoordigheid van een engel, er trotsch op zijn, nooit kwaad gedaan te hebben? Dewijl Jezus de ellendige gedachten leest van de Pharizeeërs, die den verlamde van Capernaum omringen, zijt ge er dan wel zeker van, dat hij daarom ook hunne zielen met een zelfden blik beoordeelt, dat hij deze tegelijkertijd veroordeelt en niet achter die gedachten een misschien onveranderlijke helderheid bemerkt. [3]

Dit is de moraal voor goden, voor engelen, voor bovenmenschelijke wezens. Deze mystieke moraal heerscht „in gebieden nog verder verwijderd dan onze gedachten". [3] Maeterlinck heeft haar laten heerschen in enkele zijner drama's. [4] Wij komen daarmee, na het dierlijke en psychische leven, „aux portes de la troisième enceinte: celle de la vie divine des mystiques."

1) *Le Trésor des Humbles.* (Le Revéil de l'Ame).

2) Dit woord heeft groote beteekenis voor Maeterlinck. In „La Morale Mystique" blijkt dit zeer duidelijk. Als hij gezegd heeft dat hij de ziel „instinctivement" plaatst boven het wreedste onrecht en het ergste kwaad, roept hij uit: „que cet instinct est admirable et significatif!"

3) *Le Trésor des Humbles.* (La Morale Mystique).

4) *Aglavaine et Sélysette, Monna Vanna, Pelléas et Mélisande.*

De grens van dat gebied van het goddelijke leven der mystieken overschrijdt men alleen op den tast. Is men over de grenzen, waar is dan de zekerheid, waar zijn dan die bewonderenswaardige wetten, die wij misschien onophoudelijk overtreden zonder dat ons geweten het vermoedt, al was onze ziel er over ingelicht?[1]

Het mysticisme is dat duister gevoelsgebied[2] dat, als het onderbewuste of half bewuste, vergeleken met de ware wijsbegeerte die als zuivere wetenschap begrepen wordt, wel door het intellect, in kunst en religie, gekleurd wordt, maar toch altijd troebel blijft en nooit tot helder bewustzijn van het wezen der dingen of de waarheid komt. Het mysticisme dat zich praktisch uit, leidt tot een schouwend leven in een religie, waarin alleen het gevoel, en niet de denkende geest, tot wetenschappelijkheid opgeklaard, zal heerschen.

De mysticus „ghebruukt" God, d.i. verdiept zich in God, zonder over het godsbegrip zuiver wetenschappelijk na te denken.[3] Visioenen hebben dan oneindig hoogere beteekenis dan wijsgeerige onderzoekingen. Er zijn ekstatisch levende vrouwen geweest in de 12e en 13e eeuw, en er zijn in 't algemeen tijden geweest in de middeleeuwen van een opgewekt religieus leven, vooral in de begijnhoven, brandpunten van godsdienstzin vormend,[2] in Vlaanderen en in het land van Ruusbroec (Braband), die waarschijnlijk Maeterlinck dikwijls voor den geest hebben moeten staan, als hij dacht over de mysteriën, die hij in zijn eigen leven, in zijn eigen tijd, vond, doch die hij zich zuiverder kon voorstellen in het verleden, in dien levenskring van kasteelen en kloosters, waarin zich de heldinnen zijner drama's bewogen.

---

1) *Le Trésor des Humbles.* (La Morale Mystique).

2) Spinoza noemt het gevoel en de hartstocht „idea confusa" (Ethica III. Eff. gen. def.)
Lessing spreekt van de „dunklen Sinne" (*Laokoon* 137, Reclam.)
Het gevoel, het instinct, enz. bij Maeterlinck is ook intuïtie, en zelfs rede

3) Zie „Ruusbroec in verband met de Fransche en Duitsche mystiek," door J. v. d. Bergh v. Eysinga—Elias. Gids '07. 5.

Heldinnen even weinig als helden in den gewonen zin, gelijk in de drama's van Shakespeare en Corneille, Racine en Von Kleist, voert Maeterlinck ons voor oogen, maar toch in mystieken zin ideale gestalten, als die ekstatisch levende vrouwen, die een innerlijken strijd voeren tegen onzichtbare levensmachten, geloovende aan symbolen en visioenen, gelijk eene Elizabeth von Schönau [1], eene Hildegart von Bingen [2], als eene Hadewijch [3], en blijkens enkele Heiligenlevens [4]. Deze ekstatische personen zijn niet vreemd aan den geest van Maeterlinck, zoo min als aan het land zijner geboorte en aan Ruusbroec's vaderland. Zij leefden vooral in Vlaanderen en Braband.

Van Ruusbroec, den Bewonderenswaardige, van wien hij het *Sieraad der geestelijke Bruiloft* vertaalde, zegt Maeterlinck, dat hij, midden in het donkere Brabandsche bosch van Soignes, waarin hij hem geplaatst denkt, levende in zijn hut [5] te Groenendael, eenvoudige en onwetende ziel, onbewust de verblindende afschijnsels aller eenzame en mysterieuze bergtoppen van de menschelijke gedachte in zich opnam.

Hij kent, zonder het zelf te beseffen, het Platonisme van Griekenland, het Sufisme van Perzië, het Brahmanisme van Indië en het Boeddhisme van Thibet. Zijne wonderbaarlijke onwetendheid vindt de wijsheid van begraven eeuwen terug en voorspelt de kennis van nog ongeboren eeuwen. Geheele bladzijden van Plato, Plotinos, Porphyrios, uit de Zend-Avesta, de Gnostici en uit de Kabbala, vindt men in de goddelijke beginselen terug in de geschriften van den nederigen Brabandschen mysticus.

Plato en Plotinos echter zijn voor alles de koningen der dialek-

---

1) † 1165.

2) † 1178.

3) † 1248. Geschriften: „Epistole Haywiges", „Tweevormigh Tractaetken" en „Visiones Haywige."

4) G. Kalff. *Geschiedenis der Ned. Letterk.* I: 143 e. v.

5) „Il vivait, nous dit-on, en sa cabane de Groenendaal" (Maeterlinck, in *Le Trésor des Humbles.*) — Dit is niet juist.
De mysticus Johannes Ruusbroec, geboren te Ruusbroec bij Brussel in 1293, stierf als prior van het Augustijnerklooster Groenendael in 1381.

tiek. Zij komen tot de mystiek door de kunst der redeneering. Zij gebruiken, zegt Maeterlinck, hunne verstandelijke ziel en schijnen een wantrouwen te koesteren tegen hunne intuïtieve of contemplatieve ziel. De redeneering beschouwt zich zelve in den spiegel van de redeneering en doet haar best onverschillig te blijven voor alle andere weerkaatsingen.

In Ruusbroec evenwel heerscht de intuïtieve ziel over de discursieve zuivering der ideeën door de woorden. De boeien van den droom zijn afgevallen. De spiegel van het menschelijk intellect is in zijn boek iets geheel onbekends; maar er bestaat een andere spiegel, die doffer is en meer diepte heeft, en dien wij in ons diepste binnenste verborgen houden. Het intellect zou hem doen breken, als het een oogenblik zijn profaan licht daarin deed weerspiegelen. Maar iets anders wordt er somtijds in gezien. Is het de ziel? Of God zelf? Of beide tegelijk? — Dat zal men nooit te weten komen; en toch zijn deze bijna onzichtbare verschijningen de eenige en waarachtige souvereinen over het leven [1].

Wat voor Ruusbroec waar is kan bijna woordelijk van Maeterlinck gelden. Het geheele opstel over het mysticisme van den Brabandschen priester is tegelijk voor Maeterlinck te beschouwen als een oratio pro domo in den goeden zin en een onbewuste belijdenis. Want ook van Maeterlinck, wellicht de oprechtste en zuiverste mysticus onzer dagen, geldt, dat zijn ideeën en phantasieën de wijsheid van vervlogen eeuwen weerspiegelen, dat men er de nog eenigszins mythische philosophie van Plato evenzeer in herkent als het religieuze mysticisme van Ruusbroec, dat men er Boeddhistische en Brahmanistische wijsheid zoowel als moderne theosophie en spiritisme in vindt, en zeer merkwaardiger wijze naast de droomenrijke gevoelsontboezemingen van een Novalis ook naarstig verzamelde exacte wetenschappelijkheden en feiten-

1) *Le Trésor des Humbles.* Ruysbroeck l'Admirable.

kennis, gelijk in *La Vie des Abeilles*[1] en *L'Intelligence des Fleurs*[2].

Aan de feiten niets toevoegende[3], doch daaraan slechts zijn gedachten ontspinnende, door zijn tot in het levensmysterie der bloemen en dieren doordringende intelligentie, en uitgaande van de identiteit der wereldziel, die op zoo wonderbaarlijke wijze in het instinct zich openbaart, waarin hij alle wijsheid verscholen acht, heeft hij een fijn weefsel van veronderstellingen, phantasieën en ideeën samengesteld, — waarbij dan blijkt dat de intelligentie der bloemen en bijen een onbewuste instinctieve wijsheid is, die in den mensch eveneens aanwezig is, doch die alleen de mensch, de wijze mensch, vermag te ontwikkelen en te openbaren in redelijke waarheid en bewuste wijsheid.

Hij hield den spiegel van eigen intellect voor het levensmysterie der bloemen en bijen[4], en wat zich daarin wazig en kleurrijk, — doch waarin fijne speurzin allerlei beteekenis ontwaarde —, weerspiegelde was... intelligentie, en deze is geene andere dan die in hoogsten staat menschelijke intelligentie genoemd kan worden. In waarheid en wijsheid, zij het onbewuste of bewuste, instinctieve of redelijke, intuïtieve of dialektische, is dier en plant, is de geheele natuur, met den mensch in wezen identiek. In de natuur verbergt zich én openbaart zich de absolute Idee, om in haar anders-zijn, in haar veruitwendiging als natuur, weer tot zich in te keeren en Idee te zijn. In de natuur ontwikkelt zich de Idee. De menschelijke geest, dat is de geest in zijn hoogste ontwikkeldheid,

---

1) *La Vie des Abeilles*, Parijs. E. Fasquelle. 1901 in 18.

2) *L'Intelligence des Fleurs*. Parijs. E. Fasquelle. 1907, in 18.

3) Hij zegt in 't begin van L' I. d. F. met nadruk dat hij slechts feiten meedeelt die aan alle botanici bekend zijn. „Je n'ai fait aucune découverte et mon modeste apport se réduit à quelqes observations élementaires."

4) In *La Vie des Abeilles* en in *L'Intelligence des Fleurs*, het eerste groote opstel uit het werk, in 1907 verschenen, waarin ook andere kleinere opstellen, het zich daarbij aansluitende, *Les Parfums, La Mesure des Heures, L'Inquiétude de notre Morale, Eloge de la Boxe, A propos du roi Lear, Les Dieux de la Guerre, Le Pardon des Injures, l'Accident, Notre Devoir Social* en *L'Immortalité*.

weerspiegelt in zichzelf en meteen in de natuur, die ook in hem zelf vertegenwoordigd is, alle momenten der Idee, en weerspiegelt in hoogste volmaaktheid aldus alle phasen van natuur, leven, ziel en geest.

De intelligentie, die Maeterlinck bespeurt en met fijnen smaak voor het schoone en treffende samenstelt tot een harmonisch geheel, in het voor den oppervlakkigen onderzoeker zoo weinig beteekenende en voor den dieper zoekenden natuurvorscher zoo raadselachtige en beteekenisvolle leven der bloemen en bijen, is de al-intelligentie, die men ook wereldziel en wereldgeest noemt, die zich in de natuur, als 't ware vóór haar tijd openbaart, verborgen en toch zich in allerlei teekenen openbarende.

Maar, nog niet bevrijd van het psychologisch en literair-religieus mysticisme van zijn eersten tijd, erkent hij nog in het levensmysterie als zoodanig den waarheidsgrond van al het bestaande. Hij acht het Mysterie de bron-wel van alle natuur-, ziel- en geestesleven. Hij kan zich nimmer verloochenen de verlichte *mysticus* te zijn, ook in den verlichten wetenschappelijken en philosophischen tijd waarin wij leven.

Schijnt hij in zijn laatste dramatische werken van het leven der mysterieuze zielen terug te keeren tot het leven der reëele menschen, zoodat zijn sprong uit het mysterie in de realiteit velen gewaagd schijnt, terwijl men hem zelfs ontrouw en verraad verweet aan zijn heiligste beginselen, dan meen ik toch dat zijn bekeering ook werkelijk slechts schijn is. Hij gelooft in zijn laatste drama's *Monna Vanna*[1] en *Joyzelle*[2] zoowel als in zijn laatste prozawerken, *La Vie des Abeilles* en *L'Intelligence des Fleurs*, *Le Temple enseveli*[3] en *Le Double Jardin*[4], evenzeer nog als de mysticus uit het bosch

1) *Monna Vanna.* Eug. Fasquelle. Parijs, in-18. (1902).
2) *Joyzelle.* Parijs. id. in 18. (1903).
3) *Le Temple Enseveli*, id. Parijs. in 18 (1902.)
4) *Le Double Jardin.* id. (1904).

van Soignes, de Bewonderenswaardige, aan het goddelijke vermogen der inwendige waarheidsziening, „cette faculté divine de l'introspection" [1].

Met de intellectueele intuïtie ziet, volgens Ruusbroec, de geest de dingen uit een hoogere wereld in het goddelijke licht dat er over straalt. Aanschouwt hij deze dingen, dan ziet hij in werkelijkheid het geestelijke licht. — Dit is het gezichtspunt der eeuwigheid, waarin de wijzen de werkelijkheid zien, zooals bij voorbeeld Spinoza de dingen zag: sub specie aeternitatis. Ook Maeterlinck ziet „réellement la lumière intelligible", en wel met den geest. Het licht ziet het licht, de geest ziet den geest. Dit is beeldspraak, maar het is de beeldspraak der wijsheid zelf. Het is de taal die gaat van ziel tot ziel, van geest tot geest, waarin de waarheid kenbaar wordt dat de Idee zichzelf nagaat, en intellectueel aanschouwt in haar phasen, zooals zij zich verwerkelijkt in hare momenten [2].

Maar als de geest zijn aandacht schenkt aan de dingen, ziet hij het principe, dat hen verlicht, niet duidelijk; wel daarentegen als hij de dingen vergeet en alleen den glans ziet: dan ziet hij het licht zelf „et le principe de la lumière".

Dit is het intelligibele licht, het licht des geestes zelf: „Ce n'est pas hors d'elle-même que l'intelligence contemple la lumière intelligible" [1].

In dit prachtige en wijze woord, waarin de oudste en nieuwste philosophie samenkomt, spreekt de geest van een Brabandsch 13de eeuwsch religieus mysticus in de taal van een modern mystisch dichter en wijsgeer. Het intellect neemt het intelligibele licht niet waar buiten zichzelf. Het principe van het geestelijke licht is de absolute geest, die alles in zich verlicht en weerspiegelt.

---

1) *Le Trésor des Humbles. Ruysbroeck l'Admirable.*

2) Hier is de weg gewezen naar de klassieke wijsbegeerte: Spinoza, Leibnitz. Kant, Fichte, Schelling, Hegel.

Niets anders gebeurt er in den menschelijken geest die tot zichzelf inkeert. Ruusbroec en Maeterlinck vergelijken het licht, dat dan gezien wordt, met het licht dat men waarneemt als men bij gesloten oog tegen den oogbol drukt, — hetgeen, overgebracht op het geestelijke, beteekent dat men dan niet een vreemd licht ziet, hetwelk in vreemde vormen schittert, maar eigen licht dat, plotseling, innerlijk straalt met zuiveren glans.

Dan is er sprake van de vereeniging met het goddelijke, waarin de gelukzaligheid gevonden wordt, gelijk in een andere ethische wijsbegeerte, n.l. die der Stoa, in de ekstasis de goddelijke geest in de menschen vaart, of gelijk volgens weer een andere, religieus-allegorizeerende philosophie, van Philo van Alexandrië, de identiteit van het menschelijke en goddelijke pneuma voorgesteld en begrepen wordt[1].

Dit is ook de beatitudo van Spinoza.

De geest moet zich, zegt Ruusbroec, onderdompelen in de diepten van het goddelijke, tot dat hij, in stede van zichzelf te aanschouwen of de intelligibele wereld, zelf worde een voorwerp van contemplatie, en schittere met den glans der concepties die daarboven hun bron hebben. Dit is volgens Maeterlinck[2], ongeveer alles wat menschelijke wijsheid ons in deze zeggen kan. Dit is ongeveer alles wat de prins der transscendentale metaphysici in het woord heeft kunnen openbaren.

Is 't dan wel de juiste weg dien Maeterlinck ons wil wijzen als hij zegt, dat voor 't overige, wat verdere verklaring betreft, wij deze moeten zoeken in ons zelf, in die diepten, waar iedere verklaring zichzelf teniet doet bij het uitspreken? Het is waar, dat dit de slotsom van alle overpeinzingen van den mysticus moet zijn: het subjectief agnosticisme. Naast de mystieke gnosis van het goddelijke, als de onmiddellijke zekerheid, staat onverzoend, alleen door een geheele verloochening

1) Vgl. ook Plotinos. Ennead. V. 3 en VI. 7.
2) Zie *Trésor des Humbles*. Ruysbroeck l' Admirable.

te overwinnen, het subjectief agnosticisme van het wereldsche.

De tweespalt tusschen God en Wereld is alle eeuwen door het groote raadsel geweest, het probleem van makrokosmisch gezichtspunt in alle philosophieën en theodiceeën, dat zich als 't ware mikrokosmisch en door Descartes anthropologisch gesteld, voordoet als de tweespalt tusschen geest en stof, in de oude philosophieën zoowel als in de nieuwste natuurwetenschap.

Toch heeft Maeterlinck de verzoening der tegenstrijdigheden gebracht, in zijn *Trésor des Humbles*, en in zijn ander wijsgeerig werk: *La Sagesse et la Destinée*.

In Maeterlinck's beschouwing over den middeleeuwschen mysticus van Groenendael, die in het duister van het middeleeuwsch bewustzijn het *licht* zag, het goddelijke licht als supranaturalistischen schijn, komt hij tot de vraag, hoe het komt dat Ruusbroec's werk ons zoo vér staat, hoewel het toch midden in onze menschheid staat. Dit komt omdat „de eenzaamheid der goddelijke liefde er verschrikkelijk lijkt en de dorst op de bergtoppen onverdragelijk".

De genoemde tweespalt, het bovennatuurlijke, waar alle geluk der ziel geprojecteerd wordt in de hemelen, terwijl het veege lijf op aarde dwaalt en in den dorst naar geluk versmacht, het „ongelukkige bewustzijn" [1] — in den nieuwen geest is de oude tweestrijd beslecht — is middeleeuwsch. Het boek van Ruusbroec is voor den hoogbewusten geest van den nieuwen tijd verouderd, niet in zoover de inhoud aan ideeën door ons verloochend wordt, maar in zoover wij dien in onzen hoogbewusten geest hebben opgeheven, waarin de duistere middeleeuwen zijn opgeklaard in het alverhelderend begrip der eeuwigheid.

Evenzeer beseffen wij dat de middeleeuwsche ontvluchting der booze wereld van de kluizenaars en kloosterlingen, al heeft zij haar groote beteekenis, te vergeefs was, — omdat men wat ontvlucht werd met zich meedroeg, en terugvond in de eenzaam-

1) Hegel. Phaenomenologie des Geistes, pag. 164, (Uitg. Bolland.)

heid. De menschengeest weerspiegelt mikrokosmisch den makrokosmos.

Wij beseffen ook de eenzaamheid van den middeleeuwer, zijn 'ongelukkig bewustzijn', die de aarde als een woestenij zag en den hemel als een verheveling, de oase, waarnaar zijn ziel smachtte naar het water der bron, — het water „dat ten eeuwigen leven springt".

Christus had immers voor het middeleeuwsche religieuze bewustzijn, dat aan de redelijke geestelijkheid der Godsidee nog niet toe was, niets nagelaten; hij is ten hemel gevaren. Een leegte, een vacuum, liet hij achter. Men zocht en vond — en men troostte zich met dien levenloozen schijn — reliquiën.

Zoo was het graf van Christus een reliquie, en geen wonder is het dat de heilige gezindheid der middeleeuwers hun zielen dreef in de Kruistochten, die zelfs kinderen meesleepte, te midden van hoeveel boosheid en geweld, tweedracht en haat, alleen om het vacuum met een relique, een dood ding, te vullen.

De tweespalt, de gebrokenheid van Werkelijkheid en Idee, de oneindige afstand tusschen mensch en God, is het beeld en teeken der middeleeuwen. Men wist hemel en aarde niet samen te denken. Men wist het eeuwige niet in het tijdelijke, het oneindige in het eindige, het goddelijke in het menschelijke te beleven. Alleen in visioenen, in droomen en idealen, of, zooals Maeterlinck zegt, „op de bergtoppen" van het mystische bewustzijn, daar was het goddelijke te bereiken. Dat is de mystieke waarheid als het in de zieledampkring gekleurde goddelijke licht: „Het onzichtbare komt er van tijd tot tijd doorheen schijnen, en er is klaarblijkelijk eenige opmerkzaamheid voor noodig om zijn komen en gaan te bespieden."[1]

Het mystieke bewustzijn vond Maeterlinck ook in Emerson en Novalis[2]. Andere geesten die hij bij voorkeur noemt zijn

1) *Ruysbroeck l'Admirable.*
2) In de opstellen over deze in *Le Trésor des Humbles.*

Plato en Plotinos, Marcus Aurelius, Pseudo-Dionysius Areopagita, Jakob Böhme en Pascal.[1] Doch het hoogste van hen allen schatte hij Plotinos: op het kruispunt, waar Plato verschrikt is blijven staan, is Plotinos het steile en al steiler wordend pad der subtiele abstraktie opgegaan. Op de eenzame bergtoppen, „sur les cimes d'esprit," van contemplatie en ekstase, en al verder, tot hij soms de hand moest houden voor de oogen, als voor een grooten brand.

De ziel moet zich vormen naar het goddelijke voorbeeld, het oog zich wennen aan het groote licht, dan zullen we de goddelijke schoonheid en wijsheid zien. Aldus vertaalt hij een woord van Plotinos: „Jamais l'œil n'eût aperçu le soleil, s'il n'avait d'abord pris la forme du soleil; de même l'âme ne saurait voir la beauté, si d'abord elle ne devenait belle elle-même, et tout homme doit commencer par se rendre beau et divin pour obtenir la vue du beau et de la divinité."

De mystieke heiden die de Alexandrijn Plotinos was — de mystieke verlichte droomer en denker die Maurice Maeterlinck is zegt het hem na, — heeft dit verkondigd aan hen allen die klagen dat zij niets zien op die hoogten, of in de diepten der introspectie, de wereld van het innerlijk gezicht.

Dit is het zoeken van het „transscendente Ik", waarvan Novalis sprak, van waaruit, als uit een lichtgevend middelpunt, een focus van al-vergeestelijking, de wereld zichtbaar wordt in het eeuwige licht der schoonheid en wijsheid. Men vindt het soms bij het lezen der Predikers, van het „Woord Gods", bij het naslaan van de boeken der Dichters en Wijsgeeren, men vindt het ook in de eenzaamheid der zelfbezinning, de ékstasis van den mensch in het pneuma der absolute Idee.

---

1) Pascal, anders geen geest naar Maeterlinck's type, is toch emanentist Dit miskent Prof. Van Dijk te zeer in zijn studie over Maeterlinck.

avaient tous, à mesure que s'écoulent nos années, gardons-nous des leçons basses de l'expérience. Il y a dans ces leçons une partie opaque et lourde qui de droit appartient à l'instinct et descend aux limons nécessaire de la vie. Mais il en est une autre plus pure et plus subtile que nous devons apprendre à saisir et fixer avant qu'elle s'évapore dans l'espace. Tout acte comporte autant d'interprétations différentes qu'il y a de forces diverses en notre intelligence.

Les plus basses semblent d'abord les plus simples, les plus justes et les plus naturelles, parce qu'elles sont les premières venues, celles du moindre effort. Si nous ne luttions plus sans répit contre leurs envahissements sournois et familiers, il ne nous resterait, ~~[illegible]~~ vers la fin de nos jours, que les plus tristes dictats de la sagesse. Il importe donc que l'interprétation ~~[illegible]~~ des faits qui nous heurtent à tout moment s'élève à proportion que s'accroît le grand trésor de son pratique de l'existence. — Maeterlinck

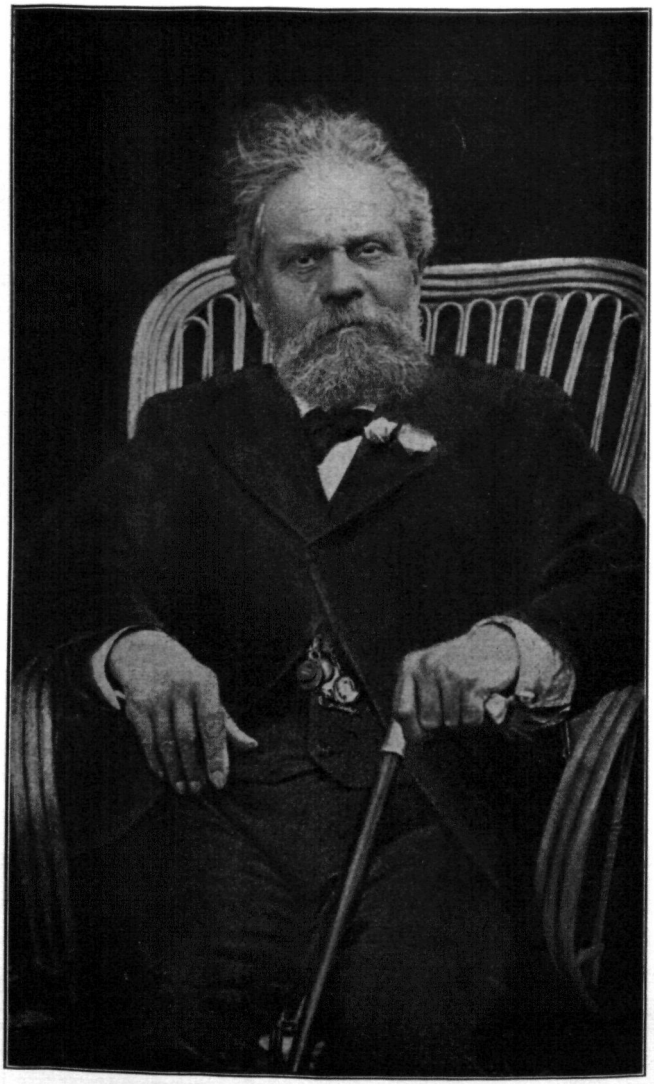

GIOSUE CARDUCCI.

GIOSUE CARDUCCI.

1835—1907.

I

Inleiding. — De latijnsche stam.

In velerlei vorm dringt het levens-raadsel, om oplossing vragend, zich aan ons op, maar het meest van nabij treedt het ons onder de oogen als de vraag naar den oorsprong van den mensch, zoon der aarde, door die moeder gevoed, ook nog als hij recht-opgericht, haar met voeten treedt, — maar welke hemel-macht toog hem tot zich op, welke hemel-vonk ontstak in hem het wereld-verlichtende licht?

En, ook al laten ons de eerste oorsprongen — zoo we die al, als er ooit geweest zijnde, moeten aannemen — met rust: is het de verscheidenheid der aardsche moeder hier, van het vaderlijk hemel-vuur ginds, die de innerlijke en zichtbare verschillen der overal levende, der overal zich roerende en lijdende kinderen kan verklaren?

Eéne zon beschijnt ons allen: het is alleen gedurende wat langer of korter daagjens, wat meer van ter zijde of rechter op den schedel dat zij ons hare stralen toe-zendt, — maar hoe naar aard en vorm afwisselend voor wie hem lievend bereist,

is de zee-omspoelde, van-rivieren-doorsneden, hooge-bergketenen-torschende, volkeren-huisvestende bodem der landen!

Was het dan wel zulk eene dwaling, die Pindaros, woordvoerder van het geloovig, want de goden met oogen ziende Hellenen-volk, daar hij de vergankelijke, maar goddelijke kracht der menschen zag, hun de vaderlijke herkomst deed herleiden, niet tot het vaderlijk zonne-vuur of eenigen zon-gelijken al-vader, maar tot de veel-vuldige goden zelve, wier daad of verschijning hij in alle menschelijk bedrijf, in alle werking van licht, aarde en water ontwaarde, de goden, die den dochteren der aarde het god-gelijke kroost deden geboren worden? Maar, zoo vraagt men dan verder, van waar wederom deze bewoonsters van grotten, en hoedsters van liefelijke bronwellen?

Hier echter voegt het niet ons te verdiepen in de afgronden van het: van waar?

De menschen zijn er: zij leven op aarde als individuen, naar rassen verscheiden. En ook in die rassen, welke verscheidenheid! Met hoe weinig zekerheid kunnen wij spreken van de stammen, die te zamen zich tot het ras vereenigen. Wat al kenmerken, die eenheid bewijzen, kenmerken, die veelheid verraden.

* * *

Mag men spreken van den Latijnschen stam?

Ja! Ook Dante doet het. Hoe blijde is hij, als hij in Hel, of langs de ommegangen van den Louteringsberg, zijn eigen dierbaar Toscaansch uit den mond der schaduwen, die beide Rijken bevolken, hem hoort tegenklinken.

Latijnen, zoo noemt hij ze allen, die voor of met hem het heerlijk schier-eiland bewoonden, die allen, wèl in verscheiden tong-vallen, toch de allen gemeenzame taal laten hooren; Latijnen, of het de Normandische edelen waren, die van hunne burchten op de blauwe golf van Napels of op de onstuimige Hadria nederzagen; Latijnen, of het de edele blonde Manfred

was, wiens gruwelijk einde hij hem zelven hoort verhalen; Latijnen, of het de nijvere burgers der Lombardische handelsteden, Latijnen, of het zijn eigen, hun herkomst tot de Romeinsche patriciërs herleidende voorvaders waren; Latijnen de rasgenooten van genen, de Hellenen, van ons, Germanen; weinig namen deze drie voor zoovele verscheidenheden, maar omvattend die broederen alle, wien in het binnenste dezelfde godenbeelden zijn medegegeven, broederen door wàt noodlot gescheiden, broederen, wie wèlke invloeden van zon en liefde tot nieuwe verschijnings-vormen van ziel- en zinnen-leven hebben opgetogen. En Latijnen, zijn zij minder begaafd dan Hellenen? Wèl heeft harder levens-noodzakelijkheid hen tot strenger en strakker krachten gestaald — maar hoe trilt de verre sympathie in de borst van den Noordschen broeder, die in allen dwang, door eigen aanleg en noodlot opgelegd, den Latijn hem de smeltende en stormende, de marmer-harde en verliefd wegsmeltende taal hoort ontwellen — èn tot welke nieuwe geestes-grootheid trokken wellicht de Latijnen de sappen uit het bloed der nieuwe barbaren, die, de sombere, volkeren-scheidende bergen overgetrokken, tot nieuwe weelden in het nieuwe Vaderland hunnen dag hadden zien opgaan?

En Latijnen zijn zij allen, al de volkeren van het rijke schier-eiland, al de edele mijn-schachten, welke, in den grooten smeltkroes versmolten en verwerkt, het nieuwe, levende, altijd ververscht, menschen-metaal gaven; Latijnen zijn het, die het nieuw Italië hebben gesticht. De oude stam leeft, kent zijn roem-rijk verleden, verwacht zijn glorie-rijke toekomst. Zijn dichters hebben hem die voorspeld, dus kan hij er zeker van zijn. En hij, die het Latijnsch verleden herdacht, die de Latijnsche toekomst vol vertrouwen inzag, die zijn leven sleet in den strijd van het heden en lief en leed meemaakte met den zich vrij vechtenden Latijnschen stam, dit was Giosuè Carducci.

II

GEBOORTEPLAATS EN KINDSHEID.

Carducci werd geboren den 29sten Juli 1835. Zijne geboorteplaats is Val di Castello, een klein gehucht bij Pietrasanta, de hoofdplaats van Versiglia, niet ver van de zeekust van Toscana. Zijn vader was aldaar door de gemeente bezoldigd geneesheer.

Wèl voelde de man zich te onvreê in zijne omgeving en in het eentonig bestaan van dorps-geneesheer. Hij, de man met de vurige en vrijheids-lievende inborst, die ook op rijperen leeftijd de onstuimigheid en gloed zijner jonge jaren behield, wachtte met ongeduld het oogenblik af, waarop de stormen der politiek een eind kwamen maken aan die zwoele windstilte der atmosfeer, waarin hij leefde. Reeds had hij wegens zijn deelnemen aan de gebeurtenissen van 1831 als Carbonaro ballingschap en gevangenisstraf ondergaan.

Men weet het: in die jaren behoorde het noorden van Italië onder Oostenrijk. Haat tegen den vreemdeling was het gevoel bij uitnemendheid, dat door vader en moeder bij den knaap werd gekweekt. Deze verhaalt ons zelf[1] eene herinnering uit zijne jeugd: „Het was de tweede Paaschdag van 1847; eene overheerlijke lente-zon straalde van den donkerblauwen hemel, en vijf barken zeilden ver op de Zee, snel, vlug en wit als nimfen der oudheid, en op de heuvelen tusschen het smaragdgroen van het jonge koorn en van de boomen, schenen zelfs de oude bouw-vallige Midden-eeuwsche torens minder triest, en over alles was een overvloed van bloemen, bloemen aan de struiken en vruchtboomen, bloemen tusschen het gras, bloemen aan hemel en aarde, bloemen van het helste geel, van het volste rood, van het verlokkendst incarnaat. Hoe schoon zijn de perzik-bloesems in de lente! En toch, toen ik

[1]) A Proposito di alcuni Giudizi su Alessandro Manzoni. Prose; pag. 557.

die verzen had gehoord, zag ik niet meer: of liever, ik zag alles zwart; ik had een woeste begeerte om Duitschers den kop in te slaan."

Het waren verzen, die hij zijn moeder hoorde reciteeren, verzen (van welke hij den dichter niet noemt) ophitsend den Italiaan om den vreemdeling te verjagen, om het land, dat de Hemel hem toewees als Vaderland, tot zijn eigen land te maken, verzen van welke Carducci nog in het jaar 1873 schrijft: „Gezegende verzen; nog heden als ik ze weer opzeg, voel ik behoefte om op te springen en ze uit te brullen, zooals den eersten keer, toen ik ze hoorde."

Tot zijn veertiende jaar had Giosuè geenen leermeester dan zijn vader; en deze leerde hem niet dan Latijn; maar deels omdat het diens aard medebracht, deels door zijne plichten als medicus, liet hij hem veel vrijheid en veel tijd om te lezen.

„Behalve de werken van Manzoni," zoo gaat de Meester voort: „las ik de Ilias,[1] de Aeneïs, de Jerusalem Verlost; de Romeinsche geschiedenis van Rollin, de Geschiedenis der Fransche Revolutie van Thiers; de gedichten in een onuitsprekelijke verrukking, de geschiedwerken in een volkomen vergeten van de overige wereld, en geholpen door eenige gesprekken van mijnen vader met zekere vrienden en gasten, begreep ik er als knaap haast al te veel van. Aldus ingenomen door epischen gloed en republikeinsche woede, gevoelde ik de behoefte om aan mijn idealisme in daden uiting te geven; en daarom organiseerde ik in vereeniging met mijn broeders en andere jongens van de buurt, altijd republieken, en altijd weer nieuwe republieken. nu eens bestuurd door archonten, dan eens door consuls of tribunen, aangezien revolutie voor ons de normale levens-vorm was en de botsingen tusschen partijen en burgers de meest alledaagsche zaken.

„Onze republiek bestond uit onstuimige samenkomsten en

---

[1]) Had zijn vader hem dus ook Grieksch geleerd of las hij Homerus in Latijnsche of Italiaansche vertaling?

veldslagen met steen-worpen en stok-slagen, waarmêe wij trachtten weer te geven de schoonste feiten uit de goede tijden van Rome en de Fransche revolutie. Bij zulke voorstellingen werd overigens de eerbied voor de historie niet tot zulke uitersten van pedanterie gedreven, die het forsche dramatische effect plegen te fnuiken en verkoelen.

„Welk een deugdelijke rammeling diende ik op zekeren dag Caesar toe, die op het punt stond den Rubicon over te steken! Te dien dage moest de tyran ik weet niet waar? met zijne legioenen zijn toevlucht zoeken en — de republiek was gered. Den dag daarna nam Caeser wraak om ook later weder, toen de jongens de „inneming der Tuileriën" speelden, met zijn partijgenooten in de rol van Zwitsers de woede der volksmenigte te ondervinden."

„Maar" zoo vertelt Carducci verder: „het gerucht van die groote daden kwam te eenigertijd mijnen vader ter ooren. Deze, volstrekt niet geïmponeerd door mijne eervolle wonden, veroordeelde mij meermalen tot huis- en kamer-arresten; tijdens deze verscheen hij nu en dan om mijn Latijn te corrigeeren; ook liet hij mij drie boeken op tafel achter; terwijl hij mij streng en droog toevoegde: „Lees dit en leer daaruit dat het klassiek geschetter niet meer van dezen tijd is." Die drie boeken waren: „De Katholieke Moraal" van Alessandro Manzoni, „de Plichten van den Mensch" van Selvio Pellico en „het Leven van Sint Jozef van Calasante," geschreven door een zeker Pater uit de vorige eeuw.

„Wat voor een idee dat van mijn vader was om de „Katholieke Moraal" ter lezing te geven aan een jongen, weet ik niet; wèl weet ik dat gedurende langen tijd katholieke moraal en broeders, menschelijke plichten en sinten, voor mij dezelfde zaak waren; en die boeken haatte ik, haatte ik met een Catilinarischen haat.

„Zij vertegenwoordigden voor mij alle kastijding, eenzaamheid, berooving van vrijheid, lucht, en straatgevechten, de ontzegging van alle groote lectuur, in 't kort het kerkerleven. Ik vond

een uitweg voor mijn benauwenis door mijn gezicht tegen het venster te drukken en de rol te declameeren van Guglielmo di' Pazzi:

„Lijden, maar altijd lijden?
Andren raad weet gij mijn vader niet.
Werdt dan ook gij een slaaf? dat van het medicëisch juk
Gij niet den druk meer voelt, noch schade en schande?"

„Vergeefs! mijn vrienden en vijanden, zij waren onder mijn vensters, zij lachten, maar gooiden me toch ook appelen toe."

Deze enkele herinneringen uit de 15 eerste levensjaren van den dichter doen ons hem reeds in zijn meest kenmerkende karaktertrekken kennen, die, welke hem steeds zullen bijblijven: zijne vrijheidsliefde, zijne strijdvaardigheid, zijn revolutionairen en republikeinschen aard, en door dit alles heen, zijn zich in-levenin, zijn liefde voor de Oudheid.

III

Het jaar '48, zoo belangrijk voor geheel Europa en voor geheel Italië, bracht ook gewichtige veranderingen in het bijzondere leven van de familie Carducci. Den dorps-geneesheer hadden de groote gebeurtenissen, de groote verwachtingen uit zijn gewone doen gehaald. De strijd, onder Carlo-Alberto voor de onafhankelijkheid ondernomen door alle naar vrijheid begeerige mannen van Italië, vond hem in de gelederen der strijdenden. Toen weldra echter de strijd voor de zaak der onafhankelijkheid een ongunstigen keer nam, moest Carducci naar zijne woonstede terug keeren. Zijn plaats als dorps-geneesheer kon hij niet weer terugkrijgen. In afwachting van eene nieuwe benoeming begaf hij zich met vrouw en drie zoons, van wie Giosuè de oudste was, naar Florence. Hier werd Giosuè op eene geestelijke school gedaan. Onder de Paters, die hier onderwijs gaven was er — het is Chiarini, een schoolmakker van Giosuè, die het ons vertelt — één, wiens

geest en karakter hem achting en liefde inboezemden. En ook Giosuè, welk een wilden en wederstrevenden aard hij ook had, won liefde en achting bij velen. Eens bracht Giosuè hier op school een ouden druk, zonder noten, van Persius mede. Hij zat met alle aandacht erin te lezen, zonder acht te slaan op de les. De Pater, die het bemerkte, vroeg hem welk boek het was. Toen hij den titel van hem vernomen had, verzocht hij hem te lezen en te vertalen. Hij, zonder zich een oogenblik te bedenken, las en vertaalde het vlot, tot groote bewondering van de geheele school.

Met zijn schoolmakkers kon Giosuè het goed vinden; gaarne hielp hij wien hij lijden mocht, maar wee wie hem in den weg stond en vooral wie hem lastig viel als hij met rust verlangde te worden gelaten! Eens was er een jongen met rood en borstelig haar. Deze drong bij hem aan en viel hem lastig dat hij voor hem zijn opstel zou maken. „Hou je gemak," zeide Carducci, „of ik zet je de vederbos in brand." En toen gene bleef aanhouden, ontstak hij een zwavelstok en bracht zijn bedreiging in uitvoering.

Wie hem gelukkig wilde maken, moest hem op een boek onthalen. De liefde voor boeken was bij hem een hartstocht, en deze hartstocht bleef hem bij. En in dien tijd was die te heftiger, naarmate hij moeielijker te bevredigen was. Het verkrijgen van een boek, dat hij sedert lang begeerd had, was in staat hem tot razernij te brengen. Den dag, waarop hij thuis kwam met de gedichten van Foscolo, sprong hij met groote stappen de trappen op en, in de kamer gekomen, waar zijne moeder was, toonde hij haar het boek en verlangde hij dat zij knielde om het te kussen. Den morgen daarna, toen zijn vriend Gargani hem kwam halen, vond deze hem, nog maar ter halve gekleed, met het boek in de hand en bezig er uit te declameeren en deze moest, er op gespitst om met hem uit te gaan, mede de poëzie der „Sepolcri" bewonderen, zoolang Giosue er behagen in schepte.

Ook op geest en gemoed van Giosuè maakten de jaren 1848 en '49 een blijvenden indruk. Zij waren voor hem en zijn vrienden, jongens van tusschen de 13 en 15 jaren, een practische cursus in liefde voor het vaderland en haat tegen den vreemdeling. De herinnering bleef hun bij aan het voorbijtrekken van die kloeke jongelingen, die vrijwillig optrokken om voor de onafhankelijkheid van Italië te strijden; in de ooren was hun blijven hangen de donder van de gevechten van Milaan en Brescia, van Venetië en Rome; hun bleef bij het paradeeren der Oostenrijksche troepen met hunne officieren op de straatsteenen van het groote plein der Signoria te Florence. Maar de hoop op een algemeenen vrijheids-krijg zooals die, waar het later toe kwam, scheen hun zoo iets vaags dat hun patriotisme een toevlucht zocht in de literatuur. „Dante, Petrarca, Alfieri, Foscolo en Leopardi, dat waren onze Heilige Vaders." Hun geschriften aanbaden ze, in hunnen naam riepen zij aan het groote toekomstige vaderland, een sterk en roemrijk Italië, dat van het oude de deugden moest hebben zonder de gebreken.

„Wij hadden als kinderen de romans en de andere werken van Manzoni gelezen en bewonderd en gingen voort die te bewonderen, maar die schrijver stond niet op den kalender van de heiligen, door ons hart vereerd: hij had te veel godsdienst, en deed te veel aan preeken en was ons te veel priester; en de priester was, evengoed als de tyran en de vreemdeling, voor ons de natuurlijke vijand van vrijheid en vaderland.

„Ons patriotisme was zóó exclusief en zoo weinig verlicht, dat de haat tegen de vreemdelingen zich ook tot hunne literatuur uitstrekte. — De liefde voor de taal werd bij ons één met die voor het vaderland. Wie barbaarsch en slordig schreef kon geen goed Italiaan zijn. En aangezien de romantiek een theorie van vreemde afkomst was en zich bij ons vertoonde met oordeelvellingen, die ons toeschenen oneerbiedig te zijn jegens onze klassieke schrijvers, veroordeelden wij a priori de geheele romantiek als een intellectueele slavernij; en eenvoudigheids-

halve noemden wij alle schrijvers, die niet in onzen smaak vielen, romantici.

IV

STUDENTEN-TIJD.

In 1853, dus 18 jaren oud, verliet Carducci de Pater-school, werd hij student te Pisa aan de z.g. hoogere normaal-school. Zijne vader had wederom, en wel achtereenvolgens op verschillende plaatsen, een betrekking van dorps-geneesheer gekregen. In 1855 is hij te Pian Castagnaio op den berg Amiata. Wanneer Giosuè in dat jaar bij zijn vader de zomer-vacantie doorbrengt, breekt aldaar de cholera uit. De angst en hulpbehoevendheid der bevolking was groot. Giosuè wijdt zich met lichaam en ziel aan de verpleging der zieken zoolang als de epidemie duurt, tot in de tweede helft van September. Hij schrijft hierover zelf in een brief van 4 Sept. 1856: „Bij gebreke aan lieden om te helpen en daar allen of uit gebrek aan moed of door ongeschiktheid, het werk laten steken, verleenden ik, mijn broeder en twee jongelieden uit Siena, vrijwillig onze hulp in de dringende gevallen. Tengevolge waarvan het Gemeente-bestuur gemeend heeft goed te doen met ons vijven te benoemen tot een onbezoldigd Comité van Bijstand, terwijl het mij belast met het opstellen van een gezondheidsreglement voor andere commissies, die moeten waken op de levensmiddelen, zindelijkheid, armenhulp, desinfectie en begrafenis. En als goed burger, heb ik het meditatieve leven terzijde gezet voor het actieve, welk laatste, gelijk onze groote Leopardi ons onderricht, meer den mensch waardig en overeenkomstig zijn aard is dan het eerste. En zóó zal ik doen, bij elke omstandigheid, waarin het algemeen belang het eischt, daar ik slechts mijne krachten aan het meditatieve leven heb gewijd, omdat het actieve leven ons ontzegd is door de ongelukkige omstandigheden van ons ongelukkig vaderland."

Hoe Carducci oordeelde over de studiën en het leven aan

de school te Pisa, kan men opmaken uit een brief van 1856, in welken hij een vriend afraadt aan die school te komen. „Indien je hier komt dan zult ge in de eerste plaats hebben een leuterkous van een professor, die je vermoeien zal met een stortvloed van citaten en data, wanneer hij op zijn best is, d.w.z. wanneer hij alle mogelijke boeken, die hij bij de hand heeft, napraat, zonder er ooit een te noemen; overigens zal hij u op hoog-geleerden toon dingen vertellen, die ook de kinderen van de tweede klasse weten; zonder eenigen zweem van critiek, zonder eenig licht van redeneering; dingen, gebakken en opgebakken door alle academici, door alle schrijvers over Rhetorica; en zoo zullen de drie jaren verloopen van je studie in de Latijnsche letterkunde, waaraan ge al uw tijd zult verspillen zonder iets anders te leeren dan data..... Voor de Grieksche literatuur zult ge twee mannen hebben, die Grieksch kennen; en wat een warme, vlammende, vulcanische dissertaties zult ge hooren over de functies der aoristi; ge zult met epische emphase den geslachtsboom hooren declameeren der tijden van het werkwoord, alsof het de geslachtsboom der Aeaciden ware; maar van de filosofie van die goddelijke Grieksche litteratuur, van de schoone tijden van Athene, van dat wat tot die goddelijke litteratuur inspireerde, van wezen en aard dier dichtkunst, van een vergelijking tusschen Latijnsche en Grieksche litteratuur, hoort gij niets, niets en nog eens niets; het zijn geesten geboren om werkwoorden te vervoegen, maar niet om het schoon te voelen of te doen voelen, niet om te denken! wee, wee op de normaalschool dengene, die denkt.

„Van filosofia rationalis en moralis spreek ik u maar niet; ik waarschuw u slechts dat ge in de filosofia rationalis tot repetitor iemand zult hebben, gewoon om te zweren bij de woorden van den meester, die, zonder zelfs ooit een vertaling van een Grieksch geschrift onder oogen gehad te hebben, beginnen zal kwaad te spreken van Grieksche kunst en letteren, en de Gothen tot de sterren zal verheffen; gij zult hem zeker

in koelen bloede neerslaan, en men zal je op de galeien brengen....

„De Italiaansche literatuur is geheel in den ban gedaan: uit eigen ondervinding zult ge reeds weten hoe verfoeilijk jongelui die van de normaalschool komen, de Toscaansche taal verknoeien; alleen het conventioneele bargoensch van grammatica, rhetorica en filosofie zal je hier leeren; maar de taal, waarin Dante, Machiavelli en Leopardi schreven, baart vrees aan die lage verdrukkers en verkrachters der jeugdige geesten: want wie in waarheid deze taal bestudeert, voor hem is het noodig dat hij de republikeïnsche schrijvers van 1300, de nationale van 1500 en de geweldige denkers van onze eeuw bestudeert; en dat hij, onder het bestudeeren van deze taal, ook de natie bestudeert en als een stempel zich het zuiver Italiaansch karakter op de ziel drukt. En op de normaalschool — wee, wee, driewerf dengene, die dat doet."

Zoo zien we reeds in deze vertrouwelijke uiting van den 21-jarigen student de belofte van wat hij later voor het onderwijs zou doen, van wat ook in zijn schrijvers-werkzaamheid zoo groote plaats beslaat: zijn strijd voor beter onderwijs in 't algemeen, maar in het bijzonder voor beter onderwijs in Italiaansche taal en letterkunde, gebazeerd op kennis van het Italiaansche volk, in zijn historie en in zijn waren aard.

In Juli 1856 promoveerde Carducci te Pisa, zooals wij zouden zeggen, of deed hij het examen „di laurea", zooals de Italianen dat noemen. De promotie of het examen bestond in het houden van twee openbare lessen. Den 2en Juli hield hij de les over Italiaansche literatuur en het onderwerp door hem uitgezocht was „De ridders- en de minnezangers-poëzie." Den volgenden dag deed Carducci zelf in een brief aan Chiarini verslag van zijn openbare les. „Gisteren" zoo schrijft hij, „deed ik het examen, of liever hield ik de voordracht. De uitslag ervan was zeer gunstig voor me. Tot auditorium had ik „clarissimi" met witte haren en toga, „clarissimi" in den dop, en nog obscurissimi, en ik hield ze in het grootste stilzwijgen en de grootste aan-

dacht, tegen de gewoonte meer dan een uur onder mijn gehoor (ik mocht maar een half uur spreken); en ik boeide ze met mijn optreden en stem. Iemand zei me, na afloop, dat hij versteld had gestaan over de citaten, die ik uit 't hoofd deed. Ik kon maar in 't geheel niet uitscheiden met mijn redenatie, zoodat tenslotte de „proveditore" zei: „Ik moet, tot mijn leedwezen, doctor Carducci aanzeggen dat de tijd, hem door de wet toegekend met meer dan een half uur is overschreden." En hij luidde de klok.

„En ik, als een brigadier, was met één sprong van de katheder op den grond. En het gehoor stond versteld ook over de vlugheid in het springen. Toen volgden de gelukwenschingen, de omhelzingen, de kussen der „clarissimi" en niet clarissimi, en al de in de zaal aanwezigen verzamelden zich om mij.

„Daarna gingen we over tot een groot feestmaal; waarna ik, des avonds, langs den Arno, een heldendicht improviseerde op den Arno, den Etruskischen god met het zeegroene haar, die het gaslicht en den stroom niet wilde erkennen; ook traden daarin op Tarquinius en Porsena, en de maagd Camilla en Turnus, die de gaslantaarns kwamen uitdraaien en de oude graflampen van Tarquinia en uit de graven van Caere mede naar buiten brachten. De eigenlijke held van het epos was een Etrurische vaas, die in de Ussero binnen kwam, die de kopjes en glaasjes en andere moderne prullen stuk sloeg. En mijn feest-genooten lachten geweldig, en op een afstand gingen de menschen ontsteld voorbij, en ik maakte dit alles mede in zwarten rok, en groote witte das en hooge witte boorden."

V

Omgeving.

Nu wilde ik dat mijn verhaal iets anders, iets meer kon zijn dan de mededeeling van eenige feiten met meer of minder samenhang, uit het leven van onzen dichter; dat

ik den Hollandschen lezer iets mee kon doen voelen van wat ik van verre kan raden en vermoeden, omgaande in hart en hoofd van den jongen dichter, den jongen leeraar, den jongen patriot.

Kunt gij, Hollandsche lezer, u iets voorstellen van de omgeving waarin hij was opgegroeid, waarin hij zijn nieuwe werkzaamheden aanvaardde, waarin hij zijne kunst beoefende?

Ik weet het wel: Holland is een mooi land; men voelt het nog allermeest, als men, uit Italië terugkeerend, Holland weerziet. Maar toen Verlaine ons dierbaar Amsterdam mocht aanschouwen, dat Amsterdam, waarvan wij elk oud grachtje, ouden burgwal, oud huis zoo innig genieten, toen noemde hij het een „Venitien pourri." Zóó ook als wij Italië bezoeken, wat is er dan niet veel dat ons in den weg staat om met alle zinnen dat vreemde land te genieten. Er is veel anders dan we gehoopt hadden, anders dan we ons voorgesteld hadden; we voelen ons vreemd in eene maatschappij die niet de onze is, we zien de menschen slechts zooals ze zich op straat bewegen en — het landschap, we zien het dikwijls slechts van verre.

Maar lees ik nu in de werken der Italiaansche dichters, zoowel van ouderen als van jongeren, hoe dezen hun land zagen en zien, dan, vooral nu ik toegerust ben met herinneringen uit eigen ondervinding, gevoel ik me in een wereld van grootheid en heerlijkheid, waarbij al wat ik in m'n eigen land om me heen zie, wegzinkt in het niet.

O ik weet het wel, een binnen-huisje of een tuin-pleintje van Vermeer of Pieter de Hoogh, ze spiegelen een innigheid van gemoed, een diepte en harmonie des geestes, welker bestaan ik door geene andere gelijkenis zou hebben kunnen leeren kennen of had kunnen vermoeden — maar zijn ook niet de Alpen met hun eeuwige sneeuwkoppen, met hun golvende dalen, gelijkenissen van andere diepten en hoogten van den menschelijken geest? Jacob Maris mocht wel zeggen: Zwitserland is meer voor den burgerman, die versteld moet staan van

geweldige hoogten en diepe afgronden, de artist zoekt zijn gading in het eenvoudige Hollandsche landschap — ik geloof toch wel dat het heerlijk berglandschap zijn bewoner en dagelijkschen beschouwer kan gewennen aan àndere verhoudingen des geestes, aan een ander rhythme van bewust en onbewust geestesleven, dan waartoe het Hollandsch landschap in staat is den mensch te brengen.

Dit is geen onnoodige uitweiding. De lezer moet zich even iets van dat heerlijk land voorstellen, wil hij zich kunnen denken hoe de jeugd was van den man, die in Vessiglia geboren, als Kind gestadig den blik had „op den ijzeren Monte Gäbbere," en die noch als gymnasiast te Florence, noch als student te Pisa met rust werd gelaten door een verleden, welks gedenkteekenen, op straat en pleinen en van de toppen der bergen hem in de oogen zien, hem den onafwijsbaren eisch stellend een Heden te maken dat verleden waardig, en voor alles mede te helpen om den vreemdeling het gezag over dit vaderland te ontnemen.

VI

Intrede in de Maatschappij.

Den zomer na het voleindigen zijner studiën bracht Carducci deels te Florence in 't gezelschap van zijne vrienden, deels te Santa Maria in Monte bij zijn vader door. Vóór alles wijdde hij zijn tijd aan de studie der letteren. Vol groote verwachtingen van het leven en van zijne kunst, geniet hij van het heerlijk saisoen, geniet hij van de vrijheid om te studeeren, zooals hij zelf verkiest en niet zooals de examens hem dwongen. Weldra wordt hij benoemd als leeraar in San Miniato al Tedesco. Van het verblijf aldaar geeft hij een luimige herinnering in een proza-stuk „Le Risorse di San Miniato a. T." [1]

Dit stukje, vol van het getril der krekels en den roep van

1) Prose. 941—961.

den koekoek, geeft ons beter dan eenig gedicht, een levendige herinnering aan Carducci als jong man, als jong leeraar, dichter en minnaar. „Le Resorse" de „ressources", 't is een titel in scherts overgenomen van de deftige uiting van den onder-prefekt van 't gymnasium, die op de officieele visite, hem door Carducci met een vriend en collega gebracht, deftig zeide dat „San Miniato" maar weinig ressourses had.

Zoo nam Carducci dit woord over, om te verhalen welke ressources San Miniato wèl voor hem had: den vriendschappelijken omgang met een collega van denzelfden leeftijd, de bezoeken van oude vrienden uit Florence, eene ongelukkige liefde, ten slotte, den raad van zijn vriend, die ook uitgevoerd werd, om een bundel gedichten uit te geven met de hoop om van zijne schulden af te komen. De bundel wordt uitgegeven, vindt veel ongunstige kritiek, maar geeft niet het beoogde resultaat.

Na nog eenige veranderingen en lotwisselingen, zonder belang voor den Hollandschen lezer, wordt Carducci professor te Bologna in de Italiaansche en Latijnsche taal en letterkunde.

VII

Carducci als Kunstenaar.

Met Carducci's benoeming in 1860 tot Professor te Bologna begint een rustig en geregeld leven, dat zonder belangrijke stoornissen tot aan zijn dood voortliep. Tot zijn geluk bemerkte hij dat bij het doceeren van de hem zoo dierbare vakken een groote gemakkelijkheid van taal hem ten dienste stond. Groot was ook zijne bevrediging, wanneer het hem — zooals zoo dikwijls — gelukte het enthousiasme zijner jeugdige toehoorders wakker te roepen voor zijne geliefde schrijvers, voor zijn geliefde, in alle tijden en lotgevallen door hem bestudeerde natie.

Maar zijn eigenlijke leven zijn zijne gedichten en zijne

proza-geschriften. Beiden vullen elkaar aan. Uit zijne proza-geschriften ziet men hoe hij de letterkunde van zijn volk in alle richtingen door-wroette, hoe hij in zijn studeerkamer deel nam aan al de gebeurtenissen van zijn veel-bewogen tijd, hoe hij uit zijne studeerkamer werd geroepen om zoowel in zijn woonplaats te Bologna als elders gelegenheids-redevoeringen te houden, hoe ook de letterkunde van het buitenland — voor den Italiaan het Noorden, het land der Barbaren — zijn aandacht trok en door hem werd bestudeerd.

Nu ik den lezer zoo beknopt mogelijk eene voorstelling wil geven van Carducci's dichtwerken, zal ik eens niet den tijd volgen, maar den dichter laten zien in dat werk, dat het meest karakteristiek is. De liefde voor zijne heerlijk vaderland, met zijn grootsch verleden, zijne grootsche natuur, geeft hem de schoonste gedichten in. En in die gedichten verloochent hij nooit zijn vereerde leermeesters, Vergilius en Horatius.

Het is van de grootste beteekenis, wat Chiarini ons vertelt, dat Carducci in de eerste maanden na zijn promotie, genietend van het heerlijkst herfstweer, juist die vacantie gebruikte om Horatius te *herlezen* en het eerste boek der Georgica van Vergelius te *bestudeeren*. De examen-studie's waren achter den rug; *nu* nam hij ter hand wat zijn volle liefde had. De Georgica — ik heb vroeger ook al eens gelegenheid gehad om te spreken van mijn liefde voor dit gedicht: indien de geheele Latijnsche literatuur verloren ware gegaan en alleen dit gedicht overgebleven, dan ware het nog de moeite waard, om voor dit gedicht alleen de Latijnsche taal te leeren. Ik vind het ook opmerkelijk dat Carducci het *eerste* boek bestudeerde: hij deed het dus niet maar zoo terloops, maar met de grootste zorg, woord voor woord, want dit is een werk om woord voor woord te bestudeeren, te genieten. Uit elk woord ademt de ziel des dichters, die het Italiaansche landschap voor ons doet opleven, zooals hij het zag, zooals hij het door-voelde. Dat Carducci ook de overige boeken bestudeerde en liefhad, lijdt geen twijfel. In het tweede boek van dat

gedicht spreekt — of welk ander woord moet ik bezigen, daar elke vers-regel, elke uitdrukking als een tooverspreuk is, waarmede de dichter gansche verschieten, maar ook kleine bijzonderheden u voor oogen roept — Vergilius van boomen en planten, en wanneer hij dan de verscheidenheid gedenkt van al wat de verschillende landen en hemelstreken voortbrengen, zingt (vergeef ook dit woord, lezer) hij den lof van Italië:

Hinc bellator equus campo sese arduus infert;
hinc albi, Clitumne, greges et maxuma taurus
victima, saepe tuo perfusi flumine sacro,
Romanos ad templa deum duxere triumphos.

Bij Van Mander luiden deze verzen aldus:

„'t Krijchprachtig peert hem ook uit desen lande
„In 't veldt begeeft; den stier, de groote offrande,
„O Clitumn', al met 't heylich water dyn
„Begoten, oock de witte kudden zijn.
„Al menichmael van hier de Roomschen zeghen
„Schou-spelen schoon gaen brengen en beweghen
„Op 't Capitool ter goden-kercken klaer."

Die zelfde Clitumnus heeft Carducci een gedicht ingegeven, dat ik me veroorloof hier in het Hollandsch mede te deelen, hoezeer ik tot mijn leedwezen vrees dat de lezer maar weinig, misschien wel niets van den zwaren gang der elkaar na-marcheerende strofen in mijn vertaling zal ontwaren, maar dan zal toch althans de mededeeling hem iets nader brengen bij het gedachten-leven en de visie des dichters.

Tot de Bronnen van den Clitumnus.

1. Nog van den berg, die van donkere essen golft, mompelende op den wind, en die, verre op de koeltjes, geurt van den frisschen woud-geur van salie en thym,

2. dalen in den vochten avond, o Clitumnus, tot u de kudden:

en bij u dompelt de Umbrische knaap het weerstrevend vee in het plassend water, terwijl

3. van de zon-gebruinde borst der moeder, die bloots-voets zingende zit bij de stulp, een zuigeling zich naar hem keert en met het onnoozele gezichtje glimlacht:

4. en peinzende de vader, met boks-vellen de heupen omwonden als de faunen der oudheid, bestuurt den beschilderden wagen en de kracht der mooie vaarzen,

5. der mooie vaarzen met de vierkante borst, met steil op het hoofd de maanvormige horens, met zachte oogen, de sneeuwwitte, welke de zacht-aardige Vergilius lief-had.

6. Donker ondertusschen rooken de wolken op den Apennyn: grootsch, gestreng, groen schouwt van de bergen, rondom in hooger en lager hellingen afloopende, Umbria neder.

7. Heil, groene Umbria, en gij godheid van de loutere bron, Clitumnus. In het hart voel ik het oude vaderland en de Italiaansche goden aanwieken op mijn brandend voorhoofd.

8. Wie bracht er die schaduw van de weenende wilg op de heilige boorden? U rukke weg de wind van den Apennyn, o week gewas, lieveling van lafhartige tijden!

9. Hier worstele tegen de winters en fluistere geheimzinnige sproken tot de sidderende Mei-maanden de zwarte steen-eik, wien in blijde jonkheid de klim-op den stam omkleedt:

10. dat hier, zich verdringende om den opduikenden god, als reuzen-wachters, de cypressen staan; en gij, daar in het lommer, zing de profetische zangen, o Clitumnus.

11. O getuige van drie heerschappijen, zeg ons hoe de zwaargewapende Umbriër in de moorddadige oorlogen zwichtte voor den lichtgewapenden hastatus en het kloeke Etrurië groeide:

12. Zeg hoe op de vereenigde hoeven voorts Gradivus met groote schreden van den overmanden Ciminus nederdaalde, de trotsche veldteekenen van Rome er plantende.[1]

13. Maar gij, inheemsche gemeene Italiaansche godheid, verzoendet overwinnaars en overwonnenen, en wanneer de Punische woede van het Trasimeensche meer donderde,

14. ging ook in uwe holen een kreet op en de kromme toethoorn deed hem van de bergen weergalmen: o gij, die de runderen hoedt bij Mevania, de mistige,

15. en gij, die de neerglooiende heuvelen beploegt aan de linkeroever van den Nar, en gij die de groene bosschen velt boven Spoleto of houwelijkt in het Martiale Todi,

16. laat het vette rund in het riet, laat den goudgelen stier halverwege de vore, laat de wig in den overlenenden eik, laat de bruid aan het altaar;[2]

17. o snel, snel, snel! snel aan met de bijl en met de pijlen, met den knuppel en de speer! snel aan, de ongure Hannibal bedreigt de Italiaansche penaten.

18. Hi, hoe lachte van mild licht de zon in dit hofken van schoone bergen, wanneer huilend en weg-stormend in vlucht zag het hooge Spoletum

19. de wilde Mooren en Numidische ruiters
en over hen uitgestort stortbuien van staal, stroomen van kokende olie, en de zangen der overwinning!

---

[1]) Gradivus, de voortschrijdende, nl. Mars. Het overtrekken van den Ciminus gaf den Romeinen eerst den toegang tot het steeds wederspannige Noord-Etrurië, toen reeds het Zuiden ervan Romeinsch was.

2) Dit is een anachronisme, want geen der antieke huwelijks-ceremoniën werd aan het altaar gepleegd.

20. Nu zwijgt het al. In de klare kolk spied ik fijntjes de wellende spring-aêr; ze trilt en met licht borrelen teekent ze den spiegel der wateren.

21. Daar lacht begraven in het diep een laag bosch en staat in takken onbewegelijk; de jaspis, het schijnt of hij zich paart in kronkelende liefde-omhelzingen met den amethyst.

22. Van saphier schijnen de bloemen en hebben de lichtkaatsingen van den strengen diamant en lokken tot de stilten van den groenen bodem.

23. Aan den voet der bergen en in de schaduw der eiken langs de stroomen, o Italië, is de bron van uwe zangen. De nimfen leefden, ze leefden: en een goden-bruidzaal is dit.

24. Op-doken slank in de neer-stroomende sluieren blauwwazige najaden, en door den stillen avond riepen ze luid, heur bruine zusteren van de bergen,

25. en dansen onder de neer-ziende maan leidden ze, blijde herzingende in rei van onsterfelijken Janus en hoe groote liefde hem won voor Camasena.

26. Hij van den hemel, eene aard-geborene maagd was zij: hun bed was de rookende Apennijn; zware buien omhuifden de grootsche omhelzing, en zoo werd geboren de Italische stam.

27. Nu zwijgt het al, o verweeuwde Clitumnus, het al: uit uwe geliefde heiligdommen vereert één alleen u, en daarbinnen zit gij niet als Romeinsche godheid.

28. Niet meer van uwen heiligen stroom gewasschen, geleiden de stieren, trotsche slachtoffers, Romeinsche trofeën tot de tempelen der voorvaderen; Rome triomfeert niet meer.

29. Niet meer triomfeert zij, sedert een Galiléer met roode haren het Capitool besteeg, haar[1] een kruis in den arm wierp en zeide: „Draag dit en dien."

30. De nimfen vluchtten om te weenen in de stroomen verscholen en binnen de schorsen harer moederlijke boomen, of huilende verstrooiden ze als wolken naar de bergen.

31. wanneer een vreemd gezelschap, mids de witte berooide tempelen en de gebroken kolonnaden, langzaam voortschreed in zwarte zakken gewikkeld, gebeden prevelende

32. en over de velden, ruischende van menschelijken arbeid en de hellingen, die heuchenis hebben van heerschappij, maakte het tot een woestenij, en de woestenij noemde hij het Koninkrijk Gods.

33. Ze rukten de scharen weg van de heilige ploegen, van de oude vaders, die wachtten, van de bloeiende vrouwen; overal waar de goddelijke zon zegende, vervloekende.

34. Vervloekende de werken des levens en der liefde, droomden zij ijlhoofdig van gruwelijke vereenigingen in smart met God onder rotsen en in grotten;

35. zij daalden dronken van zucht naar ontbinding tot de steden neder, en in vreesachtige rondedansen smeekten zij tot den gekruisigde, onvroom, om verworpen te zijn.

36. Heil, menschelijke ziel, die wolkenloos waart op den oever

1) Rome.

van den Hissus, die gaaf en rechtschapen waart op de milde oevers van den Tiber! de donkere dagen gingen voorbij, sta weer op en regeer.

37. En gij, vrome moeder van vaarzen onverwonnen om kluiten te breken en braaklanden te ververschen en van vurige hinnekende strijdveulens, Moeder Italia,

38. Moeder van granen, wingerden en eeuwige wetten en beroemde kunsten om het leven te verzoeten, heil! tot U hernieuw ik zangen van ouden lofzang.

39. Van bijval kloppen de bergen bij het lied en de bosschen en de wateren van het groene Umbrië: voor ons rookende en hijgende voor nieuwe nijverheid aan den gang, fluit de stoom.

Ik heb u hier de geheele Ode medegedeeld. Ik hoop dat ze u iets van het genot kan hebben gegeven, dat ik er van had bij het bestudeeren van haar tot in haar kleinste onderdeelen, bij het overzetten er van. Het beste van Carducci is hier op zijn best; zijne zwakheden als artiest vallen hier het minst op te merken. Beschouwen wij haar nog eens stukje voor stuk.

Hier kon hij uiten zijn groote liefde tot het heerlijk vaderland. Die liefde geeft hem ook de mooiste strofen in. Want de allermooiste van dit gedicht vind ik strofen 20, 21 en 22, waarin tot in de kleinste bijzonderheden de kolk, de gladde waterspiegel en de opborrelende wel ons voor oogen worden getooverd. Hier is hij de plastische kunstenaar bij uitnemendheid. Ook zéér schoon vind ik de 10 eerste strofen. Verre, maar krachtige naklank van de enkele toover-woorden van Vergilius, zijn zij zwaar van den zwaren gang der tot den stroom gevoerde runderen, werken zij geheel harmonieus het tafereel af door het boeren-gezin, dat toeziet, als naaste om-

geving, door het grootsche berg-landschap als verdere omlijsting ons voor oogen te stellen. Zelfs 's dichters weerzin tegen de treurwilg, als symbool van later, zwakkere tijden, verbreekt hier niet de harmonie, daar hij terstond aanleiding wordt tot den forsch-schilderenden aanroep tot eik en cypres, die de heimelijke delling van de bron, als een heiligdom omheinen.

In strofe 11 wordt de werkelijkheid verlaten, de bron wordt aanges*proken* met het verzoek om historische inlichtingen te geven. Gelukkig dat aan dit verzoek geen gevolg wordt gegeven, want de dichter verhaalt zelf (13—17) een historische herinnering, hoe de inboorling door het veldgeschrei werd opgeroepen om Hannibal, den vreemdeling, van den Italiaanschen grond te verdrijven. In strofe 18 toont de dichter zich geen geboren bespieder der werkelijkheid door te zeggen dat de zon *lachte* en nog wel dat zij op den dag van Hannibal's vlucht anders lachte dan op andere dagen. Dan volgen de strofen 20—22, door mij hierboven als de allerschoonste gekenmerkt. In strofe 23 doet de dichter ons de min begrijpelijke mededeeling dat daar aan den voet der bergen de bron is der Italiaansche gedichten. Deze maakt echter plaats voor de schoone mythologische herinnering aan de geboorte van den Italiaanschen stam. In 27—35 is weder meer de redenaar aan het woord die tegen het Christendom te keer gaat, zonder ons eigenlijk juist omlijnde beelden voor den geest te roepen. In strofe 35 is het vooral de professor die zich hooren laat, die de menschelijke ziel begroet zooals zij „wolkenloos" of „sereen" zich te Athene, en zooals zij „gaaf en rechtschapen" te Rome zich eertijds heeft vertoond. Na de eenvoudige hulde aan Moeder Italia, komt het wonderbaarlijk, maar niet schilderachtig feit dat de bergen in de handen klappen: de stoom-fluit, als bewijs der nieuwe nijverheid doet ons dit echter spoedig vergeten.

De kunstenaar, de sterk voelende, de juist ziende, die beiden, gevoel en gezicht, den lezer door het woord weet vóór oogen te stellen, behoudt hier dus gelukkig de overhand boven

den redenaar, den leeraar, die met begrippen en algemeene voorstellingen werkt.

* * *

Hoe jammer dat bij ons het woord rund onzijdig is. Hoe nu het volgende Sonnet te betitelen, dat in 't Italiaansch heet „Il Bove"?

„U min ik, vroom rund; zachtkens doet ge een gevoel van kracht en vrede bij me binnenstroomen, gij die plechtstatig als een monument, de velden overschouwt, de vrije en vruchtbare,

„O gij, die u bukkend tot het juk tevreden het naarstig werk der zondige menschen mee-draagt: hij hitst u, noopt u, en met den tragen lonk der geduldige oogen antwoordt gij.

„Uit het breede neusgat, het vochte en zwarte, dampt uw geest en als een blijd lied, verluidt uw geloei in de klare lucht; en in de strenge zachtheid van het ernstig oog vol donkerdiepe kleuren spiegelt zich breed en kalm het goddelijk stilzwijgen der groene vlakte".

Ik geloof wel dat dat sonnet kan gekarakteriseerd worden als een volkomen éénheid van sensatie en fantasie, met een diepen ondergrond van muzikaal sentiment. Helaas dat dit muzikale in eene vertaling niet kan blijven!

Volslagen tegenstelling hiermee vormen andere gedichten. De visie heeft daarin plaats gemaakt voor holle woorden, de diepe muziek des gevoels voor klinkklank.

De groote naam van Victor Hugo is ook voor Carducci eene aanleiding om zich in geweldige bombast te uiten. Ook Pindarus — die schijnt bij zulke gelegenheden nooit te kunnen wegblijven — moet als „adelaar" verschijnen.

TOT VICTOR HUGO.

„Van de bergen, glimlachende in de morgen-zon
Daalt het epos van Homerus, dat gaat als een
goddelijke stroom,
Bevolkt met zwanen door de groene Aziatische vlakte.

„Steil rijst de tragedie van Aeschylus in de siddering des noodlots, rookt en flikkert en bromt en dondert, zooals boven de zee van Sicilië in den nacht een vulkaan. „De Olympische Ode van Pindarus, triomfeerende adelaar, spant trots en kalm het roeituig der vlerken in den stralenden middag boven de markt-velden en de steden."

Gelukkig volgt hier, na de wel eenigzins ontnuchterende mededeelingen, dat met deze geweldige woorden slechts boeken worden bedoeld, deze meer begrijpelijke voorstelling:

„Tusschen deze boeken met zangen, staat in mijn studeerkamer, o Victor, uw grijsharig beeld, met den profetenkop in smart gebogen op de rechter hand."

Van dichtwerk, waarin de werkelijkheid geheel uit het oog verloren wordt, geeft ook het volgende sonnet een voorbeeld.

Op de Boek-druk-kunst en de Hervorming.

„Ik geloof" — zoo sprak men; en, als wilde dieren in hunne nesten, lagen dommelend in het zwarte klooster ontzaglijke handschriften, en de trage moeras-vogel breidde de vlerk tegen den bliksem der waarheid.

„Ik denk" — werd er gezegd; en recht op de voeten staand gaf de nijvere kunst metalen vleugels aan de gedachte, en bij elk reppen van den vleugel ging er van de pers een boek, bode van luisterrijken strijd. En het kleine boek gaat uit en vliegt en redeneert tot berg en vlakte; en in trotsche Saksische maat en in 't Latijn doet het de hooge uitdaging tegen Rome donderen.

„Het vliegt; en door de lucht, nog somber van den brandstapel, werpt het in de Zuiderzee, die blijde haar kusten spreidt, zwaard en scepter van Karel den Vijfde."

VIII

CARDUCCI VERGELEKEN MET WORDSWORTH.

De beide polen, hierboven door mij aangeduid, waartusschen 's dichters artistiek vermogen zich beweegt, doen mij twee dichters-namen te binnen komen, die beide uitersten verpersoonlijken: Victor Hugo en Wordsworth. Dat Victor Hugo invloed op onzen dichter heeft geoefend, de lezer weet het reeds uit het hierboven aangehaalde gedicht. Dat Wordsworth dat ook heeft gedaan, zal de lezer misschien niet verwachten.

En toch is het zoo.

Hoe komt het toch dat gedichten door zoo weinig menschen worden gelezen en dat er altijd weer nieuwe gedichten worden gemaakt? Carducci zelf zegt over het lezen van gedichten in Italië het volgende:[1]

„Het Italiaansche volk is, anders dan men bij oppervlakkige beschouwing zou verwachten, geen dichterlijk volk, of tenminste is dat niet meer, sinds geruimen tijd, of in allen gevalle houdt in verzen alleen nog maar van krullen en kwikken, heeft nog slechts smaak in het schuimachtige, geniet slechts comedianterij. Het Italiaansche volk kan misschien nog aanspraak maken op genie voor de plastische kunsten, heeft misschien hartstocht voor muziek. Maar tegenover de dichtkunst, tegenover die belangelooze kunst om ideale of intieme fantasieën symmetrisch in het harmonisch en zuivere woord weer te geven, blijft het Italiaaansche volk, practisch, positief, macchiavellisch als het is, dat het zelfs in de warmste uitingen met koelen geest slechts ziet naar dat wat onmiddellijk en stoffelijk nuttig en genietbaar is, koud als ijs."

Deze woorden hadden evengoed van het Nederlandsche volk kunnen gezegd zijn. De kunst, die door den aard van haar instrument, het woord, alle andere kunsten omvat, is overal

1) Prose pag. 840: in de daarin opgenomen voorrede voor de 2e uitgave van zijn „Levia Cravia."

en altijd het minst in eere. Is het omdat zij het minst de zinnen streelt? Ik heb wel eens dwaze praatjes gehoord, van eene hiërarchie der kunsten, alsof de eene hooger stond dan de andere. Hiervan geloof ik niets. Elke kunst staat aan de andere gelijk, als uiting van het innerlijk gevoelde, met welke stof dan ook der buitenwereld als haar materiaal. Maar de dichtkunst is, omdat zij spreekt, die welke de andere bijeen houdt en het geweten der menschheid vormt. Is het dan hierom, omdat voor de groote meerderheid het geweten zwijgt, dat ook door de groote meerderheid de dichtkunst niet wordt gehoord? Menigeen is er, die in verfijnd heimwee naar een voor goed verloren verleden de oude vormen terugwenscht; de tijden terugwenscht toen de dichtkunst de openbare vieringen der gemeene gevoelens opluisterde. Wie zou daarvoor die innerlijke fijnheid, den innerlijken rijkdom, de buiten allen tijd staande hoogheid der moderne lyriek willen ruilen?

Hierom vind ik zoo merkwaardig dat Carducci bij alle verschil van landaard, levens-opvatting en omstandigheden zijn eigen zijn het krachtigst heeft geuit wanneer hij zich leerling van Wordsworth toont. Dat het geen toevallige gelijkheid is tusschen hem en den Engelschen, protestantschen Dichter bij uitnemendheid bewijst een Sonnet op het Sonnet, dat te veel gelijkenis vertoont met Wordsworth's Sonnet op het Sonnet, om niet daardoor den Italiaanschen dichter ingegeven te zijn.

TOT HET SONNET.

Kort en rijk gedicht, hetzij met de gedachten tot
andere, betere werelden gericht,
Alighieri u omlijne, of u met bloemen
Petrarca plukke langs eenen loopenden stroom;

U toch kleedde met epische pracht
De gevangen Tasso, en in forsche en trage tonen
Beeldde u die hand, die zóó machtig met marmerblokken
streed om er het leven uit te trekken.

Voor dien Aeschylus voorts, die aan den Avon
werd herboren,
Waart gij, vreemdeling aan vreemde stranden,
Voor geheime smarten geheime lokfluit;
De Engelsche en Portugeesche Maro vond in u
behagen:
Maar Bavio die de zware verzen brullend uitzingt,
Bavio haatte u, o Sonnet, waarom ik u te meer liefheb.

Al wordt met den uitval in de laatste twee regels tegen den waarschijnlijk den lezer evenzeer als mij onbekenden Bavio, aan het geheele gedicht eene Italiaansche wending gegeven, de overige beoefenaars van het Sonnet hier en door Wordsworth genoemd zijn dezelfde — al noemt W. niet Michel Angelo en wèl Spencer. Tevergeefs zoekt men bij den Italiaan een regel zóó fijn en muzikaal als

A thousand times this pipe did Tasso sound.

Is Italiaansch mooier dan Engelsch? Eigenlijk is dit een vraag, waarop men geen antwoord kan geven. De taal is slechts een kleed; hoe eenvoudiger en soepeler dat is, te meer vormt het zich en plooit naar 't lichaam dat 't dekt, het lichaam van den levenden geestes-inhoud des dichters, dat er zich door henen laat zien.

Als artist en type van cultuur staat Wordsworth ver boven Carducci. Wanneer ge een gedicht van Wordsworth leest, voelt ge, ondanks alle verschil van tijd en levensbeschouwing, de warmte van eene sterke en rijke persoonlijkheid, die sympathisch de wereld op hem in laat werken en zijn persoonlijk gevoel in zuiver geziene beelden neerlegt. Hij is een harmonisch en volkomen in evenwicht levend wezen, die het μηδὲν ἄγαν niet neemt tot verontschuldiging van armoede, maar als eenig middel om een grooten, overvloedigen rijkdom te beheerschen.

In Carducci vindt ge den man van krachtige en frissche opwellingen, van enthousiasme en neerslachtigheid, maar die

toch een kern ook heeft van harmonischen ernst, tot welken hij in zijn beste oogenblikken terugkeert. Dan schrijft hij zijn „Clitumnus", zijn „Bove".

Van Carducci bestaat eene serie van 12 Sonnetten, getiteld: „Ça Ira." Het zijn twaalf oogenblikken uit de Fransche Revolutie. Zij vormen te zamen een gedicht, waaraan Carducci groote waarde hechtte; hij heeft in een studie van ruim 80 pagina's[1] het uitvoerig besproken en verdedigd tegen de aanvallen der kritiek, aanvallen vooral gericht tegen de politieke strekking en opvatting. Daarin vergelijkt hij het zelf met dat gedeelte van het 6de Boek der Aeneïs[2], waarin Anchises zijnen zoon de schimmen wijst, die in de Elyseesche velden gereed staan om, met lichamen bekleed, als burgers en veldheeren van Rome roem te winnen. Geen doorloopend verhaal wil die reeks zijn, maar aanduidingen, dra weer uitgewischte verhevelingen van fantasie-beelden om ons vóór oogen te stellen dat „wat het volk zich zelven had beloofd dat gaan zou, en wat inderdaad ging in 1792": het volk tot zelfbewustzijn gekomen van zijn krachten en rechten, het vaderland verdedigend tegen den vijand van binnen en den vijand van buiten, die met elkander tegen den pas gewonnen vijand samen spannen. Het zijn wel enkele teekenende trekken, welke die Sonnetten ons geven, maar welk een verschil met hetgene in hetzelfde genre Wordsworth ons gegeven heeft, b.v. in „the Ecclesiastical Sketches." Daar heeft elk Sonnet zijn eigenen toon, zijn eigen muzikaal verloop, zijn motief en de realiteit van uiterlijk of innerlijk leven. Onnoodig is het een Sonnet uit „Ça ira" aan te halen. Het best zal men het onderscheid voelen tusschen Carducci's minder goede, zuivere rhetorische Sonnetten en die van Wordsworth, wanneer men dat „op de Vrijheid van de Drukpers" vergelijkt met Tennyson's „Two Voices are there, one is of the Sea." Het onderwerp zou men zeggen, is even abstract, de vrijheids-zin der Engelschen vergeleken met dien der Zwitsers. Wordsworth

1) Prose pag. 963—1037.
2) Ibid 979.

geeft ons hierin geen holle tegenstellingen maar hij doet ons, als zeer directe sensatie, hooren de stem der bergen, en de stem der zee, om ons, weerkaatst daarin, te doen gevoelen de geheel ontastbare aandoening, welke de vrijheidszin is.

De geheele houding van Carducci tegenover de wereld rondom hem is sanguinisch, maar niet zooals bij Wordsworth de na zwaren strijd verkregen harmonie. Met goedhartig optimisme wacht hij de gouden eeuw van de opkomst van het volk van zijn mondig wording en ontwikkeling.

Met jeugdigen overmoed zingt hij den lof van Satan, maar men behoeft van dit groote woord niet te schrikken: het is wat wij hier in 't Noorden Vooruitgang zouden noemen.

IX

Carducci als Redenaar.

Wat heeft hij veel van wat hij wenschte, meer dan hij ooit had durven hopen, voor zijn vaderland zien gebeuren. Hoe de strijd voor de onafhankelijkheid hem zelven als een mythe leek, blijkt het best uit het volgende fragment uit zijne redevoering, gehouden bij den dood van „den Generaal," nl. van Giuseppe Garibaldi in 1882. Daar deze redevoering mij toeschijnt ook den lezer het best als staaltje van zijn redenaarsgave te kunnen dienen, deel ik hiervan een gedeelte mede.

Na eenige inleidende woorden, waarin hij zegt dat de nationale held der Italianen in de negentiende eeuw alle rumoerige hulde zou hebben gehaat, gaat hij aldus voort:

„Wellicht, in de vijf- en zes-en-twintigste eeuw, wanneer andere godsdienstige en staatkundige instellingen zullen heerschen op dit schier-eiland, en het volk eene andere taal zal spreken als die van Dante, en het woord Italië zal klinken als de naam van eene heilige overlevering van het vaderland,

wellicht zullen dan de moeders tot hare dochters, vrij geboren en deugdzaam opgegroeid, en de dichters (omdat er dàn in waarheid dichters zullen zijn) tot de jonge mannen, die komen van hunnen arbeid of van de oefenplaatsen op het marktplein, zeggen en zingen de legende van Garibaldi aldus:

Hij werd geboren, zoon van eenen ouden vaderlandschen god, die zich in liefde had vereenigd met eene fee uit het Noorden, daar waar de Alpen lachende dalen zee-waard, en in de turkoois-blauwe zee dieper blauw de hemel zich weerspiegelt, en groener en liefelijk glanst en geurt de aarde. Maar droeve tijden waren die tijden en in dien lusthof heerschte de gansche hel, de buiten- en binnenlandsche tyrannen en de priesters.

Toen, wanneer de goddelijke knaap blond en helderlachend met de oogen wijd-open onder den hemel over de aarde ronddoolde, heeft Italia, om hem te redden van de tyrannen en hem voor te behouden voor hare bevrijding, hem op hare vleugelen weggevoerd naar America, America, dat een ander groot Liguriër eeuwen te voren had ontdekt tot een toevlucht voor zichzelven en voor alle verdrukten. Daar groeide de fiere knaap om de woedende golven te berijden, om te strijden met de tijgers en met de beren; en hij voedde zich met het merg van leeuwen; en hij schreed voort te midden van deze wilden, schoon en kloek als Theseus, en hij verwon ze of temde ze; hij deed republieken verrijzen en tyrannieën sloeg hij terneer.

Wanneer de tijden vol waren en Theseus was gegroeid tot een Hercules, riep Italië hem terug. Twee legers, twee volkeren, als het ware twee historiën betwistten elkander te dien tijde den vaderlandschen bodem; in het Noorden de Germanen; in het midden rondom de Eenwige Stad, weleer door Brennus genomen, kraaiden als hanen de Gallen. Hij kwam en vloog, van overwinning tot overwinning, van 't ééne leger naar het andere, en hield stand te Rome.

De epische legende, gij weet het, ziet niet op tusschen-

poozen van tijden; en in het verhaal van de nationale overwinning houdt zij geen rekening met de verschillende oorlogen of veldslagen. Zoo zal in het epos der toekomst het beleg van Rome, evenals dat van Troije en dat van Veji, tien jaren duren. En het epos zal verhalen van de muren van Rome, des daags gevuld met grijsaards, vrouwen en kinderen om te zien naar de gevechten der vaders, der echtgenooten, der zonen; het zal verhalen van de straten van Rome, des nachts verlicht en wakende, terwijl de legers daarbuiten op elkander botsten. Hoe zal de zang rijzen als ware hij van Homerus of Ariosto, wanneer de dichter zal zingen van al de verschillende heldendaden, van u die ik hier allen niet noemen kan, van de honderd en honderd knapen van 15 tot 18 jaren, stervende met den naam Italië op de lippen, met het geloof aan Italië in het hart! Maar ik kan niet indenken hoe groot en hoedanig hij zal worden voorgesteld òf den vijand vervolgend op zijn witte paard, òf met het gebroken zwaard, rookend in bloed, keerend in den senaat.

Het beleg dan duurde tien jaar, maar Rome werd nooit ingenomen. De held maakte eene escapade over de Apennijnen, als een bliksem passeerende tusschen drie legers; en hij keerde weder met Koning Victor, die de Gallen bepraatte. En dezen, zich zekere verwantschap van bloed en oude verbonden herinnerend, verstonden zich met den koning en met de Italianen om de Germanen, die in het Noorden zich hadden gekampeerd, naar gene zijde der Alpen te verjagen.

Maar de Gallen wilden, tot belooning voor hunne hulp tegen de Germanen, voor zich de schoone landouw, waar de held was geboren. Hij stiet klacht noch kreet. Met duizend van de zijnen scheepte hij zich in op twee tooverschepen, en in twintig dagen veroverde hij het Eiland van het Vuur en in twee maanden verwon hij het koninkrijk der volken-etende Polyfémen. En hij sprak tot koning Victor: „Zie hier, in de plaats van twee proviciën, twee koninkrijken: zie toe dat gij dezen aan geen ander afstaat of verkoopt." Maar in de

slaven der oude tiranniëen wies de nijd en zij verstonden zich met de Gallen, in dewelken naijver gistte en haat. En zij wondden den held in het eenig deel, waarin hij trefbaar was: in den hiel, en zij verbanden hem op een woest eiland, dat onder zijne voeten bloeide van oogsten en gewassen. Daar bleef de held, eenzaam gedurende een lang verloop van jaren: en, als Philoctetes op Lemnos, dompelde hij den gewonden voet in het bad van de Middellandsche Zee en de godin, zijne moeder, kwam uit de hemelen om hem te troosten, en van hare omhelzingen herkreeg hij de kracht en het rooskleurig licht van de jeugd.

Intusschen was uit de kruising van de Gallen met de inheemsche slaven een nieuw ras voortgekomen; en de generatie van Garibaldi's aanhangers, schaarsch na zoovele gevechten, had zich teruggetrokken en was teruggedreven naar de Alpen en de Apennijnen. Het nieuwe gebroed was van pygmeën en kabouters, van gnomen en kobolden. De gnomen besteedden al hunne moeite om de aarde om te wroeten met handen en tanden om er het goud uit op te delven: kobolden hamerden voortdurend netten van ijzeren maliën om er de gnomen in te vangen en het goud weg te dragen: pygmeën en kabouters hadden de vlugheid der gedachte bijna gelijk aan de verdorvenheid van hun verstand en gingen voort om met duizend kwade spelen de gnomen en kobolden te martelen en te berooven.

Toen daalde de generatie van Garibaldi tot de oevers der zee en strekte de armen over de groote wateren en riep: „Kom, keer weder, o heirtoog, o bevrijder, o dictator" — en de held stak de ooren op op de lange kreten en maakte zich op tot de herovering van zijn geboortegrond. En nademaal zijne generatie alsnu al te schaarsch was, hield hij stand op het Capitool, hoog heffende het zwaard, en met den voet den grond stampende, gebood hij al de dooden van zijne veldslagen te herrijzen. Toen was het dat weerklonk de zang der menigten:

„De graven gaan open, de dooden staan op; de martelaren van ons zijn allen herrezen."

En toen liepen alle de slagorden overwinnend over het Schiereiland; Italië was vrij, gansch vrij, over alle de Alpen, over alle de eilanden, over de gansche zee. En de Romeinsche Adelaar keerde om de breedheid van zijne vleugelen te spannen tusschen de zee en het gebergte en stiet heesche kreten van vreugde den schepen te gemoet, die in vrijheid zeilden over de Middellandsche Zee, die ten derden maal aan Italië behoorde.

Toen hij dan zijn volk bevrijd had en hersteld tot zijne oude rechten, de volken rondom had verzoend, vrede, vrijheid en geluk had bevestigd, verdween de heros: naar men zegt, werd hij opgenomen in den Raad der Goden van het Vaderland.

Maar elken dag, wanneer de zon opgaat boven de Alpen tusschen de rookende morgen-nevelen en ondergaande tusschen de dampen der schemering, teekent zich tusschen lariksen en dennen eene groote schaduwe, die het kleed rood heeft en de lokken blond waaiende op de winden, en den blik helder en blauw als de hemel. De vreemde herder ziet vol verwondering en zegt tot zijne kinderen: „Dat is de Held van Italië, die waakt over de Alpen van zijn vaderland."

X

Besluit.

En schoon was zijn ouderdom. Van ooggetuigen weten wij dit; zijn gedichten zijn er het blijvend bewijs van.

De oude man bleef wars van alle vertoon, onverschillig voor alle openbare hulde, onverschillig voor alle hoon. In 1887 werd hem door de Universiteit van Rome de leerstoel voor het verklaren van Dante's leven en werken aangeboden: doch Bologna mocht hem als hoogleeraar behouden, dank zij den aandrang van stad en provincie, dank zij Carducci's gehechtheid aan zijn geliefd Bologna.

Dat hij onverschillig was voor alle hoon: het blijkt uit zijn houding tegenover onbillijke kritiek, tegenover aanvallen ook van persoonlijken nijd. De studenten aan de Universiteit van Bologna namen het hem, den ouden Republikein, kwalijk dat hij in een schoon gedicht de jonge koningin Margarita had bezongen en ontvingen hem, toen hij college kwam geven, met steenworpen: door zijn onversaagde trotsche houding wist hij de lichtzinnige jeugd tot ontzag en schaamte te brengen.

De schoonste hulde is hem nog bij zijn leven gebracht door den jongeren dichter, die zich als zijn opvolger beschouwt en die met die hulde de grootheid bewijst der tegenwoordige Italiaansche kunst: blijvende dynastie, die niet vergaat met den dood van een harer vorsten. Het is Gabriele d'Annunzio, die aan het einde van zijn groote gedicht [1] aldus zijnen voorganger als meester begroet. „Enotrio" noemt hij hem, één van de vele oude namen voor Italiaan, den pseudoniem waaronder Carducci zijne eerste gedichten uitgaf:

„Enotrio, tot heuchenis der heilige stonde, die onvóórziens het strijdhafte vuur van uwe bezieling wierp op mijn nog niet weerbare kindsheid, ging ik tot uw geboorteplaats in heilige bedevaart. En ik reinigde mijne handen in de Alpijnsche wateren, die, toornig tegen rotsblokken, trotscher dan het marmer van beelden, schuimden nabij de nederige woning, waarin gij werdt geboren, zusteren zij van de snel-vlietende Strophia voor de deur van den koning der hymnen, Pindaros te Thebe. Stug is de Teumessus en zijn spoor is als de knie des hopliten, vóórgestrekt in het weerstaan van den aanval. Maar uw Monte Gàbberi is stugger dan de Teumessus, o mijn vader; en als de helm van een held. Den vorm heeft hij der aulopis, dierbaar aan Pallas en aan Pericles, die berg met het visier en het neusgat. En de ruwe moed der Apuanen schijnt door de gaten te bespieden de schepen op de zee van Ligurië en te verkennen de krachten van het arsenaal, hetwelk bewerkt het vaderlijk ijzer van Elba achter het voorgebergte van Luna.

1) Laus Vitae I.

Zeker leerde hij u in uw wilde kindsheid het voorhoofd te fronsen en aldus gefronsd op het zeevlak te staren.... En daar stond ik stil in het olijf-woud; en de hemel tusschen de loveren was als de maagdelijke blik der blauw-oogige Athena. Daar zette ik mij op het gewas om te bepeinzen, o meester, het noodlot van uwe geboorte. En met mij waart gij, in uwen goddelijken ouderdom, en de heiligheid der olijven kroonde u het hooge voorhoofd met een onmetelijken krans. En ik zeide: „Vader, uw grootsche aanblik is als uw geboorte-land, tusschen de Alpen van Luni, waar de Buonarroto nog brult en de Tyrrheensche zee, bevaren door de stevens der Duizend, voor eeuwig daarvan heuchenis draagt. Bouwstof voor eenen Prometheus zijn gindsche Alpen, slapelooze hoogheid, vleesch voor helle standbeelden, kracht der kolommen, glorie der templen, hymne zonder sprake. De adelaar slaat de vlerken op den spitsen kruin, de bergstroom stort donderend aan hun voet. Uit alle de diepe aderen arbeidt en lijdt een wil tot heldhafte schoonheid om in het licht der gestalten te verrijzen. O vader, hier is uw wieg, welke Michel Angelo wèl wist.

„Waardig is die Alp, dat uwe oogen van donker-ziend kind hem hebben beschouwd, wanneer uwe lieve moeder was onkundig van den grooten last, dien zij had gedragen, en den luidruchten bergstroom niet uwe bestemming hoorde voorspellen, waarvan uwe nederige woning nog schudt.

„Waardig is hij, dat gij hem nog beschouwt in uwen plechtstatigen avond, o Heros, die zooveel hebt gestreden, en zooveel zaad hebt gestrooid in de oorlogs-velden, doorvoord door uw kromme ploegijzer, gemaakt van het staal uwer bijlen. Zoo er nog ééne plaats is, waar gij op grootsche wijze den adem kunt luchten van uw moed, die nog heet is van de Titanische onderneming, dan is het wèl deze, die een god formeerde toen nog alle goden, goden waren der Hellenen.

„Hier wellicht sneedt gij het eerste riet voor uwe schalmei en opendet er zijne zeven gaatjes, gij, die weet waarom Pan zijne eeuwige rietjes schuin, maar Pallas Athena ze recht maakte.

„Nu, zoo gij blaast uwen geweldigen adem in den krachtigen toethoorn, die te midden van de lafheid der slaven opriep de krijgers, opgaande tot uw laatste toernooi, dàn van al de echo's der bergen zal tot u weerkaatst worden alleen de stem der overwinning en van den roem.

„Enotrio, nu en altijd wees geprezen onder de menschen op aarde, omdat geen van de hooge werken, die gij hebt gewrocht, in hoogheid evenaart uwen geest, die tegenwoordig is overal waar eene slavernij wordt afgeschud, eene verhevene heuchenis weer oprijst, eene rechtvaardige macht zich doet gelden, een droom licht, eene begeerte zich wapent en strijdt.

„Enotrio, nu en altijd wees geprezen gij onder den Latijnschen stam, omdat gij als koninklijk nazaat van het edele bloed, als zonnig zanger tegen de mistige, barbaarsche verduistering de marmeren voorhoofden der triumfbogen, heilig aan het hemelsblauw, hebt verheerlijkt.

„Enotrio, nu en altijd wees geprezen te midden van den Italischen stam, en met den laurier van den Janiculus, den cipres van den Palatijn, den populier van den Arno, den Lombardischen eik, met de violen van Ligurië, met de rozen van Paestum, de palmen van Sicilië, met al de edele looveren en al de geurige bloemen der hesperische velden worden u tot roem bloemslingers gevlochten door de krachtige jongelingschap; omdat gij alleen bij de vernedering van Italië in uw breede borst het vuur van Rome hebt bewaard voor het derde Italië."

BIBLIOGRAFISCHE AANTEEKENING.

Voor Carducci's werken heb ik gebruikt en citeer ik:

Prose di G. Carducci MDCCCLIX—MCMIII. Sec. Edizione Bologna 1906 MDCCCL.

Poesie di G. Carducci — MCM. Sesta Edizione, ibid 1907.

Voor bijzonderheden het leven betreffende:

Giosue Carducci, Impressioni e
Ricordi di Giuseppe Chiarini. Bologna 1901.